

Dr. H. Verwey - Jonker

Emancipatiebewegingen in Nederland

Dr. H. Verwey - Jonker

Emancipatiebewegingen

3234

Nederland

VERW

08-Kotter- Magazijn

2350412

Van Loghum Slaterus

Sociologische Monografieën

Dr. H. Verwey-Jonker

Emancipatiebewegingen in Nederland

Onder redactie van de hoogleraren
dr. W.A. Dumon, dr. I. Gadourek, dr. G. Kuiper,
dr. J.M.G. Thurlings en dr. A.C. Zijderveld

Van Loghum Slaterus

----- Text continues after this page -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- Tekst gaat verder na deze pagina -----

323.7

315

VERW

VERW

CIP-gegevens

Verwey-Jonker, H.

Emancipatiebewegingen in Nederland / H. Verwey-Jonker. —
Deventer : Van Loghum Slaterus. — (Sociologische monografieën)

Met lit. opg., reg.
ISBN 90-6001-778-1
SISO 315 UDC 396

Trefw. : emancipatie / minderhedenvraagstuk.

© 1983 Van Loghum Slaterus b.v., Deventer

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without the prior written permission from the publisher.

Inhoud

1. <i>Emancipatie: processen en bewegingen</i>	7
2. <i>De proletarische revolutie</i>	13
De eerste fase: tot ongeveer 1900	13
Emancipatiebewegingen	17
De tweede fase: 1900 tot 1960	19
De derde fase: na 1960	26
Perspectieven	31
Conclusie	33
3. <i>Vrouwenbevrijding: een eindeloos proces</i>	35
Vrouwen in het agrarisch-ambachtelijk patroon	35
Gescheiden patronen — gescheiden rollen	39
Veranderingsprocessen	42
De doorbraak van het 'onbehagen'	48
Perspectieven	53
4. <i>Onderdrukte kerken</i>	56
De katholieken	56
De politieke gelijkstelling	59
Triomf	63
Ontzuiling en desintegratie	64
Perspectieven	67
De wederdopers	67
De remonstranten	70
De lutheranen	72
5. <i>De stiefkinderen van de dominante kerk</i>	75
De afgescheidenen	78
De gereformeerden	81
Het vrijzinnig protestantisme	86
De vrijdenkers	89
Sekten en revival-bewegingen	93
6. <i>Nationale minderheden</i>	96
De Friezen	97

7. <i>Allochtone minderheden</i>	102
De hugenoten	104
De hernhutters	105
De joden	107
De moslims	119
De Chinezen	123
De zigeuners	125
8. <i>De erfenis van de koloniale periode</i>	131
De Indische Nederlanders	132
De Molukkers	136
Surinamers en Antillianen	140
De vestiging in Nederland	146
9. <i>Emancipatie in de welzijnsmaatschappij</i>	153
De gehandicapten	154
De homoseksuelen	157
De prostituées	161
Opstandige jeugd	164
Ouden van dagen – bejaarden – ouderen	170
Het verzet van de mondige burgers	175
10. <i>Vergelijking</i>	180
Macht en machteloosheid	180
Het ontstaan van emancipatiebewegingen	183
De bewegingen: doelstellingen en verder verloop	186

1. Emancipatie: processen en bewegingen

In de steeds groeiende literatuur over emancipatie ontbreekt een schakel. Enerzijds zijn er grote aantallen beschrijvingen van historische processen, die als emancipatiebeweging kunnen worden aangeduid, anderzijds wordt in de sociologische literatuur meer en meer gesproken over emancipatie als een algemeen gebeuren, nl. als een verschijnsel, dat onder bepaalde omstandigheden opkomt, dat dan volgens bepaalde wetten verloopt, en dat al dan niet een voltooiing vindt. Jan Romein is daar in 'Op het breukvlak van twee eeuwen' al mee begonnen, toen hij schreef: 'Emancipatorische bewegingen kennen gewoonlijk twee stromingen: één die gelijkstelling met de anderen, één die bezinning op en erkenning van het eigene voorstaat'. Verder gaat Tielman, als hij in het laatste hoofdstuk van 'Homoseksualiteit in Nederland' verschillende 'wetmatigheden' in emancipatiebewegingen constateert: 'Een klassiek gevaar voor emancipatiebewegingen is, dat de afstand tussen voorhoede en achterban te groot kan worden'. En: 'Een andere belangrijke constatering bij de gevolgde emancipatiestrategieën in Nederland is het feit dat deze in hoge mate beïnvloed zijn door de maatschappelijke omstandigheden'. In de lijn van al dit soort uitspraken liggen boeken zoals dat van Hendriks: 'Emancipatie, relaties tussen minoriteit en dominant' en van Schreuder: 'Sociale bewegingen'. In beide wordt een poging gedaan iets van die wetmatige ontwikkeling te laten zien. Beide auteurs gebruiken ook veel voorbeelden uit de beschrijvingen van afzonderlijke emancipatiebewegingen.

Maar nergens wordt de vraag gesteld: zijn die bewegingen nu wel zo vergelijkbaar? Hebben we inderdaad altijd te maken met hetzelfde soort oorzaken, dezelfde ontwikkelingen, dezelfde gevolgen? En daar zou toch de schakel moeten liggen, die beide vormen van analyse verbindt. Het lijkt mij nodig om ter beantwoording van dit soort vragen de emancipatiestromingen, die zich in Nederland gemanifesteerd hebben of dat nu nog doen, wat nauwkeuriger te vergelijken dan ik al eerder in een artikel in 'Drift en Koers' heb gedaan. Zo'n vergelijking kan alleen slagen wanneer aan een paar voorwaarden wordt voldaan. In de eerste plaats moeten al deze stromingen beschreven worden in dezelfde termen. We moeten dus eerst voorlopige definities hebben, zowel van het begrip emancipatie zelf als van alle andere begrippen die relevant kunnen zijn, zoals achterstelling, onderdrukking, discriminatie, minderheid, dominant, enz.

In de tweede plaats moeten we proberen ten aanzien van elk van die stromingen dezelfde vragen te stellen: Om welke sociale groep gaat het? Hoe was of is hun positie en waardoor zijn ze daarin geraakt? Tegen welke groep zetten ze zich af? Welke processen zijn ontstaan? Welke factoren hebben daarop ingewerkt? Hoe is het proces verlopen?

Het komt mij voor dat we alleen vanuit dergelijke beschrijvingen mogen concluderen of er aan een algemeen begrip emancipatie inhoud kan worden gegeven. Alleen dan mag dat begrip ook gebruikt worden als een middel voor analyse van andere sociale verschijnselen en alleen dan kunnen we spreken van wetmatigheden.

Om met een definitie van het begrip emancipatie te beginnen: er bestaan alleen al in de Nederlandse literatuur vele omschrijvingen van het begrip. Het enige, waarover men het eens is, is de afkomst van het woord: in het Romeinse recht had het de betekenis van de vrijlating van een slaaf of de meerderjarigverklaring van een kind. In ons recht wordt nog het woord 'handlichting' in de laatste betekenis gehanteerd. Dit begrip, dat voor een *individuele* daad stond, is in de loop van de negentiende eeuw op verschillende manieren geëvolueerd. In de eerste plaats werd het een *collectieve* daad toen in verschillende landen de slavernij bij wet verboden werd en de individuele slaven in opdracht van de overheden in vrijheid werden gesteld. Dit gebeurde in de Engelse koloniën in 1825, in de Verenigde Staten na de burgeroorlog in 1863; voor de Nederlandse koloniën dateert men de 'emancipatie' hetzij in 1863, toen de wet in het Nederlandse parlement werd aangenomen, hetzij in 1865, toen deze in Suriname van kracht werd. In de tweede plaats werd het van een aanduiding van een *moment* een begrip voor een *proces* en dat geldt zowel individueel als collectief. H.P.G. Quack schrijft in een brief 'Ik emancipeerde mij tot de jacht'. Onder vrouwenemancipatie wordt verstaan 'een toenemende invloed van de vrouw in staat en maatschappij'. Maar in dat proces wordt ook een *beweging* begrepen: het streven naar meer invloed, naar vrijlating van slaven. Men komt dat streven tegen zowel bij de achtergestelden zelf — bij vrouwen en arbeiders — alsook bij 'meelevende' anderen. Een 'emancipator' was in het begin van de negentiende eeuw in Nederland iemand die de slavernij wilde afschaffen. In Amerika sprak men toen meestal van een abolitionist.

Die veelheid van verschillende ten dele elkaar tegensprekende definities bestaat tot in onze tijd. Goddijn spreekt nog van de emancipatie van de katholieken als van een *moment*; voor Mathijssen is het een *proces*; voor een aantal auteurs is het nooit iets anders geweest dan een of andere vorm van wettelijke gelijkstelling (zoals bijv. het algemeen kiesrecht in 1919 of de afschaffing van de voorrechten van de gereformeerde kerk in 1795).

Maar de meeste auteurs vinden dit begrip toch te eng en spreken met

Hendriks over emancipatie als 'typering van bepaalde waarneembare sociale bewegingen en processen'. Hendriks zet zich hier af tegen een andere opvatting van het woord emancipatie: hij stelt nl. dat het in de 'kritische sociologie' de betekenis heeft gekregen van een wetenschapsprogramma. Eveneens keert hij zich tegen het gebruik van het woord voor één vorm van sociale beweging, zoals de klassenstrijd in de opvatting van Marx en Engels, of de 'bevrijding van de mensheid' door steeds betere beheersing van de natuurkrachten, zoals Wertheim het begrip omschrijft.

Hendriks komt tenslotte tot een definitie van emancipatieprocessen als bewegingen, waarbij minoriteiten vanuit een uitgangspunt van discriminatie, marginaliteit en ontbreken van macht streven naar gelijkberechtiging. Ik kan mij in zijn algemene gedachtengang vinden, maar heb drie kanttekeningen.

In de eerste plaats meen ik dat het 'ontbreken van macht' als aanduiding van een uitgangspunt voldoende is. Zowel discriminatie als marginaliteit kunnen daar symptomen van zijn, ze hoeven niet altijd objectief aanwijsbaar te zijn.

In de tweede plaats zou ik het woord 'minoriteit' willen vermijden. Het is een uit Amerika afkomstige vertaling van het woord 'minderheid'. Daar spreekt men dan van 'sociological minority', omdat duidelijk is dat 'minder in macht' en 'minder in aantal' niet parallel lopen. In Zuid-Afrika en in sommige zuidelijke staten van Amerika zijn de minder machtige zwarten duidelijk in de meerderheid in aantal; in koloniale gebieden zijn de blanke overheersers in aantal zelfs een zeer kleine minderheid. Ook zijn onze eigen grote emancipatiebewegingen — die van de vrouwen en van de arbeiders — niet ontstaan in wat we nu 'minderheidsgroepen' plegen te noemen. Ik zou dus willen voorstellen om te spreken van *machteloze* of nog beter *minder machtige* categorieën, als we denken aan de sociale groeperingen waaronder emancipatiebewegingen ontstaan. Het tegenoverstaande begrip dat door Hendriks wordt gebruikt, 'dominant', accepteer ik wel. Het is een goede aanduiding voor de groep, die — al dan niet in de meerderheid — de macht in handen heeft. Ook het begrip *machtsbalans* van Norbert Elias is bruikbaar, evenals het begrip *machtsafstand-reductie* van Mulder.

In derde plaats zou ik — scherper dan Hendriks dat doet — een onderscheid willen maken tussen een *emancipatieproces* en een *emancipatiebeweging*. Ik hoop aan te tonen dat er in de machtspositie van achtergestelde groeperingen heel dikwijls een verschuiving optreedt, die niet bewust door de betrokkenen gewild is, maar die toch in hun voordeel uitvalt.

Voor het begrip 'emancipatiebeweging' reserveer ik dan die sociale activiteiten die op verandering van de machtsbalans ten gunste van de eigen groep gericht zijn. Dat wil zeggen, dat de beweging voor afschaffing

van de slavernij die onder vrije burgers bestond, er niet onder valt. We kunnen die als een bevorderende externe factor waarderen. De huidige bevrijdingsbewegingen in landen waar vroeger een slavenmaatschappij bestond, zijn echter wel als emancipatiebewegingen aan te merken.

Wat we daarentegen geen emancipatiebeweging mogen noemen, zijn een aantal van de 'sociale bewegingen' die Schreuder in zijn boek noemt; in de verdediging van het milieu, het streven naar stadsvernieuwing, het verzet tegen aspecten van de consumptiemaatschappij, zijn uiteraard elementen van eigenbelang aanwezig, maar de nadruk ligt op het algemeen belang en niet op bevrijding uit een onmachtssituatie.

Mijn uitgangspunt is dus het bestaan van machtsstructuren, waarin verschillende categorieën verschillende posities innemen: machtige en minder machtige. Dat uitgangspunt vraagt om een definitie van het begrip macht. Ik zou hiervoor als voorlopige omschrijving de definitie willen gebruiken, die Van der Doel geeft in één van zijn opstellen in 'Gelijkheid en ongelijkheid in Nederland': 'Macht is invloed, voorzover deze ondersteund wordt door de mogelijkheid voor effectieve toepassing van positieve of negatieve sancties'. Welke vorm die invloed heeft, waaruit die sancties bestaan en hoe en wanneer ze worden toegepast, zal in verschillende structuren verschillend zijn en ook in de tijd wisselen. Of zich daarbij vergelijkbare situaties voordoen en wetmatigheden optreden, zal na de beschrijving van de verschillende bewegingen moeten blijken.

Een tweede uitgangspunt, waarbij ik me ook weer aansluit bij Hendriks, is dat we het hebben over categorieën of groepen, en niet over individuen. Ik spreek dus niet, zoals de laatste tijd wel gebruikelijk is, over emancipatie in de zin van een persoonlijk proces van mondig worden. Het kan best voorkomen dat iemand door deelname aan een emancipatiebeweging meer zelfbewust wordt en zich meer volwassen en zelfstandig gaat opstellen tegenover machthebbers. Deze geëmancipeerdheid komt echter voort, behoort bij, en maakt deel uit van de collectieve emancipatiebeweging van de groep waarin dit proces plaatsvindt. In een dergelijk geval zou ik wel willen spreken van een geëmancipeerde vrouw of een geëmancipeerde arbeider. Ik wil die term echter niet gebruiken voor een arbeider, die zich tot ondernemer heeft opgewerkt en geen enkele solidariteit met zijn vroegere collega's vertoont. Evenmin zal ik een afvallige katholiek 'geëmancipeerd' noemen.

Alle bovengenoemde definities blijven werkhypothesen en voorlopig. Ze leiden dan tot een aantal afspraken, die voor aard en omvang van dit boek van betekenis zijn.

Een eerste afspraak is, dat ik me in hoofdzaak tot Nederland wil beperken. Dat zal niet helemaal mogelijk zijn, omdat veel van de te behande-

len bewegingen ook in andere landen optreden en er uiteraard van onderlinge beïnvloeding sprake is geweest. Bovendien zijn de machteloze groepen, die we in ons land tegenkomen, in een aantal gevallen afkomstig uit andere landen en is hun machteloosheid al in die landen ontstaan. We kunnen dan de beschrijving van hun lotgevallen niet beginnen bij hun aankomst hier, maar moeten teruggrijpen in hun geschiedenis elders. Ook kan het feit dat bepaalde processen en bewegingen in andere landen overeenkomstige trekken vertonen met wat hier geschiedt, aanleiding geven om die ter sprake te brengen.

De tweede afspraak is, dat we uitgaan van een veelheid van processen en bewegingen, en niet zoeken naar één allesbeheersende oorzaak. In hoeverre er samenhang of onderlinge beïnvloeding van die processen en bewegingen is geweest, is mede onderwerp van ons onderzoek. Criterium voor de kwalificatie 'emancipatiebeweging' is daarbij het feit van machteloosheid, hetzij als objectief aanwijsbaar verschijnsel, bijv. het ontbreken van rechten, hetzij als herkenbaar subjectief gevoel. Daarbij is een belangrijk punt de vraag of de hele categorie zich machteloos voelt of slechts een kleine groep. In het laatste geval bestaan er meerdere emancipatiebewegingen, misschien ook in sociale categorieën, die wij als geheel niet als machteloos zouden willen zien. Het zal niet mogelijk zijn elk van die deelcategorieën op te sporen, maar we kunnen wel kijken of degene die we tegenkomen dezelfde trekken vertonen als de 'grote' processen.

De derde afspraak is, dat we bij alle categorieën zullen zoeken naar dezelfde aspecten van hun positie. Dat zijn in hoofdzaak de volgende:

1. Waardoor zijn ze minder machtig, en hoe is die situatie ontstaan? Wie zijn dan de machtigen, en in welk opzicht? Met welke middelen wordt die macht uitgeoefend?
2. Zijn er veranderingen te constateren in de machtsbalans, en welke factoren spelen daarop in?
3. Zijn er onder de betrokkenen bewegingen ontstaan die er op gericht zijn die veranderingen in de machtsbalans tot stand te brengen? Welke doelstellingen en strategieën hebben die ontwikkeld, en welke resultaten hebben die gehad?

De laatste afspraak tenslotte is, dat we deze beschrijvingen naast elkaar zullen leggen en zullen proberen te verifiëren of er zo iets als een algemeen verschijnsel *emancipatie* bestaat.

Litteratuur

Amersfoort, dr. J.M.M. van, *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*, Alphen a.d. Rijn, 1974.

- Boogman, J.C en Tamse, C.A., *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw* (waarin opgenomen: Verwey-Jonker, H., 'De emancipatiebewegingen'. Overgenomen uit *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*), Den Haag, 1978.
- Doel, J. van den en Hoogerwerf, A. (red.), *Gelijkheid en ongelijkheid in Nederland. Analyse en beleid*, Alphen a.d. Rijn, 1976.
- Elias, Norbert, *Ueber den Prozess der Zivilisation*, 1939. Paperback (met nieuwe 'Einleitung'), Frankfurt am Main, 1976.
- Hendriks, J., *Emancipatie. Relaties tussen minoriteit en dominant*, Alphen a.d. Rijn, 1981.
- Mulder, Mauk, *Omgaan met macht. Ons gedrag met elkaar en tegen elkaar*, Amsterdam/Brussel, 1980.
- Schreuder, O., *Sociale bewegingen. Een systematische inleiding*, Deventer, 1981.
- Wertheim, W.F., *Evolutie en revolutie. De golfslag der emancipatie*, Amsterdam, 1975.

2. De proletarische revolutie

De emancipatie van de arbeidersklasse is tot dusver van alle emancipatieprocessen, die hier besproken worden, de omvangrijkste, de meest radicale en, gezien de lange weg die moest worden afgelegd, ook de succesvolste geweest. Dit proces verdient het dan ook als eerste behandeld te worden. We doen goed daarbij, zowel in het proces als in de beweging, een aantal fasen te onderscheiden.

DE EERSTE FASE: TOT ONGEVEER 1900

Het begrip proletariër is, evenals het begrip emancipatie, afkomstig uit de Romeinse maatschappij. Het duidde daar de laagste maatschappelijke stand aan: de bevolkingsgroep, die geen goederen bezat en wier voornaamste bijdrage aan de instandhouding van de maatschappij bestond uit het voortbrengen van nageslacht (proles). In de negentiende eeuw kreeg het woord de huidige betekenis: een proletariër was loonarbeider in een kapitalistisch bedrijf, iemand dus, die geen eigen kapitaalgoederen bezat, waarmee hij kon werken, zoals een boer of een ambachtsman, maar die zich in leven hield door zijn arbeidskracht – en die van zijn kinderen – te verkopen aan degenen, die wél kapitaal bezaten. Het begrip proletariaat werd al spoedig gebruikt als tegenhanger – en tegenstander – van dat andere nieuwe begrip bourgeoisie, waarmee dat deel van de burgerij werd aangeduid, dat anderen voor produktieve arbeid in dienst nemen kon. De opkomst van die bourgeoisie valt samen met de ontwikkeling van een kapitalistisch produktiestelsel, dat zeer geleidelijk aan, over een periode van enkele eeuwen, het oude agrarisch-ambachtelijke stelsel is gaan vervangen.

Binnen het agrarisch-ambachtelijk patroon leven natuurlijk ook mensen, die geen goederen bezitten: er zijn paupers in de steden, dagloners op het platteland en overal zwervers en bedelaars. Onder hen zijn oude mensen, die niet meer kunnen werken, verlaten kinderen, mismaakten en invaliden, ontslagen soldaten en zigeuners. Zij zijn voorwerp van medelijden en liefdadigheid, maar zij leven als het ware buiten de eigenlijke samenleving: in de produktie spelen zij geen rol. Die heeft plaats op boerderijen en in werkplaatsen met een bezetting van 'eigen volk': het gezin van boer en ambachtsman en zijn vaste personeel: leerlingen, ge-

zellen, meiden en knechten, die dikwijls inwonend zijn en die een vast contract hebben, meestal voor een jaar. Leerlingen en gezellen kunnen na een leertijd zelf een bedrijf gaan voeren, boerenzoons en boerenknechts kunnen, als er een boerderij vrij komt, ook eigen baas worden, hetgeen in Nederland, waar veel land werd ontgonnen en door vervening en inpoldering nieuw land beschikbaar kwam, geen uitzondering was. Deze categorie van loonarbeiders zal niet veel verdiend hebben, maar ze had vast werk, onderdak en eten en in een aantal gevallen een vorm van oudedagsvoorziening.

Heel anders is de positie van de loonarbeider in het kapitalistische bedrijf. Dat soort bedrijven ontstaat, als een deel van de burgerij grotere rijkdom verworven heeft en de bedrijven gaan uitbreiden. Die bedrijven kunnen dan niet meer in de eigen woning gevestigd blijven en het personeel wordt daar niet langer gehuisvest. Dit personeel wordt ook op een lossere basis aangetrokken: ze zijn niet langer in vaste dienst. Het verschil met de paupers van vroeger is echter, dat ze wèl nodig zijn voor de produktie: het bedrijf kan hen in tijden van slapte ontslaan of alleen in seizoenarbeid aannemen, op andere tijden moeten ze weer worden ingeschakeld, omdat het bedrijf anders niet draaien kan.

Waarschijnlijk heeft zich in Nederland die vervanging van het agrarisch-ambachtelijke door het kapitalistische produktiepatroon het eerst voorgedaan in de scheepvaart en bij alle bedrijven, die iets met de buitenlandse handel te maken hadden: de pakhuizen, de industrie, die de aangevoerde produkten ging verwerken — zoals de molens aan de Zaan —, maar ook bij de grote ontginningswerken. In de zeventiende eeuw worden er bijv. veel verveningswerkzaamheden van de dorpsbevolking, die op kleine schaal voor eigen gebruik turf stak, overgenomen door verveners-grootondernemers, die daarvoor werkvolk uit de steden aannamen. Omstreeks de zelfde tijd gingen in sommige delen van het land — zoals de nieuwe droogleggingen en Noord-Groningen — ook op de grotere agrarische bedrijven, die voor een ruimere markt gingen werken, meer kapitalistische verhoudingen heersen.

Het ligt wel voor de hand, dat men aanvankelijk deze nieuwe klasse van loonarbeiders heeft willen rekruteren uit de aanwezige klasse van paupers in stad en land, maar er zijn vele aanwijzingen, dat die niet bepaald gewillig waren om zich in de nieuwe arbeidsverhoudingen te voegen: het is de tijd van de plakkatens tegen de 'vagebonderij' en van de werk- en spinhuizen. Men heeft blijkbaar toch grote tekorten gehouden. In die zelfde jaren kwam nl. een aanzienlijke migratiestroom op gang, voornamelijk uit arme delen van Duitsland naar onze zeehavens en grote steden, maar ook naar de veengebieden en naar plattelandsindustrieën, zoals steenbakkerijen. Ten dele was dit seizoenarbeid en keerden de 'Hollandgänger' elk jaar in de herfst naar hun dorpen terug, ten dele was

deze immigratie permanent. In de Hollandse veenderijen werden veel mensen aangesteld, die in de steden van het westen geen werk konden vinden, omdat ze tot de kerkelijke dissidenten behoorden. Men vindt nu nog kolonies van katholieken, van remonstranten en doopsgezinden in kleine dorpen aan de Zuidhollandse meren, die toen door vervening zijn ontstaan.

Deze nieuwe klasse van loonarbeiders was dus ten dele autochtoon, maar toen al vermengd met allochtonen: gastarbeiders en vluchtelingen uit andere landen of streken. Hun aantal groeide gestaag, vooral na de invoering van machines. Toen in de negentiende eeuw de industrialisatie goed doorzette, werd een groot deel van de arbeid, die tot dan toe in ambachtelijke bedrijven was verricht, overgenomen door de fabriek en daarmee raakten de ambachtelijke werkers hun beschermde plaatsen kwijt. Er was voortaan ook voor hen geen zekerheid meer van vast werk, zij moesten voor eigen onderdak zorgen, een kans op het verwerven van een zelfstandige positie kregen zij als regel niet meer. Daarbij kwam dan nog, dat de vakbekwaamheid, die velen zich in de loop van jaren verworven hadden, bij de bediening van machines niet meer nodig bleek. Er trad een proces van ontscholing op, dat de proletarisering van de handarbeider sterk bevorderde. Het algemene beeld van de periode van beginnende industrialisatie is er één van sociale achteruitgang van een aanzienlijk aantal mensen.

Het is dit proces van proletarisering geweest, dat in de negentiende eeuw veel aandacht heeft getrokken en ook veel pennen in beweging heeft gebracht. Men ging 'het sociale vraagstuk' ontdekken en probeerde er ook vaak oplossingen voor te ontwerpen.

De toestand, waarin het loontrekkersproletariaat zich bevond, was ook niet best. Wij vinden er beschrijvingen van bij Brugmans, bij Verberne en bij Roland Holst, en nuchtere feiten in officiële rapporten. Het is duidelijk, dat het kapitalistische bedrijfsleven ook in die jaren al afwisselend perioden kende van grote expansie en van stagnatie. Dat het in die perioden van stagnatie grote aantallen mensen ontsloeg, zonder enige uitkering of andere voorziening dan de liefdegaven van de kerken. Dat het uit was op goedkope arbeidskrachten en die dikwijls vond in vrouwen en kinderen, en dat lange arbeidsdagen, ongezonde fabrieksgebouwen en de afwezigheid van enige bescherming tegen gevaren en risico's grote aantallen slachtoffers maakten.

Het heeft aan protesten tegen deze toestanden niet ontbroken. Maar in de eerste helft van de negentiende eeuw droegen deze protesten nog heel vaak het karakter van een verlangen naar herstel van de oude toestanden in een agrarisch-ambachtelijke sfeer. Zo werd onder invloed van het Réveil de Maatschappij van Weldadigheid opgericht, die zich ten doel stelde in Drente en Overijssel kolonies te stichten, waar arme stadsbewo-

ners zich konden vestigen op kleine landbouwbedrijven of in kleine ambachtelijke werkplaatsen arbeid konden verrichten. Die kolonies zijn er gekomen: Frederiksoord, Willemsoord, enz., maar een oplossing voor het 'sociale vraagstuk' zijn ze niet geworden. Evenmin had een Maatschappij van Welstand veel succes, die in Noord-Brabant op ontginningen boerenbedrijven financierde, overigens met de bijbedoeling om in dit roomse land een aantal protestanten blijvende vestiging te garanderen. Hetzelfde kan men zeggen van pogingen van de kant van allerlei utopistische groepen, die er op uit waren op coöperatieve basis onafhankelijke gemengde landbouw- en industriebedrijven te stichten. De kolonie Walden van Frederik van Eeden is daar een laat voorbeeld van geweest.

Het is de grote verdienste van Karl Marx geweest, dat hij met die gedachte van terugkeer naar een oud maatschappelijk patroon radicaal gebroken heeft. Bij hem vinden we de drie gedachten geformuleerd, die het emancipatieproces van de arbeiders in hoge mate zullen sturen en stimuleren: de gedachte, dat de ontwikkeling van de maatschappij door het kapitalisme heen moet, de gedachte, dat er na dat kapitalisme een 'Reich der Freiheit' zal ontstaan, en de gedachte, dat de arbeiders dit zelf moeten tot stand brengen door eigen maatschappelijke actie.

Marx heeft zich beijverd om vooral de eerste van deze drie grondgedachten uit te werken en in zijn omvangrijke werk aan te tonen hoe het kapitalisme zich via accumulatie van kapitaal, centralisatie van macht en mechanisatie van de produktie verder zou ontwikkelen; hij is aan een scherpe visie op de maatschappij, die daarop zou moeten volgen, niet toegekomen. Maar de laatste woorden van het door hem en Engels geschreven Communistisch Manifest zijn door de negentiende-eeuwse arbeidersklasse gehoord en begrepen: proletariërs aller landen, verenigt u!

Het negentiende-eeuwse proletariaat moeten we beschouwen als een zeer machteloze groep met name in het economische veld in de kapitalistische structuren. Maar juist daar zijn ze niet *volslagen* machteloos: als zij er niet waren, zouden die structuren niet kunnen functioneren. In politiek opzicht zijn zij eveneens machteloos: het stemrecht, dat in de negentiende eeuw in principe aan alle burgers, die verantwoordelijkheid kunnen dragen, wordt toegekend, blijft hun onthouden, omdat zij geen belasting betalen en geen examens hebben afgelegd. In het culturele veld blijven zij achtergesteld, omdat er voor hun kinderen hoogstens een armenschool beschikbaar is en die kinderen bovendien moeten helpen verdienen. Ook van de kerkelijke structuren raken zij dikwijls vervreemd: in de protestantse kerken maken dan nog de 'liberale' hoge heren de dienst uit en die houden met hun noden nauwelijks rekening. Het valt niet moeilijk in deze eerste fase de 'machtigen' aan te duiden: het zijn de ondernemers in industrie en handel, die, met resten van de verdwijnende

aristocratie, ook de politieke macht in handen hebben. Toch is er ook al in deze fase zowel in het culturele als in het politieke vlak al sprake van enige verbetering. Aan het einde van de negentiende eeuw bleek het toch minder wenselijk te zijn, dat de arbeiders ongeletterd bleven. In die tijd ging bijv. de directie van de Limburgse mijnen aan de katholieke verenigingen, die voor de mijnwerkers woningen bouwden en die zij subsidieerden voorschrijven, dat alle kinderen van die mijnwerkers naar school moesten gaan. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam ook de bezorgdheid voor de gezondheidstoestand van de arbeiders toe: er kwamen stedelijke waterleidingbedrijven, er kwam inspectie in de fabrieken en in 1874 — nadat Engeland en Duitsland hierin waren voorgedaan — kwam het verbod op arbeid in fabrieken van kinderen onder de tien jaar.

De vraag of enkelingen in staat waren zich uit het proletariaat omhoog te werken, is niet gemakkelijk te beantwoorden, omdat over dat soort processen weinig gegevens bestaan. Vermoedelijk is het wel zo, dat enkelingen erin slaagden zich in de meer geschoolde en beter betaalde beroepen te bekwamen, maar de kloof tussen de (rijke en minder rijke) bourgeoisie en 'het lagere volk' was in die jaren zo groot, dat er van opstijgen naar die bourgeoisie nauwelijks sprake zal zijn geweest.

Wat wel voorkwam, was de 'vlucht'. In grote getale zijn in de vorige eeuw Europese proletariërs en ook arme boeren naar de immigratielanden overzee getrokken om te proberen daar een beter bestaan te vinden. Ze zijn daar in de meeste gevallen ook begonnen als loonarbeider in kapitalistische bedrijven, maar de kansen op individuele stijging zijn daar lange tijd beter geweest.

Naast die letterlijke vlucht uit armoedige omstandigheden was er de mogelijkheid op een innerlijke vlucht: de overgave aan een secte, aan een charismatisch leider, aan een piëtistische geloofsgemeenschap of aan een utopistisch ideaal. Het komt allemaal voor in de negentiende eeuw en het brengt vele mensen troost. Het stimuleert ook tot groepsvorming en tot onderlinge hulp. En het is vanuit die onderlinge hulpverlening, dat de eerste bewegingen ontstaan.

EMANCIPATIEBEWEGINGEN

Bij de opkomst van de eerste arbeidersemancipatiebewegingen in Nederland is nl. de invloed van Marx en Engels en van hun vlamme oproep in het Communistisch Manifest niet van grote betekenis geweest. Weliswaar werd hier in Nederland — in Den Haag — in 1872 een congres van de Eerste Internationale gehouden, maar de belangstelling voor die beweging kwam van een kant, die vermoedelijk weinig voeling had met de

arbeidersklasse als geheel, nl. van de kant van de vrijdenkersvereniging De Dageraad. De smid H. Gerhard was uit die kring de meest bekende figuur.

Ook internationaal heeft de socialistische beweging in de negentiende eeuw nog weinig bijgedragen tot een emancipatieproces van de arbeiders. De geschiedenis van die jaren is vol met geruchten over ruzies: tussen Marx en Bakoenin (over het nut van directe actie – ook tegen individuele leden van de machtige groepen gericht); tussen Marx en Lassalle (over de rol van de staat in de evolutie); tussen Kautsky en Bernstein (over het nut van sociale maatregelen ten gunste van arbeiders, die volgens Marx toch aan een 'Verelendungsprozess' bleven blootgesteld); tussen Jaurès en de Franse marxisten (over de waarde van een militieleger) en hier in Nederland op het einde van de eeuw tussen Domela Nieuwenhuis en de oprichters van de SDAP.

Achter de conflicten in Nederland gingen twee tegengestelde maatschappelijke ontwikkelingen schuil. Enerzijds een voortgaande proletarisering van steeds nieuwe groepen: landarbeiders, veenwerkers, industriearbeiders – anderzijds de geleidelijke opkomst van een nieuwe klasse van geschoolden. Want behalve de mensen, die de machines bedienden – en die dikwijls slechts enkele eenvoudige handgrepen behoeften te leren – had de nieuwe industrie ook behoefte aan mensen, die in staat waren die machines te vervaardigen: machinebouwers, tekenaars, bankwerkers. Bovendien groeide de vraag naar geschoolden in specifieke bedrijfstakken: typografen, die uiteraard geletterd moesten zijn, diamantbewerkers. Voor deze mensen moesten scholen worden opgericht en aanvankelijk heeft men die gecombineerd met de scholen, waar de nog altijd gevraagde werkkrachten voor de ambachtsberoepen werden gevormd: er kwamen ambachtsscholen en daarnaast industriescholen. De laatste waren meestal voor meisjes bedoeld!

Aanvankelijk zijn overal in de zich industrialiserende wereld door geschoolden en ongeschoolden verschillende bewegingen ter verbetering van hun levensomstandigheden gevormd. De Engelse 'trade unions' bijvoorbeeld waren beroepsverenigingen van geschoolde arbeiders, die naar het voorbeeld van de oude gildeninstellingen ondersteuningskassen vormden voor weduwen en wezen van hun beroepsgenoten, en die in het algemeen de belangen van de werkers in een bepaald vak behartigden. De bazen van ambachtelijke bedrijven konden ook tot dergelijke verenigingen toetreden en van revolutionaire actie wilde men niets weten.

Pas tegen het einde van de negentiende eeuw groeide het besef, dat de werkelijke sociale kloof niet lag tussen geschoolden en ongeschoolden, maar tussen kapitaalbezitters en loontrekkenden. Het feit, dat ook de vakarbeiders onbeschermd waren tegen de risico's van werkloosheid, ziekte en ouderdom, en dat zij evenals de ongeschoolden slachtoffer

werden van economische crises zal daaraan niet vreemd zijn geweest.

De ongeschoolden, die zich in een nog veel kwetsbaarder positie bevonden, zijn waarschijnlijk eerder gevoelig geraakt voor revolutionaire stromingen dan de vakarbeiders. Maar zij waren minder in staat zelf vorm te geven aan hun eisen en verlangens en kwamen daardoor sneller onder invloed van charismatische leiders, zoals Domela Nieuwenhuis er één is geweest. Met zijn profetische taal en felle geschriften heeft deze man waarschijnlijk talloze proletariërs uit hun moedeloosheid en uitzichtloosheid gewekt en hen bewust gemaakt van hun positie en van het onrecht, dat hun werd aangedaan. Maar praktische oplossingen voor de nabije toekomst droeg hij niet aan. Door de Sociaal Democratische Bond, waarvan hij de leiding had, werden weliswaar voor de verschillende groeperingen Arbeidssecretariaten ingesteld (verenigd in het Nationaal Arbeidssecretariaat, dat tot de tweede wereldoorlog heeft bestaan), maar deze werden al spoedig overvleugeld door de meer pragmatische en sterkere bonden van het NVV.

Aanvankelijk bestond ook in Nederland in sommige kringen de neiging om patrouns en arbeiders gezamenlijk te organiseren. De oudste vakbond van Nederland, Patrimonium, die onder leiding stond van de anti-revolutionair Klaas Kater, was daar een voorbeeld van. Maar ook hier heeft zich op een bepaald moment de scheiding voltrokken tussen beroeps- en vakverenigingen en zijn geschoolden en ongeschoolden uiteen gegaan. Rondom de eeuwwisseling ontstaat er dus duidelijk een beweging, die uitdrukkelijk de macht van de loonarbeiders wil vergroten en hun individuele en collectieve positie verbeteren. Die beweging zal, zoals wij zullen zien, in de daarop volgende jaren de leiding nemen van het emancipatieproces.

DE TWEEDE FASE: 1900 TOT 1960

Aan het einde van de negentiende eeuw was duidelijk een deel van de proletarische arbeidersbevolking zich bewust van de eigen achterstand op politiek, economisch en cultureel gebied en begonnen zich bewegingen af te tekenen, die zich ten doel stelden die achterstand in te lopen. Een kleiner deel van die arbeidersbevolking zag die achterstand niet alleen als ongelijkheid, maar signaleerde allereerst de onvrijheid van het proletariaat ten opzichte van de machtige bourgeoisie. Het zijn deze bewegingen, die in de hier te bespreken periode het proces van emancipatie op gang hebben gebracht, het gestuurd en gestimuleerd hebben en die nog altijd als de voortrekkers van het proces mogen gelden.

Die bewegingen zijn niet van het begin af aan gezamenlijk opgetrokken. De richting, die hier boven is aangeduid als 'een kleiner deel', de socia-

listische, stond aanvankelijk zeer aarzelend tegenover pogingen de omstandigheden, waarin de arbeidersklasse zich bevond, te verbeteren zolang het kapitalistische stelsel bleef bestaan — volgens de Verelendings-theorie van Marx was dit immers onmogelijk. Zij is pas langzaam, eerst in de praktijk en pas later ook in de theorie, tot andere opvattingen gekomen. De in 1894 opgerichte SDAP presenteerde zich weliswaar van de aanvang af als een politieke partij, gericht op het veroveren en gebruiken van politieke macht, maar ze aanvaardde ook het Erfurter Programm van de Duitse zusterpartij, waarin het orthodoxe marxisme nog de toon aangaf. Ze was echter — ook omdat ze zich moest afzetten tegen de 'oude' beweging van Domela Nieuwenhuis — veel sterker reformistisch ingesteld dan met deze theorie overeenkwam. Het lag voor de hand, dat ze zich ging richten op het verkrijgen van macht in de staat, concreet dus: van het algemeen kiesrecht en dat ze met behulp van die macht directe verbetering wilde brengen in het lot van de arbeidersklasse.

Ook de socialistische vakverenigingen, die in diezelfde periode ontstonden, waren niet revolutionair maar reformistisch ingesteld. Zij ijverden voor een achturige werkdag, voor sociale verzekeringen (aanvankelijk vooral voor staatspensioenen) en voor bescherming van de arbeiders in en buiten de fabrieken. In dit opzicht kwamen zij al heel snel in de buurt van de eisen van de Christelijke, met name de protestantse, vakbonden, die op de christelijk-sociale congressen al met dergelijke eisen waren gekomen. Van een katholieke vakbeweging mag men in de eerste jaren van deze eeuw nog niet spreken, omdat in die kring de nadruk lag op een 'natuurlijke' standenstructuur. Het heeft echter niet zo heel lang geduurd tot onder invloed van de encycliek Rerum Novarum en onder invloed van een bedreigende socialistische beweging ook de katholieke vakorganisaties van de grond kwamen. De driedeling van de Nederlandse vakbeweging was hiermee een feit.

Die driedeling in de Nederlandse arbeidersbeweging is dikwijls betreurd en het is zeker mogelijk om de minder gunstige kanten van deze ontwikkeling aan te tonen. Men kan zich echter ook afvragen of ze, vooral in de beginperiode, niet ook haar gunstige kanten heeft gehad.

In de eerste plaats kan men daartoe rekenen een zekere concurrentiepositie, die tot extra inspanningen op allerlei terreinen heeft geleid. Al vóór de oprichting van het NVV heeft bijv. de Diamantbewerkerbond onder aanvoering van Jan van Zutphen een sanatorium gesticht waar de vele tbc-patiënten uit de arbeidersklasse genezing konden vinden: Zonnestraat in Hilversum met als ondersteuning het Koperenstelenfonds. Maar het CNV en later de KAB konden toen niet achterblijven en stichtten de sanatoria Sonnenvanck en Zonnegloren, het laatste met als ondersteuningsfonds 'Herwonnen Levenskracht'. Het is maar één voorbeeld uit zeer vele. Landelijk stichtten de vakcentrales verzekeringsmaatschap-

pijen (De Centrale Arbeiders Verzekerings Maatschappij in Den Haag, Concordia in Utrecht), vormingsinstituten en vakantieverblijven. Plaatselijk ontstonden vanuit de bestuurdersbonden woningbouwverenigingen, ziekenfondsen, verbruikscoöperaties, zangverenigingen, harmoniegezelschappen en werden gebouwen betrokken, waarin kantoren en vergaderruimten beschikbaar waren. Dit alles zou misschien nooit zo snel en volledig van de grond gekomen zijn als men niet had moeten vrezen, dat dit soort van voorzieningen aantrekkingskracht zou kunnen uitoefenen op mensen uit de concurrerende 'zuilen'. In deze periode van onze geschiedenis hebben die Nederlandse 'zuilen' zich stellig ontwikkeld rondom de verschillende takken van de arbeidersbeweging.

In de tweede plaats betekende die driedeling, dat op den duur in alle organen waarin de arbeidersbeweging vertegenwoordigd was, zij in drievoud aanwezig moest zijn. Dat betekende in een aantal gevallen uiteraard een mogelijkheid van onderlinge meningsverschillen, die door tegenstanders kon worden uitgebuit, maar in de praktijk werd op den duur de verstandhouding in de toppen van de vakcentrales zo goed, dat er meestal een gesloten front kon worden gevormd tegenover een werkgeversvertegenwoordiging, die uiteraard ook in drie zuilen was opgesplitst, maar die verder een veel grotere verscheidenheid vertoonde dan die van de arbeiders, omdat allerlei bedrijfstakken (industrie, handel, banken, agrariërs en detailhandel) onderling zeer grote verschillen in belangen kunnen hebben.

In de derde plaats betekende het bestaan van drie verschillende richtingen in de vakbeweging, dat deze in Nederland in verschillende politieke partijen haar invloed ging uitoefenen, niet alleen, zoals in Engeland, in een afzonderlijke arbeiderspartij. Weliswaar hadden de vertegenwoordigers van de vakbeweging in de confessionele partijen op te boksen tegen het 'bezitsdenken', dat vooral in de agrarisch-ambachtelijke sfeer zijn wortels vond en dat met name in de confessionele partijen lange tijd normatief was, maar vooral na de invoering van het algemeen kiesrecht hadden ook die partijen een grote toeloop van arbeiderskiezers, die niet konden worden genegeerd. De SDAP heeft ongetwijfeld een voortrekkersrol vervuld, omdat ze zowel op nationaal als op lokaal terrein de belangen van de arbeiders voorop stelde, maar ze zou nooit zoveel succes hebben gehad, als niet een deel van haar wensen en eisen weerklank had gevonden in de confessionele partijen.

Met elkaar hebben de politieke partijen en de vakcentrales een indrukwekkend proces van emancipatie op gang gebracht. Het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen werd in 1917 in de Grondwet vastgelegd, de achturige werkdag (en een 45-urige werkweek) volgde twee jaar later. Daarvóór al hadden vele gemeentelijke overheden, gesteund door een Woningwet, de verbetering van de volkshuisvesting ter hand genomen,

zodat krotten en kelderwoningen langzamerhand verdwenen. De Lager Onderwijswet van 1920 garandeerde, dat alle kinderen tussen 6 en 12 jaar in principe hetzelfde onderwijs zouden krijgen; sociale verzekeringswetten legden een eerste basis voor een oudedagsvoorziening en voor financiële steun bij ongevallen en ziekte.

In het economische veld was waarschijnlijk de collectieve arbeidsovereenkomst de belangrijkste vooruitgang. Over lonen werd daarbij niet meer individueel onderhandeld tussen één werkgever en één personeelslid, maar er werden tarieven opgesteld, die voor alle werknemers zouden gaan gelden. Door vakbonden enerzijds en werkgevers of hun organisaties anderzijds werden ook verder bindende afspraken over arbeidsvoorwaarden, zoals vakantie en verzuimdagen, gemaakt. Aanvankelijk bestonden er slechts in enkele bedrijfstakken cao's op vrijwillige basis; de typografen zijn er in Nederland mee begonnen — maar naderhand zijn ze door ingrijpen van de wetgever verbindend verklaard en op den duur in alle bedrijfstakken ingevoerd. Ofschoon het nooit gelukt is alle werknemers onder cao's te brengen — het hoger personeel vormt meestal een uitzondering en verder ook zulke categorieën als schoonmaak- en kantienpersoneel (vooral vrouwen) — heeft dit systeem toch een einde gemaakt aan veel willekeur en mogelijkheden voor eenzijdige loonsverlaging afgekapt.

Verdere verbeteringen in de economische positie van de arbeiders liggen verankerd in de wetten op de ondernemingsraden en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, de arbeidsbemiddeling, de verplichte ziektefondsdeelneming, enz. Al deze wetten hebben voornamelijk de collectieve macht van de arbeiders versterkt, doordat zij op alle mogelijke gebieden de afzonderlijke vakbonden ofwel de centrales inspraak gaven in fundamentele beslissingen. Indirect is daardoor de positie van de individuele arbeider ook wel veel zekerder geworden, maar daarvan is deze zich niet altijd meer bewust, vooral ook niet doordat de herinnering aan de veel armoediger tijden van vroeger inmiddels bij hen vervaagd is, en ook wel doordat de massificatie in grote bedrijven nieuwe problemen heeft opgeroepen, waarvoor binnen de bestaande structuren geen oplossing gevonden is.

In elk geval is het welvaartsniveau van vrijwel alle arbeiders in de loop van deze periode aanmerkelijk gestegen: arbeiders kunnen in een behoorlijk huis wonen, zich vakanties veroorloven, duurzame consumptiegoederen aanschaffen en zich bij ziekte adequaat laten verzorgen. Dat alles is ook cultureel van groot belang geweest. In de vorige eeuw bestond een enorme kloof tussen de burgers en 'het gewone volk'. De twee klassen hadden elk een eigen levenspatroon, eigen voedingsgewoonten, droegen verschillende kleding ('Jan met de pet!'), hadden streng gescheiden ontspanningsgelegenheden, enz. Van deze verschillen is weinig over; op

de kampeerterrainen en de stranden, in de zelfbedieningswinkels en op de terrassen van de café's zit iedereen door elkaar; nu de leerplicht tot 16 jaar is opgetrokken, is ook het scholingsniveau van de arbeiderskinderen duidelijk aan het verbeteren, hetgeen ook weer tot een grotere cultuurconsumptie leidt; het cultureel jongerenpaspoort is bij vrijwel de gehele jeugd populair.

Dit beeld is te rooskleurig — dat zal in het vervolg van dit hoofdstuk wel blijken — maar het moet zo ongenueanceerd geschilderd worden, omdat de overheersende indruk bij vergelijking met de negentiende eeuw er toch nog altijd een is van enorme verbetering en in economische en in politieke machtspositie. Men kan met recht betogen, dat deze emancipatie in de Europese landen grotendeels het werk is geweest van de vakbeweging en van de met haar verbonden politieke partijen. Maar het is wel goed daarbij te bedenken, dat in deze zelfde periode ook in sommige gebieden buiten Europa — waar de vakbeweging een ander karakter droeg en zich geen sociaal-democratische partijen van betekenis vormden — overeenkomstige ontwikkelingen hebben voorgedaan. In elk geval zijn in de Verenigde Staten in de Engelse kolonisatiegebieden de arbeiders op dezelfde wijze en misschien in nog sneller tempo gemaniceerd. Sommige communistische landen zijn op dit punt sterk achtergebleven, met name die landen die nog lang een sterk agrarische bevolking hadden en eerst hun industrie moesten opbouwen. In landen als de DDR, Tsjecho-Slowakije en Polen echter is na de herstelperiode van de oorlog — die daar langer geduurd heeft dan in het westen — de arbeidersklasse op dezelfde wijze economisch gemaniceerd en bezig aan een politieke emancipatie.

Het is dus wel waarschijnlijk, dat het emancipatieproces niet alleen door de emancipatiebewegingen van de arbeiders is veroorzaakt, maar dat zich in de hele industriële maatschappij factoren hebben voorgedaan, die — onafhankelijk van de emancipatiebeweging — het emancipatieproces hebben bevorderd. Deze zijn ook wel aan te wijzen.

In de eerste plaats valt dan te denken aan de grote technologische ontwikkelingen, die ons o.a. de elektriciteit en de bezinemotor hebben gebracht met hun talloze toepassingen, die ook het gebruik van nieuwe materialen nodig hebben gemaakt. Twee wereldoorlogen hebben op het tempo van die technologische ontwikkeling hun invloed uitgeoefend, terwijl bovendien de grote vernielingen, die daarin hebben plaats gehad, de modernisering van het bedrijfsleven in de periode daarna sterk in de hand hebben gewerkt.

Deze expansie en de nieuwe technologieën vroegen om grotere aantallen geschoolde en hooggeschoolde arbeidskrachten, die dan ook beter moesten worden betaald. Tegelijkertijd vroegen de grotere produktie-eenheden om administratieve staven en meer communicatiemiddelen.

Als men bovendien nog bedenkt, dat in dezelfde periode het overheidsapparaat een grote uitbreiding moest ondergaan — o.a. in verband met de toegenomen sociale zorg — dan ziet men, dat er een grote vraag ontstond naar geschoolde en gespecialiseerde arbeidskrachten. Die grotere differentiatie binnen de groep van loontrekkenden — ook wel aangeduid als de groei van een nieuwe middenstand — heeft in sommige opzichten belemmerend voor de emancipatiebeweging gewerkt — ik kom daar straks op terug — maar het proces is door deze ontwikkeling waarschijnlijk in eerste instantie bevorderd, omdat het een opwaartse beweging van de lonen in gang bracht: de groep hoofdarbeiders was aanvankelijk schaars en moest meer verdienen, de lonen van de handarbeiders stegen mee. Grotere stijgingskansen binnen de arbeidersklasse bevorderden in het algemeen de emancipatie doordat ook het verwachtingspatroon steeg.

Een tweede factor, die niet verwaarloosd mag worden, is de grotere consumptie die de arbeiders zich konden veroorloven. Men zegt dat Henri Ford in Amerika de eerste was, die uitsprak dat arbeiders, die een goed loon verdienen, zich ook bijv. een klein autootje zouden kunnen veroorloven en dat hij zijn Ford T-model met die verwachting op de markt bracht. Maar hij is zeker niet de enige geweest, die zich op de productie en verkoop van artikelen voor massaconsumptie heeft gericht.

Deze drie factoren: de technologische ontwikkelingen, de stijgingskansen en de grotere consumptie, mogen mede als motoren voor het proces hebben gediend, ze hebben alle ook een keerzijde gehad en belemmerende factoren gevormd.

Als eerste belemmerende factor moet dan wel genoemd worden het feit, dat het kapitalistische stelsel is blijven bestaan en misschien machtiger is dan ooit. Dat betekende in de eerste plaats, dat de afwisselende perioden van expansie en van stagnatie ook in deze eeuw nog optreden. We hebben daar in de dertiger jaren en in de periode, die we nu meemaken, de gevolgen van gezien vooral in de vorm van werkloosheid van arbeiders en financiële achteruitgang van middenstand en boeren. In een periode van stagnatie blijkt ook, dat de macht van vakverenigingen en vakcentrales maar een betrekkelijke is. Zij kunnen iets van de sociale nadelen opvangen, verhinderen kunnen zij die niet.

In het algemeen moet men zeggen, dat het noch binnen het kapitalistische noch in het communistische produktiestelsel gelukt is om de arbeidersorganisaties werkelijke beslissingsmacht te geven op het economische terrein. Die beslissingen blijven in handen van enkelingen, die geen verantwoording hoeven af te leggen.

Het feit, dat dus de 'countervailing power' van de organisaties maar beperkt gebleven is, wordt nog versterkt doordat de macht van de staten — die andere 'countervailing power' — zich alleen maar kan doen gelden op het eigen grondgebied. Vooral nu veel grote bedrijven hun ac-

tiviteiten gaan uitstrekken over de nationale grenzen heen, blijkt dat ook hierdoor grote belemmeringen gaan optreden voor een verdere arbeidersemancipatie.

Een derde belemmerende factor ligt in de omstandigheid, dat zich na en naast de noodzaak van intensievere scholing ook een proces van ontscholing voordoet: door mechanisatie en automatisering zijn veel werkzaamheden, die tot dusver door hooggeschoolde krachten moesten verricht worden, versimpeld en minder interessant geworden. Veel geschoolde en ervaren arbeidskrachten, zowel in de industriële als in de administratieve sfeer voelen zich daardoor gefrustreerd en ontmoedigd en hebben geen plezier meer in hun werk. Het is nog niet precies duidelijk welke invloed dit verschijnsel zal hebben op het verdere verloop van het emancipatieproces, maar wel waarschijnlijk dat het jonge mensen zal ontmoedigen om een serieuze vakopleiding te volgen. Bovendien zal het waarschijnlijk er toe bijgedragen hebben dat de belangstelling van de mensen verlegd is van werk en werkomstandigheden naar vrijetijdsbesteding, en van de problemen van de arbeid naar die van het milieu.

Een laatste factor, die meer belemmerend heeft gewerkt op de beweging dan op het proces, is die van de grote differentiatie van loontrekkenden. Er is in de loop van deze eeuw eerst een klasse van nieuwe middenstanders ontstaan, die — tenminste in Nederland — nog vrij solidair was met de handarbeiders, omdat haar leden zelf grotendeels uit die klasse afkomstig waren. Daarna heeft er zich een ontwikkeling voorgedaan, die tot een belangrijke toename van hoger kader in de industrie en hogere ambtenaren bij de overheid heeft geleid, en die groeperingen hebben zich niet meer solidair kunnen tonen met de arbeidersklasse, waarvan zij meestal tenminste twee generaties waren verwijderd. Er hebben zich in Nederland niet zoals in Duitsland aparte 'Angestelltenbunden' gevormd, maar er zijn wel verenigingen ontstaan van hoger en middelbaar personeel. Dit heeft voor de vakbeweging gevolgen gehad, maar ook voor de politiek.

Er zullen nog wel meer belemmerende factoren te noemen zijn en in de loop van de jaren zijn er ook al verschillende naar voren gebracht. Zo voorspelde Rober Michels al in 1910 een toenemende bureaucratisering van de vakbonden, die hij als een ernstige belemmering voor hun machtsontplooiing beschouwde. In de zestiger jaren werd in Nederland grote aandacht besteed aan het gebrek aan belangstelling voor vakbondswerk van de zijde van de gewone leden en werden methoden uitgewerkt om leiding en achterban nader tot elkaar te brengen. Deze factoren kunnen een rol hebben gespeeld, maar de andere genoemde lijken mij van grote-
re importantie.

Die factoren zijn in de loop van deze eeuw geleidelijk aan merkbaar geworden, maar aanvankelijk overheersten de positieve, emancipatiebevor-

derende krachten. Het was pas in de volgende periode — dus na 1960 — dat de belemmerende factoren de overhand kregen en de grenzen van het emancipatieproces in zicht kwamen.

DE DERDE FASE: NA 1960

In de zestiger jaren wordt het duidelijk, dat het emancipatieproces van de proletariërs weliswaar niet voltooid is, maar dat er toch niet veel vooruitgang meer te boeken valt. Er is een nieuwe machtsbalans ontstaan, waarin voorlopig weinig beweging komt. Er is aanvankelijk echter weinig neiging om die hele machtsbalans opnieuw te bekijken, vooral ook omdat er voorlopig meer belangstelling gaat groeien voor andere maatschappelijke stromingen en acties, dan voor de traditionele klassenstrijd.

Toch is het de moeite waard om eens te bekijken hoe de klassenverhoudingen inmiddels zijn komen te liggen en hoe ze veranderd zijn. Het meest opvallende is dan wel, dat de 'klassevijand', de rijke bourgeoisie, in feite van het toneel verdwenen is, in elk geval nauwelijks meer invloed heeft in het economische veld. Er zijn natuurlijk nog rijke mensen, maar een groot deel van hen heeft die rijkdom pas verworven — d.w.z. geërfd — op een moment waarop men al een beroeps carrière achter de rug heeft. Wat zij dan erven zijn weliswaar aandelen in bedrijven, maar aandeelhouders hebben, zoals bekend, individueel niet meer veel in te brengen in een bedrijf. De mensen, die die bedrijven leiden, de ondernemers, zijn in de overgrote meerderheid van de gevallen geen eigenaars van het daarin geïnvesteerde kapitaal, maar — hoogbetaalde — loontrekkers.

Bovendien zijn die individuele aandeelhouders lang niet meer de enige eigenaren van het kapitaal. Een groot deel daarvan is in handen van collectieven, waaronder de sociale fondsen, verzekeringsmaatschappijen, banken en pensioenfondsen. Voor zover er nog macht kan worden uitgeoefend door aandeelhouders — bijv. door ingrijpen in de benoemingsprocedure van de raden van commissarissen — gebeurt dit veel effectiever door dergelijke bezitters van grote aandelenpakketten dan door individuele personen. Ontwikkelingen als deze zijn lang niet voldoende onderzocht en nog minder algemeen aanvaard. Er zijn nog erg veel mensen, die denken dat alleen heel rijke mensen economische macht hebben en dat alle rijke mensen economisch machtig zijn. Dat zijn ze ook wel in zekere zin: als consumenten kunnen ze veel meer macht uitoefenen, dan iemand, die maar een klein loon verdient. Maar de greep op de economie, die ze vroeger had, heeft de (geld-)bourgeoisie niet meer.

In zekere zin kan men dus stellen, dat de bourgeoisie 'onteigend' is, zoals de socialisten altijd hebben gewild. Die onteigening is echter niet gebeurd door de arbeidersklasse en zeker niet uitgelopen op overname

van de economische macht door 'de gemeenschap'. Zoals Nico Wilterdink in het 'Tweede Jaarboek voor het Democratische Socialisme' be- toogt, 'betekent collectivering van vermogens nog geen socialisering. De collectivering is gepaard gegaan met een toenemende concentratie van kapitaal onder "particulier" beheer en daarmee van "particuliere" eco- nomische macht'.

Wie zijn die 'particulieren'? Zij zijn hierboven al ten dele genoemd. Het zijn de ondernemers-loontrekkers, die de beschikkingsmacht heb- ben over het grote eigen kapitaal van de grote ondernemingen, en de bestuurders van de collectieve aandeelhouders, zoals fondsen en banken. In de regel zijn ook die bestuurders gesalarieerden.

Deze feiten vestigen de aandacht op het tweede grote verschil tussen de huidige periode en die van de vorige eeuw: de enorme differentiatie, die zich binnen de klasse van loontrekkenden heeft voorgedaan.

In de vorige eeuw bestond het personeel van een bedrijf voor het over- grote deel uit handarbeiders, met hoogstens een paar werkmeesters of opzichters en een enkele boekhouder, die als verlengstuk van de mach- tige eigenaar werden beschouwd. Rond de eeuwwisseling komt dan de groei van het administratieve personeel, dat in het algemeen tot de ar- beidersklasse gerekend mocht worden en in vele gevallen ook zichzelf daartoe rekende. Pas toen deze groepen zeer sterk gingen groeien — ook door de toename van het ambtenarendom — ging men spreken van een 'nieuwe middenklasse' en gaf men zich rekenschap van de verschillen in sociale positie tussen deze klasse en het 'echte' proletariaat.

Die verschillen werden nog groter naarmate ook de 'upper middle class' in omvang en macht groeide. Daartoe moet men, behalve de beoe- fenaren van de vrije beroepen, ook rekenen de hoge ambtenaren en de managers. Naarmate de staven van bedrijven groeiden, is deze 'new class', zoals Galbraith haar noemt, de eigenlijke machthebber in de economie. Het lidmaatschap van de nieuwe klasse is niet erfelijk, zoals wel het ge- val was bij de geldbourgeoisie. Maar — zegt Galbraith — 'het komt zel- den voor, dat de zoon van de chirurg in een garage werkt: ook als hij de nodige examens niet kan doen, slaagt hij er altijd wel in zich te handha- ven aan de rand van de nieuwe klasse'. Wel is die klasse open: toeganke- lijk voor iedereen, die de hersens heeft en het uithoudingsvermogen om lang te studeren en die de ambitie heeft om carrière te maken. Niette- min zijn er weinig kinderen uit arbeidersgezinnen, die er in slagen die drempels te overschrijden: er wordt nog over gestreden of dat een kwes- tie van erfelijkheid is of van milieu; in elk geval zullen beide in het na- deel van arbeiderskinderen werken.

Ook aan de andere kant van 'de maatschappelijke ladder' zijn de nuances en de sociale verschillen groter geworden. Haveman signaleerde indertijd al de grote kloof tussen geschoolden en ongeschoolden; Van

Doorn corrigeerde hem door te wijzen op het bestaan van een 'proletarische achterhoede', die niet in de eerste plaats uit ongeschoolde arbeiders zou bestaan, maar ook uit kleine zelfstandigen en resten van een oud stadsproletariaat (in vestigingssteden vindt men bijv. nog het nageslacht van de vroegere garnizoenssoldaten en in Den Haag dat van particuliere koetsiers en palfreniers). Sinds 1960 is deze kwetsbaarste laag van de bevolking nog aangegroeid door immigranten: buitenlandse arbeiders en hun gezinnen en later de stroom uit Suriname. Deze mensen hebben hun eigen problemen — doorlopen ook hun eigen emancipatieproces — maar zij behoren daarnaast ook tot het ongeschoolde en achtergebleven deel van het Nederlandse proletariaat en verscherpen de tegenstellingen binnen de loontrekkersklasse.

Daar komt dan bij, dat in de laatste twintig jaar verdergaande ontscholingsprocessen de differentiatie binnen de klasse van loontrekkenden hebben verscherpt. Mechanisering en automatisering hebben er eerst in de industrie toe geleid, dat de echte vakarbeid degradeerde. Enerzijds is daardoor het aantal ongeschoolden toegenomen, anderzijds is er meer kaderpersoneel gekomen. De aanwezige vaklieden hebben of genoege moeten nemen met werkzaamheden die beneden hun niveau liggen, of ze hebben promotie gemaakt. Hetzelfde proces speelt zich nu volop af in de dienstensector. Drie factoren hebben deze ontwikkeling bevorderd: de hoge loonkosten, de aanwezigheid van een subproletariaat, en het feit dat na de invoering van het minimumloon de inkomensverschillen tussen geschoolden en ongeschoolden verminderd zijn.

Het verlies aan status voor de opgeleide vakarbeiders werkt op verschillende manieren door in het emancipatieproces. In de eerste plaats op de beweging: industriële vakarbeiders zijn van oudsher de ruggegraat van de vakbonden geweest; ze hadden een veel hogere organisatiegraad dan ongeschoolden en mensen in de administratieve beroepen. Als zij verdwijnen, wordt het draagvlak van de vakbeweging aangetast. En die kans bestaat omdat de neiging om een geschoold handarbeidersberoep te kiezen geringer wordt. De negatieve ervaringen van vaders en grootvaders zullen daar niet vreemd aan zijn.

Bij die oudere generatie werken de teleurstellende ervaringen in het beroep ook negatief door op de bereidheid om zich voor de klassenstrijd in te spannen: ze ervaren de afgelopen jaren niet als die van toenemende welvaart en vooruitgang, maar als van toenemende persoonlijke deklasering en depersonalisering van de arbeid. Zij trekken zich terug in persoonlijke hobbies en geloven het verder wel. Voor de jongeren geldt in sterke mate, dat zij hun interesse en activiteiten verlegd hebben van de sfeer van de arbeid naar die van de consumptie: als zij protesteren, dan is het niet tegen arbeidsomstandigheden: veel jongeren zijn bereid razend

hard en lang te werken gedurende een korte periode, waarin ze veel geld kunnen verdienen — om dan vervolgens een tijdlang buiten het arbeidsproces te blijven en acties te gaan voeren tegen kerncentrales of te helpen bij het kraken van woningen. Hun protesten gaan dus niet meer in de eerste plaats tegen de machthebbers in de arbeidsstructuren, maar tegen die in andere structuren: degenen, die beslissen over woningbouw en woningverdeling en in het algemeen de overheid.

Het spreekt van zelf, dat al deze emancipatiebelemmerende factoren minder sterk voelbaar zouden zijn geweest als de economische conjunctuur zich goed was blijven ontwikkelen. Nu dat niet het geval is, betaalt de vakbeweging de tol: ze is gedwongen tot een vrijwel uitsluitend defensieve politiek; ze concentreert zich op behoud van werkgelegenheid, protesten tegen bedrijfssluitingen, afvloeieregelingen, enz. Ze heeft ook niet zoveel mogelijkheden voor andere acties, omdat effectieve bestrijding van de economische crisis in de huidige periode alleen internationaal zou kunnen gebeuren en deze verschijnselen in alle industrieel ontwikkelde landen optreden, zodat de vakbeweging overal op dezelfde moeilijkheden stuit en ook internationaal geen vuist kan maken.

Er zijn natuurlijk in de afgelopen periode meerdere pogingen gedaan om de klassenstrijd te reactiveren en de vakbeweging haar oude elan terug te geven. De grote industriële bonden hebben geprobeerd 'de basis' te bereiken door in de verschillende ondernemingen 'bedrijvenwerk' op gang te brengen. Daarmee werd een methode van werken overgenomen, die in Engeland veel succes heeft gehad: klachten van leden worden daar op de werkvloer opgevangen door de 'shopsteward', die veel invloed heeft bij de bedrijfsleiding en veel persoonlijke spanningen kan oplossen. In Nederland lijken de bedrijfskadergroepen — gevormd uit de georganiseerde arbeiders binnen een bepaald bedrijf — niet een dergelijke belangrijke rol te spelen. Vermoedelijk is er ook concurrentie met de langer bestaande en beter geïnstitutionaliseerde ondernemingsraden, die een wettelijke positie hebben.

Andere pogingen tot reanimatie van de klassenstrijd zijn wel gedaan door neo-marxisten, voornamelijk studenten, die de principes van Duitse theoretici over 'exemplarisch leren' in de praktijk trachtten te brengen en probeerden om op vormingsinstituten vooral jonge arbeiders klassebewust te maken. Het komt mij voor, dat dergelijke pogingen — in Nederland zowel als in Duitsland — wel moesten mislukken, omdat zij onvoldoende rekening hielden met factoren zoals de verburgerlijking van de arbeidersklasse, de vrouwenemancipatie, de gemêleerdheid van ons gastarbeidersbestand. Ik kom op al deze verschijnselen terug bij de bespreking van andere emancipatieprocessen, maar wil hier vast aanduiden, dat ik van mening ben, dat emancipatieprocessen elkaar geducht kun-

nen belemmeren en niet eenvoudig onder één noemer — bijv. die van de klassenstrijd — te brengen zijn.

Door de problemen, waarvoor de emancipatiebeweging van de arbeiders nu geplaatst is, stagneert het emancipatieproces. Maar dat laatste geldt uitdrukkelijk alleen voor de westerse wereld. In allerlei andere maatschappijen is de klassenstrijd in een heel ander stadium. In Latijns-Amerika, waar in de machtsstructuren oude feodale families, al dan niet in samenwerking met ultra-moderne internationale concerns, de macht uitoefenen, heeft ze nog nauwelijks een voedingsbodem. In de snel industrialiserende derde wereld-landen, zoals Hongkong, Singapore en Taiwan, is die voedingsbodem er wel, maar de emancipatiebewegingen krijgen er nog weinig kans om het proces in gang te zetten, misschien wel omdat het industriële reserveleger er te groot is en de influx van nieuw subproletariaat te snel gaat. Op dit punt kan er misschien een vergelijking worden getroffen met de situatie in de Verenigde Staten in de vorige eeuw.

In de landen van Oost-Europa daarentegen is de arbeidersemancipatie, naar het zich laat aanzien, bezig een nieuw stadium in te gaan. De economische machtsstructuren daar — die zich het beste als staatskapitalisme laten omschrijven — hebben een enorm bureaucratisch apparaat in het leven geroepen, dat niet in staat is gebleken om een efficiënt produktie-apparaat in stand te houden. Consumenten hebben daartegen van het begin af aan gemopperd — en ook wel gerebelleerd. Maar nu is voor het eerst in de geschiedenis van de communistische maatschappij een georganiseerde emancipatiebeweging van arbeiders op gang gekomen — in Polen. De vraag is maar of de politieke machtsstructuren er in zullen slagen deze beweging te integreren en tegenspel te leveren zonder haar te vernietigen. In de Sowjet-Unie zelf mag men, denk ik, een dergelijke emancipatiebeweging van de arbeiders nog niet verwachten: de 'nomenclatura' beschikt daar over veel grotere macht en prestige dan in de satellietstaten en bovendien zijn er andere concurrerende emancipatiebewegingen in opkomst, die vermoedelijk de arbeidersbeweging zouden gaan doorkruisen. Religieuze en nationale bewegingen zullen daarvan de voorname zijn: moslims en joden hebben zich al gemanifesteerd en nationale minderheden, die potentiële rebellen zijn, leven er in overvloed. Misschien heeft Amalrik indertijd hun kracht overschat, maar wegcijferen mag men hen niet!

Hoe het zij: in de eerstkomende jaren maakt het emancipatieproces van de arbeiders een betere kans in landen buiten West-Europa dan hier.

PERSPECTIEVEN

Wanneer we ons afvragen hoe het nu met de emancipatieprocessen van de arbeiders verder zal gaan, moeten we ons allereerst realiseren, dat verschillende van de hierboven gesignaleerde ontwikkelingen nog niet tot stilstand zijn gekomen. Het proces van ontscholing in de industriële arbeid gaat in verschillende bedrijfstakken nog door. Door de invoering van kleine computers (chips) zal de meet- en regelapparatuur zodanig worden geperfectioneerd, dat het handwerk van bijv. draaiers en freezers overbodig wordt. Zij zullen hun werk zien ineenschrompelen tot een paar simpele mechanische handelingen.

Aan de andere kant neemt de vraag naar technisch geschoold personeel in andere bedrijfstakken op het ogenblik in snel tempo toe. Dat komt omdat de geavanceerde machines en de 'software', die daarbij hoort, ook zelf weer moeten worden ontworpen, getest en gefabriceerd. Behalve dat vraagt een innoverende industrie geheel nieuwe soorten technici. Als er sprake is van research op gebieden zoals zonne-energie en andere alternatieve energiebronnen en naar energiebesparende apparatuur, dan betekent dat, dat er niet alleen hoogopgeleide academici voor moeten worden vrijgemaakt, maar ook ondersteunende technici en vaklieden.

Het is niet ondenkbaar, dat voor zulke functies een nieuw soort vakman nodig zal blijken. Niet iemand, die door de onderwijzer van de lagere school, omdat hij 'dom' is of uit een lager milieu stamt, naar de lts wordt verwezen, maar iemand, die op positieve gronden voor een technische opleiding kiest en geselecteerd wordt op grond van handvaardigheid maar ook van inventiviteit, creativiteit, belangstelling voor techniek en wiskundige aanleg. Het spreekt vanzelf, dat een dergelijke keuze niet op twaalfjarige leeftijd kan worden gedaan. We moeten dus denken aan een algemeen-vormende opleiding tot minstens vijftien jaar en dan een scholing op tenminste mts-niveau.

Het onderscheid, dat nu nog hier en daar wordt gemaakt tussen witteboordenproletariaat en 'bluecollar-workers' zal dan verdwijnen. Maar er komt een ander onderscheid voor in de plaats: dat tussen deze goedopgeleide en stellig ook beter betaalde handarbeiders in speciale industrieën en functies, en een sub-proletariaat, dat veel minder opgeleid zal zijn en de eenvoudige uitvoerende werkzaamheden verricht.

De Nederlandse maatschappij gaat daarmee in vele opzichten lijken op die van de Verenigde Staten: er is een goed verdienende groep met opleiding, vast werk en promotiekansen, en een grote groep die de opleiding mist, veel minder kan rekenen op een vaste werkkring en nooit promotie zal maken. In Nederland spreken wij de laatste tijd over een primaire en een secundaire arbeidsmarkt om aan te duiden, dat voor de-

ze beide categorieën zeer verschillende regels gelden op de arbeidsmarkt. Vermoedelijk zullen in Europa, waar de arbeidsverhoudingen in strengere afspraken verankerd liggen en de mobiliteit geringer is dan in Amerika, de grenzen tussen deze beide groepen nog sterker worden gemarkeerd.

Het probleem is nu, dat die secundaire arbeidsmarkt zoveel verschillende soorten deelnemers te zien geeft. In Nederland zijn de voornaamste categorieën:

1. degenen, die geen adequate vakopleiding hebben gehad in hun jeugd en dat niet in de praktijk hebben kunnen inhalen. Hiertoe moeten gerekend worden veel Surinamers en veel vrouwen, die op latere leeftijd toegang vragen tot het arbeidsproces;
2. drop-outs en schoolverlaters met onvoldoende opleidingen;
3. buitenlanders, die aangenomen zijn omdat ze bereid waren die lagere functies te aanvaarden;
4. mensen, die uitgeschakeld zijn uit het arbeidsproces omdat er voor hun bekwaamheden geen vraag meer bestond. Daarbij behoren ook nogal wat gewezen boeren en middenstanders.

Elk van deze groepen uit het nieuwe sub-proletariaat heeft zijn eigen problemen en ook zijn eigen referentiekaders. Vrouwen, die weer gaan werken, vergelijken zich met hun buurvrouw, die voor haar huishoudelijke arbeid geen inkomen krijgt en weinig waardering ontvangt. Buitenlanders en Surinamers vergelijken zich met landgenoten, die in armoede achtergebleven zijn. Drop-outs vergelijken zich met meer succesvolle klasgenoten, en degenen die uitgeschakeld worden met gewezen collega's. Elk van deze groepen heeft zijn eigen frustraties en daartegenover zijn eigen voldoeningen. Met name vrouwen, die weer aan het werk zijn gegaan en nu na jaren weer een eigen onafhankelijk inkomen genieten en nieuwe sociale contacten hebben gekregen, kunnen in het begin met het uiterste plezier over hun werk praten, ook al is dat werk dat ver beneden hun capaciteiten ligt.

Het is daarom waarschijnlijk dat zich uit dit nieuwe sub-proletariaat niet zo gemakkelijk een beweging zal laten formeren, die opnieuw en dan nog solidair met degenen, die zich op de primaire arbeidsmarkt bevinden, een emancipatieproces in gang zal zetten.

Bij deze heterogene groepen spelen trouwens ook andere emancipatieverlangens een rol: als de werkende vrouwen ontevreden worden — en daar hebben ze dikwijls alle reden toe — dan wijten ze dit, meestal niet ten onrechte, aan het feit dat ze als vrouwen worden gediscrimineerd. Ze zullen zich daarom eerder solidair voelen met andere vrouwen, dan met hun mede-arbeiders en zich opstellen als emanciperende vrouwen. Ook buitenlanders zullen veelal meer waarde hechten aan hun eigen groepsnormen — vooral daar waar die sterk verschillen van de in Nederland geldende, zoals het geval is bij de moslims — dan aan een vakbonds-

ideaal. Gedeklasseerde middenstanders zullen zich daarin helemaal niet thuis voelen. Het is zelfs de vraag of in die groepen niet opnieuw bepaalde fascistoïde denkbeelden een rol zullen gaan spelen.

Het is om al deze redenen van het grootste belang dat er inzicht komt in de samenstelling van het sub-proletariaat, begrip voor hun aspiraties en frustraties, en vooral dat er aandacht komt voor de noodzaak om de situatie niet in volgende generaties door te laten bestaan. Overigens roept ook dat weer nieuwe problemen op: als we de kinderen van de gastarbeiders de kans bieden om zich uit het sub-proletariaat omhoog te werken, waar halen we dan de nieuwe schoonmakers en grondwerkers vandaan?

CONCLUSIE

De emancipatiebeweging van de arbeiders heeft een proces op gang gebracht, waardoor grote verschuivingen in de machtsbalans zijn opgetreden. In het economische veld zijn de machtsstructuren veranderd, maar niet wezenlijk aangetast. De structuren zijn groter geworden, er hebben zich andere hiërarchieën gevormd, er zijn andere machthebbers. Er zijn daartegenover ook nieuwe categorieën van machtelozen.

In de communistische landen is de ontwikkeling anders geweest, maar de uitkomst van die ontwikkeling is wat de structuren betreft niet wezenlijk anders dan in kapitalistische landen, behalve dan, dat men daar probeert de structuren vanuit een centraal punt te dirigeren. In de kapitalistische landen is de collectieve macht van de arbeider enorm veel sterker geworden. De collectieve gelijkheid is daardoor ook groter, maar het is de vraag of de individuele vrijheid daarmee gelijke tred heeft gehouden. In de communistische landen is het proces van collectieve machtsvorming pas nu begonnen.

In de hele wereld is de vlucht uit de armoedesituatie moeilijker geworden door de toenemende restrictie op migratie. Stijging naar maatschappelijke lagen met betere kansen is echter vermoedelijk makkelijker dan in de negentiende eeuw.

Over de hele linie kan men dus blijven spreken van achterstand en van onvrijheid, maar de begrippen hebben een andere inhoud en een andere gevoelswaarde dan toen ze voor de proletarische arbeiders van de beginperiode als uitdaging golden.

Litteratuur

Bank, Jan, Ros, Martin en Tromp, Bart, *Het eerste Jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1979; idem: *Het tweede Jaarboek*, Amsterdam, 1980.

- Brugmans, prof. dr. I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw (1813-1870)*, herdruk Utrecht/Antwerpen, 1958 (eerste druk: 1925).
- Doorn J.A.A. van, *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek*, Meppel, 1954.
- Galbraith, J.K., *The new industrial state*, London, 1967.
- Geurts, P.A.M. en Messing, F.A.M., *Economische ontwikkelingen en sociale emancipatie* (2 dln.), Den Haag, 1977.
- Haveman, dr. J., *De ongeschoolde arbeider*, Assen, 1952.
- Jong, F. Ed.zn. de, *Een beeld van een vakbeweging. Geschiedenis van het NVV*, Amsterdam, 1976.
- Ruppert, M., *De Nederlandse vakbeweging* (2 dln.), 1953.
- Verberne, L.J.G., *De Nederlandse arbeidersbeweging in de 19de eeuw*, Utrecht/Antwerpen, 1959 (eerste druk: 1940).

3. Vrouwenbevrijding: een eindeloos proces

Parallel met de arbeidersbewegingen hebben zich in alle geïndustrialiseerde landen bewegingen ontwikkeld, die zich de emancipatie van vrouwen tot doel hadden gesteld. Zij bewegen zich in hoofdzaak binnen het economische veld met – net als bij de proletarische klassenstrijd – uitlopers naar het politieke veld. Maar de processen, die door de vrouwenbewegingen op gang zijn gebracht, zijn aanzienlijk gecompliceerder dan die bij de arbeiders, omdat vrouwen, behalve in het productieproces, veel sterker dan mannen functioneren in wat ik de verwantschapsstructuren zou willen noemen. Het is juist in dat veld, dat de machtsverhoudingen zo vaak emotionele trekken vertonen. Dit geldt in de eerste plaats voor de verhouding tussen individuen: man en vrouw, ouders en kinderen. Maar emotionele verhoudingen kunnen ook in het normenpatroon zijn opgenomen: een vrouw *behoort* trouw te zijn aan haar man, een man *behoort* voor zijn gezin te zorgen, een moeder *behoort* alles op zij te zetten in het belang van haar kinderen. Zulke normen worden dan vanzelfsprekend sterk geïnternaliseerd. In vele gevallen maken ze ook expliciet of impliciet deel uit van het rechtssysteem.

Dit alles compliceert de positie van de vrouwen in elke maatschappij en grijpt eigenlijk in op elk moment van het proces. We zullen daar vele voorbeelden van tegenkomen.

VROUWEN IN HET AGRARISCH-AMBACHTELIJK PATROON

De meeste schrijvers zijn het er over eens, dat de positie van vrouwen in agrarische maatschappijen relatief gunstig is – vooral in vergelijking tot maatschappijen, waar de veeteelt het voornaamste bestaansmiddel is en waar men van het ene weidegebied naar het andere trekt. De thans bijna vergeten Müller Lyer heeft hier een hele theorie aan vastgeknoopt, waarin hij de 'cultuurfasen', die de mensheid doorlopen heeft, verbindt met verwantschapsstructuren, maar ook moderne antropologen, zoals Margaret Mead en Els Postel, wijzen op de belangrijke en gewaardeerde positie, die vrouwen vaak innemen in cultuurpatronen, waarbij de landbouw in de economie centraal staat. Waarschijnlijk is het niet anders geweest in het agrarisch-ambachtelijk cultuurpatroon, dat vanaf de vroege mid-

deleeuwen tot ver in de negentiende eeuw in Nederland in overwegende mate het beeld van de economie bepaalde.

Men brengt meestal die gunstige positie van de vrouw in verband met de belangrijkheid van het werk dat ze verricht. Die is in maatschappijen met een agrarisch-ambachtelijk patroon ook niet gering. Zij zorgt voor het dagelijks voedsel, dat vaak in eigen bedrijf is geproduceerd, maar moet worden gekookt, gedroogd, gezouten of gerookt om voor langere tijd geconserveerd te blijven; ze brouwt het bier, dat de voornaamste drank is, ze naait de kleren, en heel vaak spint ze het garen en weeft ze de stof. Ze heeft ook haar direct aandeel in de produktie: de moestuin, het kleinvee, de slacht. Bij het wieden en oogsten helpt ze mee en zij is het vaak die met de produkten, die verkocht zullen worden, naar de markt trekt: op alle markten ter wereld behalve op veemarkten vindt men overwegend vrouwen als verkoopster! In het ambachtelijk bedrijf is zij ook degene, die zorgt voor de verkoop van die produkten, die niet op bestelling zijn gemaakt. Zij opent daarvoor een winkel — letterlijk een hoek — aan de straatzijde van de werkplaats van haar man.

De economische en rechtspositie van deze vrouwen zijn dan ook beter dan in latere eeuwen: vrouwen erven op dezelfde voet als mannen, ze hebben dikwijls de beschikking over eigen geld, omdat bijv. kippen, eieren en groente als hun eigen produktie worden beschouwd, ze oefenen soms een zelfstandig beroep uit, zoals dat van borduurster of vroedvrouw.

Hofstee doet ons nog een andere verklaring aan de hand voor de onafhankelijke positie van de vrouw in het agrarisch-ambachtelijk patroon: ze bleef dikwijls ongetrouwd! Zijn onderzoek naar het verloop van demografische gegevens uit vroeger jaren brengt aan het licht, dat er tot aan de negentiende eeuw in Nederland veel minder huwelijken plaats vonden dan tegenwoordig en dat er daardoor ook minder kinderen kwamen. Veel boeren bleven in die tijd ongetrouwd om het grondbezit niet te klein te laten worden door vererving: de oudste zoon nam dan de boerderij over; de andere kinderen — mannen en vrouwen — bleven bij hem werken of verhuurden zich bij anderen. Vrouwen in loondienst waren daarom geen uitzondering. Men mag aannemen, dat ze hetzelfde soort werk verrichtten als de huisvrouw en dezelfde — min of meer beschermde — positie hadden als de vaste knecht. In die delen van het land, waar nieuwe grond beschikbaar kwam — door vervening of landaanwinning of ontginning — was de mogelijkheid voor een boerenzoon om zelf een bedrijf te beginnen groter en dus ook de huwelijkskans van een boerendochter. Hofstee toont aan dat dit verschijnsel in de geboortecijfers van bepaalde delen van ons land terug te vinden is!

We mogen ook aannemen, dat hetzelfde patroon ook bij de ambachtslieden voorkwam. Ook daar vinden we het kleine bedrijf met een paar vaste knechten, die veelal inwonend waren. Ook daar is de kans op het

zelfstandig vestigen van een nieuw bedrijf betrekkelijk gering. We mogen aannemen, dat de huisvrouw geholpen werd door vrouwelijk personeel, dat ook hier weer een beperkte kans op een huwelijk had.

Bij die vele ongetrouwde vrouwen — en mannen — was een aantal, dat deze ongehuwde staat bevestigde door in een klooster te gaan en geloften van kuisheid en armoede af te leggen. Ook voor hen was er werk genoeg: kloosters beheerden boerderijen en plantten kruidentuinen. Monniken begonnen dijken te bouwen en grond te ontginnen. In veel kloosters ontstonden bedrijven die voor de verkoop werkten: bierbrouwerijen in de eerste plaats. Weliswaar wilden de kerkelijke overheden de vrouwenkloosters graag als 'slot' beschouwen en de nonnen verbieden behalve onder zeer speciale omstandigheden hun klooster te verlaten, maar het is opmerkelijk hoe telkens weer de plaatselijke geestelijkheid er in slaagde een deel van die vrouwen in 'congregaties' te verenigen, waarvoor geloften minder streng waren. De pastoors konden nl. deze vrouwen, die onder namen als begijnen, klopjes of zusters in de maatschappij optraden, uitstekend voor allerlei sociaal werk gebruiken: ziekenverpleging, onderwijs aan arme kinderen en hulp aan behoeftigen waren daarvan de voornaamste. Bejaarden en weeskinderen konden in delen van de kloosters wonen en dus door de 'slotzusters' worden verzorgd.

Essentieel voor deze maatschappijvorm is, dat vrouwen er tot op zekere hoogte *keuzevrijheid* hadden. Het werd waarschijnlijk wel aangenomen, dat ze het liefst zouden willen trouwen en wettige kinderen baren, maar als daar geen kans op was — en dat zal dikwijls zo zijn geweest — waren er andere mogelijkheden. Dat werd geaccepteerd en zelfs bevorderd, omdat die vrouwen naar algemeen oordeel noodzakelijk, nuttig werk verrichtten en er voldoening in konden vinden.

Natuurlijk hoort in zo'n maatschappij een arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen — en, omdat het een traditionele maatschappijvorm is, ook een vrij rigide arbeidsverdeling — maar de arbeid, die vrouwen deden, werd niet als minderwaardig beschouwd ten opzichte van die van mannen in dezelfde sociale positie. Natuurlijk waren er klasseverschillen en verschillen in rijkdom, en die hadden hun invloed op het soort van werk dat men deed, maar dat gold voor mannen even goed. Echte grote klasseverschillen, zoals men die in landen met een meer feodale structuur kende, had men hier trouwens maar sporadisch: de 'aristokratisch-militaire Hofkultur', die Norbert Elias ons schildert, kwam in ons land niet voor. Alleen in het oostelijk deel van Nederland waren feodale verhoudingen normaal. Elders werd de economische structuur al gauw overheerst door de steden met een welvarende burgerij en de boeren met eigen grond.

Het is dus ook niet zo verwonderlijk, dat vrouwen als economisch zelfstandige wezens werden aanvaard. In een aantal gevallen kwamen

vrouwengilden van de grond, zoals dat van borduursters van altaarkleden, en dikwijls werden vrouwen tot de andere gilden toegelaten, zeker wanneer ze het bedrijf van een overleden echtgenoot zelfstandig voortzetten. Toch moeten we aannemen dat ook die vrouwen kwetsbaar waren: bedreigd door het risico van zwangerschap en door de moeilijkheden van baren, zogen en verzorgen van hun kinderen.

Bedreigd waren ze in de eerste plaats juist doordat er zoveel mannen gedwongen ongetrouwd bleven: die zullen niet in kuisheid geleefd hebben en een uitlaat voor hun seksuele verlangens gezocht hebben bij vrouwen, die evenals zij het huwelijk hadden gemist: er waren onwettige verbintenissen, er waren bordelen. Er waren zonder twijfel ongewenste zwangerschappen, en ik denk dat abortussen vaak werden gepleegd. De katholieke kerk had tot op zekere hoogte oplossingen voor de problemen: als kuisheidsgeloften niet haalbaar waren, kon men ongewenste kinderen in vondelingengestichten afleveren. Maar men vraagt zich af of niet ook de vrouwen zelf onderling naar oplossingen hebben gezocht. Nog tot in onze tijd weten vrouwen op het platteland meer van middelen om zwangerschap te voorkomen — en dan bedoel ik niet de pil of het condoom — en om een beginnende zwangerschap te onderbreken, dan vrouwen in de stad. Zeker lijkt mij dat vrouwen zich maar zelden aan de code hebben gehouden, die abortus volstrekt ontoelaatbaar heeft verklaard.

Kortom: de kwetsbaarheid werd vermoedelijk heel concreet ervaren en vrouwen hebben er oplossingen voor gezocht, ook in zorg voor elkaar: burenhulp, steun voor weduwen, het helpen bij de zorg voor elkaars kinderen; het zijn allemaal vroege voorbeelden van vrouwelijke solidariteit, die het in landen, waar het grootste deel van de bevolking in het agrarisch-ambachtelijk patroon bleef leven — en daartoe behoorde Nederland, tot de industrialisatie aan het einde van de negentiende eeuw doorzette — hun betekenis hebben behouden.

Opvallend in het agrarisch-ambachtelijk patroon is het feit dat de economische structuren en de daarin verankerde arbeidsverdeling bepalend zijn voor de verwantschapsstructuren: huwelijken worden om economische redenen gesloten of juist niet gesloten; kinderen zijn welkom als er erfgenamen moeten zijn. In zo'n maatschappij spelen emotionele bindingen binnen de gezinsverhoudingen maar een geringe rol: er bestaat een zakelijke belangengemeenschap tussen man en vrouw. Ook dat zal de betrekkelijk zelfstandige positie van de vrouwen hebben bevorderd.

De heersende moraalstructuur — het christendom — heeft de normen, die uit dit patroon voortkwamen, bevestigd. Het is — aanvankelijk als een joodse sekte — ontstaan in een maatschappij, die eveneens agrarisch-ambachtelijke trekken vertoonde en die dus ongeveer dezelfde arbeidsverdeling kende als de onze. De voorschriften van de godsdienst waren

dus niet in strijd met de algemene gevoelens, en de voorbeelden die het aanvoerde waren herkenbaar. Deze omstandigheden zullen nog eeuwen lang meespelen in de ontwikkelingsgang van de positie van de vrouw.

GESCHEIDEN PATRONEN — GESCHEIDEN ROLLEN

Met de opkomst van kapitalistische maatschappijstructuren zien we een fundamentele verandering optreden in de positie van vrouwen. En wel in twee richtingen: de proletarische vrouwen raken in afhankelijke posities doordat zij niet langer op vaste arbeidscontracten werken, en de vrouwen uit de burgerij verliezen hun zelfstandigheid in het arbeidsproces.

Om met de proletarische vrouwen te beginnen: Hofstee heeft er op gewezen, dat bij de overgang van het ambachtsbedrijf naar de kapitalistische onderneming de arbeider er niet meer op kon rekenen, dat hij nog eens een eigen bedrijf zou kunnen opzetten. Het had dus voor hem geen zin om te wachten met trouwen. Integendeel: een gezin waarin man en vrouw beiden konden werken, bood in zekere zin een bescherming tegen het risico van werkloosheid. Er werden daardoor steeds meer en vroegere huwelijken gesloten.

Dit bracht voor de vrouwen een enorme verzwaring van hun taak mee: arbeid is in deze periode in heel veel gevallen huisarbeid: spinnen of weven of naaien of een van de vele andere activiteiten, die zich daarvoor lenen. Deze vrouwen trouwden jong en kregen dus veel kinderen, waarvan zij er ook weer veel verloren door slechte voeding en woonomstandigheden. Hun leven werd door de noodzaak van het harde werken beheerst.

Nog erger was het voor die vrouwen, die gedwongen waren hun werkzaamheden buitenshuis te verrichten: dikwijls als hulp voor hun mannen en soms in seizoenarbeid. We vinden bijv. beschrijvingen van veenarbeid: de mannen scheppen en snijden de turf, de vrouwen zetten ze op stapels en keren de drogende turven. In heel veel gevallen werken dan ook de kinderen mee. In de negentiende eeuw als de fabrieksarbeid toeneemt, worden kinderen ook al heel jong aangenomen op fabrieken en het spreekt van zelf dat men ze ook al heel vroeg in de huisarbeid aan het werk zet.

Er zijn wel enkele uitwegen uit wat toch veel vrouwen als een slavenleven zullen hebben ondervonden. Eén daarvan was een dienst als meid in een burgerhuishouden. Daar moest ook zwaar gewerkt worden en de levensomstandigheden waren er evenmin ideaal, maar meestal was er wel voldoende te eten. Wat wel geëist werd, was properheid — en dat hadden lang niet alle proletarische meisjes thuis kunnen leren — en een kuise levenswandel — en dat bracht lang niet elk meisje op. Voor wie

aan de verleiding door mannen — dikwijls de huisheer of zijn zonen — geen weerstand kon bieden, was de prostitutie de enige uitweg. We kunnen ons ook wel voorstellen dat jonge meisjes uit de arbeidersklasse, die een aantrekkelijk uiterlijk hadden, deze weg direct hebben gekozen, omdat het tenminste aanvankelijk een beter uitzicht leek te bieden dan het leven dat hun moeders hadden moeten leiden. Maar niet veel vrouwen bereikten daarin het materiële peil van Neel Doff.

Tegenover het leven van de proletarische vrouw staat dan dat van de vrouwen en meisjes uit de bourgeoisie. Ook dit verandert grondig in een kapitalistisch wordende maatschappij.

De arbeid van de vrouw is ook in de agrarisch-ambachtelijke sfeer geconcentreerd rondom huis en hof, maar datzelfde geldt voor de mannen: zij werken op een boerderij of in een werkplaats, die met het woonhuis verbonden is. Bij de overgang naar een kapitalistisch systeem worden de bedrijven groter en ze kunnen niet langer in of bij het woonhuis gevestigd blijven: er komen scheepswerven, fabrieken, pakhuizen, en de kantoren worden van het woonhuis gescheiden. De arbeid van mannen verplaatst zich naar die bedrijven. De vrouwen echter blijven achter in huis.

Er zijn verschillende oorzaken aangewezen voor het feit, dat juist bij deze fase in de maatschappelijke ontwikkeling de arbeid van de burgervrouw in de maatschappij niet langer gewenst wordt. Evelyne Sullerot schrijft, dat materiële arbeid tot aan de renaissance door de hogere standen werd veracht en dat pas met de opkomst van de rijke handelshuizen de waardering bij filosofen en schrijvers voor de arbeid ontstond. Tot dan toe werd dus die arbeid overgelaten aan vrouwen — die toch al tot het minder geachte deel van de mensheid behoorden — en andere ondergeschikten. Toen echter de arbeid in aanzien steeg, moesten vrouwen die soorten arbeid, die op zichzelf aanzien en rijkdom verschaffen, afstaan. Zo zijn er in Frankrijk na de vijftiende eeuw geen vrouwelijke artsen meer, en ook het bierbrouwersvak moesten zij verlaten.

Het komt mij voor, dat in de altijd al veel sterker door het burgerlijke milieu beheerste Nederlanden de filosofen niet zo'n overwegende invloed hebben gehad op de publieke opinie als Evelyne Sullerot voor Frankrijk meent te kunnen constateren. In onze steden en polders zal de waardering voor de handenarbeid al wel veel langer hebben bestaan. Toch geldt ook hier, dat de rijkere wordende bourgeoisie de vrouw uit de produktieve arbeid verdringt: haar wordt het voeren van de huishouding als exclusief terrein toegewezen.

Wij mogen hierin vermoedelijk een voorbeeld zien van wat Veblen 'conspicuous leisure' heeft genoemd: een rijke klasse vertoont graag aan de wereld, dat zij geen (handen-)arbeid behoeft te verrichten: ze draagt daarom kleding, die duidelijk ongeschikt is om er in te timmeren en te

schrobben, en ze laat vooral vrouwen en dochters — soms ook de voornaamste bedienden — zich in dat soort kleding vertonen.

Een tweede oorzaak is waarschijnlijk het feit, dat de huishoudingen van de rijke kooplieden meer aandacht gaan vergen: er komt fraaier meubilair in grotere huizen, er wordt beter en gevarieerder gegeten en er moeten naar de wisselende mode nieuwe kledingstukken worden vervaardigd. Bovendien gaat de kinderopvoeding in de loop van de achttiende eeuw meer aandacht vragen: Pestalozzi en Rousseau legden de nadruk op de noodzaak het kind in zijn ontwikkeling leiding te geven, en aan wie anders dan aan de moeder kon die leiding — voor zover het jonge kinderen en meisjes betrof — worden toevertrouwd?

De burgerlijke huishouding werd daardoor meer en meer een apart bedrijf, waarvan de huisvrouw de leiding had. Onder haar werkten dochters en ongetrouwde zusters en — al naar gelang de rijkdom van de familie dat toeliet — meer of minder omvangrijk personeel. In die eeuwen is ons beeld van 'de goede huisvrouw' gevormd: iemand, die niet zelf kookte, maar wel wist hoe een menu samen te stellen; die niet zelf het linnen verstelde, maar wel kon aanwijzen hoe het moest. Vooral iemand, die financieel de touwtjes in handen had en de voorraden controleerde: ik vind het 'sleutelmandje' (dat mijn grootmoeder nog met zich meevoerde) altijd het symbool van de macht van de huisvrouw: ieder lid van de familie moest aan haar een sleutel komen vragen om een pot jam, een schone zakdoek of een knoopje te kunnen halen!

Het is duidelijk, dat die huisvrouwen binnen eigen kring een vrij grote macht hadden. Dat geldt echter niet voor degenen die geen echtgenoot, geen eigen huis en/of geen eigen inkomen hadden. Hierboven was al sprake van ongetrouwde dochters en zusters; het valt te vrezen, dat hun aantal heel groot is geweest. Naarmate de afstand tussen de klassen toenam, werd hun nl. meer en meer een eigen zelfstandig bestaan ontzegd. Werken buitenshuis werd iets verachtelijks: dat moest een meisje uit het volk wel doen, maar een dochter van een fatsoenlijke burgerfamilie mocht dat volstrekt niet. Zij mocht het huishouden leren en een aantal meer of minder nuttige zaken zoals muziek, borduren en Frans, maar ze kreeg geen beroepsopleiding en haar hele bestaan was gericht op het vinden van een aanvaardbare echtgenoot. Kwam die figuur niet opdagen, dan was haar enige mogelijkheid zich thuis, eerst bij ouders, later bij een broer of zuster, zo nuttig mogelijk te maken. Op latere leeftijd kon ze — in het gunstigste geval — de huishouding gaan bestieren bij een familielid dat weduwnaar was geworden, of soms — als de familie vermogend was — met een zuster samen een eigen huishouding voeren. Dan werden dat 'de tantes', die hun neefjes en nichtjes verwenden en soms geroepen werden hen te komen verzorgen: eeuwig functionerende op het tweede plan.

De duidelijke onderscheiding, die in de burgerlijke normen werd gemaakt tussen fatsoenlijke meisjes en meisjes uit het volk, heeft er toe bijgedragen dat met name bij de mannen een dubbel beeld ontstond. Er waren in hun opvatting enerzijds vrouwen zoals hun moeder was: gerespecteerd en gewaardeerd om haar zorgen, en de meisjes die als hun moeder zouden worden en die tot hun huwelijk maagd zouden moeten blijven — anderzijds de volkswrouw, die als werkbij en als hoer werd beschouwd. Voor haar was kuisheid geen vereiste; integendeel, zij werden maar al te vaak als een soort gewillige prooi beschouwd. De vrouw als collega — die vermoedelijk in de middeleeuwen wel heeft bestaan en in de agrarisch-ambachtelijke wereld nog wel bestond — raakt in het burgerlijk patroon helemaal uit het gezichtsveld. De rollen, die een vrouw in het leven van een man zou kunnen spelen, worden daarmee gereduceerd tot òf moeder òf onderdanige minnares.

In de negentiende eeuw zijn alle trekken, die zich in dit patroon aftekenen, nog verhevigd en geïnternaliseerd. Toen kreeg — wellicht onder invloed van de romantiek — het emotionele karakter van de man/vrouwverhouding zijn duidelijke trekken. De eis van kuisheid wordt gecompenseerd door beloften van ridderlijkheid, trouw, zorgzaamheid; de voorbereiding op het huwelijk wordt als 'romantische liefde' voorgesteld. Die kuisheid wordt ook tot preutsheid gereduceerd: over seksuele zaken wordt niet meer openlijk gesproken. Het bij deze houding behorende gedragspatroon is inmiddels vanuit de rijke burgerij ook gezakt naar de middenstand. En het vindt in het begin van de negentiende eeuw zijn neerslag in de wetgeving: getrouwde vrouwen mogen niet langer beschikken over hun eigen vermogen, en als zij 'openbaar koopvrouw' willen worden, behoren zij daarvoor de toestemming te hebben van hun echtgenoot.

Het midden van de negentiende eeuw mogen wij wel als het dieptepunt van de machteloosheid beschouwen. Het is dus niet zo verwonderlijk, dat dan ook in die periode de eerste aarzelende aanzetten van een emancipatiebeweging zich aandienen.

VERANDERINGSPROCESSEN

Voordat op het karakter van die bewegingen wordt ingegaan, is het wel belangrijk om te wijzen op het feit, dat zich parallel met die bewegingen processen zijn gaan aftekenen, die al een begin van vrouwenemancipatie inhielden — in elk geval de voorwaarden daartoe geschapen hebben. Het zal na het bovenstaande duidelijk zijn, dat we die processen moeten nasporen in verschillende lagen van de maatschappij. Burgerij, proletariaat en agrarisch-ambachtelijke middenstand immers leefden zo ver bui-

ten elkanders gezichtskring en in zo verschillende omstandigheden, dat we ons nauwelijks een maatschappelijke beweging kunnen voorstellen, die hen allen raakt.

De processen, die voor de vrouwen belangrijk zijn geweest, vallen gedeeltelijk samen met de veranderingsprocessen, die de mannenwereld onderging. Zo zullen ook vrouwen hebben deel gehad aan de processen van industrialisatie en de daarbij behorende ontscholing en aan de proletariserende van de ambachtslieden.

Naarmate de technische en hygiënische verworvenheden van de negentiende eeuw zich sterker manifesteerden, groeide echter ook de behoefte aan bepaalde categorieën van geschoolde vrouwen: het eerst waarschijnlijk in het onderwijs, later ook in de verpleging. Tegen het einde van de negentiende eeuw kwam er behoefte aan administratieve krachten, zoals typistes en telefonistes. Vrouwen kwamen voor deze beroepen beschikbaar, omdat in diezelfde tijd het huishouden minder tijdrovend werd; moeders hadden de hulp van hun dochters niet meer zo nodig voor de werkzaamheden thuis, een eigen inkomen van de dochter was echter welkom. Het is vermoedelijk vooral in de lagere middenstand geweest, dat men dergelijke overwegingen liet gelden en bereid was de dochters een opleiding te laten volgen. Die opleiding stond niet op één lijn met die van mannen uit dezelfde kringen: ze leidde tot die typische hulpfuncties, die voor vrouwen geschikt geacht werden. Maar deze ontwikkeling betekende wel het begin van een herintrede van meer ontwikkelde vrouwen in de maatschappij en dat heeft belangrijke gevolgen gehad.

In de eerste plaats voor de meisjes zelf: zij hadden opnieuw een reëel alternatief voor een huwelijk: ze hoefden niet meer elke man te accepteren om 'onder dak' te zijn. In de tweede plaats voor de maatschappelijke positie van de vrouw. Deze is er aanvankelijk volstrekt niet door verbeterd. Immers, die meisjes kregen in grote meerderheid functies, die door mannen niet geambieerd werden, omdat ze geen verdere carrièremogelijkheden boden en geen zelfstandig optreden in het vooruitzicht stelden. Maar de maatschappij had er een nieuwe vrouwenrol bij gekregen: die van assistente. Het is opmerkelijk hoe van het begin af aan de charismatische trekken in dit soort beroepen benadrukt worden: vooral de verzorgende beroepen, zoals dat van verpleegster, worden òf als voorbereiding tot òf als alternatief voor het huwelijk voorgesteld. De verhouding tussen een baas en zijn secretaresse wordt met de vader/dochterromantiek omgeven, en de onderwijzeres wordt, ook als ze dezelfde opleiding heeft gehad als haar mannelijke collega, naar de lagere klassen en het kleuteronderwijs verwezen.

In deze nieuwe situatie traden de vrouwenemancipatiebewegingen naar voren. Enkelingen, die protesteerden tegen de achtergestelde posi-

tie van vrouwen, waren er al heel lang: Anna Maria Schürmann, de dochter van een Utrechtse professor, vroeg al in de zeventiende eeuw om toelating tot de universiteit; Belle van Zuylen beklagde zich in de achttiende eeuw over de belemmeringen, die haar als vrouw werden opgelegd. Maar behalve een kortstondige deelname van vrouwen aan opstandige bewegingen voor en tijdens de Franse revolutie, heeft dat protest niet veel opgeleverd. Succesvoller waren de vrouwen die omstreeks het midden van de negentiende eeuw dezelfde soort vragen begonnen te stellen: waarom mag een meisje eigenlijk niet aan de universiteit studeren? Waarom kan zij wel vroedvrouw of verpleegster worden, maar geen arts? Waarom heeft ze geen stemrecht voor parlement en gemeenteraad, waarom is de rechterlijke macht voor haar gesloten?

Dit soort vragen wordt uiteraard niet gesteld in de kring van boeren en ambachtslieden en binnen het proletariaat, maar wel daar, waar het de gewoonste zaak van de wereld is dat mannen gaan studeren en zich voorbereiden op het soort functies dat hier wordt genoemd: in de intellectuele burgerij. Ze werden gesteld door jonge meisjes die zagen hoe hun broers op een maatschappelijke taak werden voorbereid, maar die zelf met weinig aantrekkelijke toekomstbeelden werden geconfronteerd: een huwelijk met de toevallige man die zich zou aandienen, of een bestaan als afhankelijke huisgenote. Vooral als zij zelf intelligent waren en op goede schoolprestaties konden bogen, was dat geen prettig vooruitzicht.

De meeste van deze vrouwen hebben in eigen kring ook niet zo veel weerstanden ontmoet: juist daar waar men intellectuele capaciteiten hoog schat, wordt naar redelijke argumenten geluisterd en het moet veel vaders en broers ook wel een pak van het hart zijn geweest, dat dochters en zusters voor eigen onderhoud wilden gaan zorgen. Maatschappelijke weerstanden zijn er wel geweest, maar medewerking van de kant van mannelijke collega's was er van de aanvang af ook. Binnen de vrijzinnige politiek liberale kring van intellectuelen heeft de vrouwenemancipatiebeweging zich daardoor snel een plaats veroverd. Dit was echter in de Nederlandse verhoudingen een kring van beperkte omvang; buiten de sociale lagen van ambtenaren en intellectuele burgerij en buiten de kring van mensen met een godsdienstige-vrijzinnige levensopvatting is de emancipatiebeweging pas veel later doorgedrongen.

Toch mag men niet zeggen, dat de vrouwen uit andere groeperingen van de bevolking helemaal onverschillig zijn gebleven voor alles wat er buiten hun huis gebeurde. We zien bijv. mede onder invloed van het réveil in protestants-christelijke kring een grote aandacht voor de sociale noden van arbeiders en speciaal ook van arbeidersvrouwen. Bewegingen als 'Onderlinge Vrouwenbescherming' zijn daar het resultaat van geweest. Zij stelden zich ten doel de prostitutie te bestrijden, ongehuwde moeders

te helpen en alleenstaande kinderen op te voeden. De Heldringgestichten in Zetten waren o.a. resultaten van dit streven.

Onder arbeidersvrouwen was in zoverre iets van een eigen emancipatiebeweging ontstaan, dat er een tijdlang vakverenigingen voor vrouwen zijn geweest. De Naaistersbond van Roosje Vos was daarvan een voorbeeld, evenals achtereenvolgens een Dienstbodenbond en een Bond voor Huispersoneel. Bij latere concentraties in de vakbeweging zijn al deze afzonderlijke vrouwenbonden opgegaan in grotere eenheden. Men krijgt trouwens niet de indruk dat de leiding van de vakbeweging het nut van aparte vrouwenorganisaties vroeger hoog heeft aangeslagen. Pas toen duidelijk bleek hoe gering het aantal vrouwelijke georganiseerde werknemers door de jaren heen is gebleven, werd er binnen die kring meer aandacht geschonken aan deelname van vrouwen in vakbondswerk.

De 'eerste golf' in de Nederlandse emancipatiebeweging heeft dus een betrekkelijk klein draagvlak gehad. Ze is bovendien vrijwel voorbij gegaan aan het grootste vraagstuk: dat van de plaats van de getrouwde vrouw in het gezin. Uitgangspunt van haar streven was: opleidingen voor meisjes, opdat zij later een alternatief zouden hebben voor niet van harte door haar begeerde huwelijkskansen, en beroepsmogelijkheden voor de ongerouwde vrouw. Terloops werd in het eisenpakket een betere positie voor de getrouwde vrouw meegenomen: het kiesrecht moest ook aan haar worden toegekend, de financiële onafhankelijkheid van de gehuwde vrouw ten opzichte van haar echtgenoot moest groter worden, zij moest de voogdij kunnen krijgen over haar eigen en andere kinderen, zij moest getuige kunnen zijn bij akten. Maar het grote probleem van haar afhankelijkheid in de gezinnen werd terzijde geschoven: ook voor de meeste geëmancipeerde vrouwen, die een goede opleiding hadden genoten, bleef het lange tijd vanzelfsprekend dat zij hun werk zouden opgeven bij een eventueel huwelijk, en dat man en kinderen bij haar eigen ontwikkeling voor moesten gaan.

Hier wreekt zich waarschijnlijk het feit, dat in de verwantschapsstructuren geen wezenlijke veranderingen in het normenpatroon waren opgetreden: nog steeds gold de verliefdheid, de romantische liefde, als de enige ware grondslag voor een huwelijk; nog steeds werd de kinderopvoeding als de belangrijkste taak voor de vrouw afgeschilderd, en nog steeds waren het de mannen, die geacht werden voor hun gezin de kost te verdienen en die daarmee ook de financiële machtspositie bekleedden. In sommige opzichten onderscheidden in het vrijzinnige milieu de normen zich van vroeger. In de eerste plaats werd daar eerder dan in andere bevolkingsgroepen gezinsplanning en geboortenbeperking toegepast, zodat de gezinnen niet te groot werden. In de tweede plaats gingen veel intellectuele mannen het wel op prijs stellen als hun vrouwen een opleiding hadden gevolgd, die hen enigermate tot gesprekspartner maakten.

In de derde plaats hebben de geëmancipeerde vrouwen van die generatie meestal nog huishoudelijke hulp kunnen vinden. Een aantal van hen kon daardoor ook na hun huwelijk het vak, waarvoor ze waren opgeleid, nog gedeeltelijk blijven uitoefenen — als het een vrij beroep gold, zoals arts, apotheker of advocaat, nogal eens samen met de echtgenoot. Daarnaast hebben zij de tijd en de kans gehad zich te wijden aan verenigingswerk en aan vele vormen van vrijwilligersarbeid. Het is juist in deze jaren — we zijn nu in de eerste helft van de twintigste eeuw — dat er op allerlei terreinen vrouwenverenigingen ontstaan. De meeste van deze organisaties staan niet op een principieel emancipatiestandpunt. We zullen echter zien dat zij van tijd tot tijd wel een emancipatiebevorderende rol hebben gespeeld.

Het meest opmerkelijke van deze fase in het emancipatieproces is geweest, dat de rollen van vrouwen uit afzonderlijke sociale kringen van de bevolking als het ware naar elkaar toegroeien: omstreeks 1920 wordt in alle kringen van de bevolking geaccepteerd dat meisjes en ongetrouwde vrouwen mogen werken in de maatschappij. Het wordt echter normaal geacht dat zij bij huwelijk daarmee ophouden, en dit geldt nu ook voor de vrouwen uit het proletarische gezin. Door de vakbonden is van het begin af aan de eis gesteld dat een mannelijke arbeider zoveel zou moeten verdienen, dat zijn vrouw zich uit het arbeidsproces zou kunnen terugtrekken, en omstreeks het einde van de eerste wereldoorlog had dat streven succes. We zien dan ook een gestage achteruitgang van het aantal getrouwde vrouwen in het arbeidsproces, en zelfs worden wettelijke maatregelen genomen en nog meer van die maatregelen voorgesteld, om hen geheel uit het arbeidsproces te weren.

Bedrijven stelden zich ook meer en meer op die situatie in: er kwamen plaatsen voor grote groepen van meisjes, die geen of een beperkte vakopleiding hadden en die geacht werden na een aantal jaren het bedrijf weer te verlaten. Pensioenvoorzieningen waren voor hen niet nodig: soms was er een uitkering als ze wegens huwelijk ontslag namen; her- en bijscholing hoefde ook niet: het was maar voor een paar jaar.

Deze ontwikkeling heeft langs verschillende wegen de vrouwenemancipatie geremd: ze versterkte een onderscheid in scholing tussen jongens en meisjes en hield het rollenpatroon binnen het gezin in stand. Bovendien veroorzaakte ze een overgang van jonge arbeidersmeisjes uit de huishoudingen naar de fabriek. Dit maakte het voor vrouwen uit de intellectuele klasse steeds moeilijker om huishoudelijke hulp te vinden en dreef hen verder het huisvrouwschap in. De tijdelijke aantrekking van huishoudelijk personeel uit Duitsland in de twintiger jaren heeft dit probleem niet opgelost, evenmin de toename van het aanbod in de oorlogsjaren. Uitkomst van al deze ontwikkelingen is geweest, dat de emancipatiebe-

weging — ondanks het vrouwenkiesrecht — in de loop van de eerste helft van deze eeuw haar elan verloor.

Aan deze ontwikkeling zal nog hebben bijgedragen het feit, dat zowel de katholieke als de orthodox-protestantse bevolkingsgroepen langzamerhand een grotere macht gingen ontplooiën — zowel op politiek en sociaal gebied als in het heersende normenpatroon. In de denkwereld van het christendom is vanouds het agrarisch-ambachtelijk patroon overheersend geweest. Dat is begrijpelijk als men bedenkt, dat enerzijds het christendom ontstond in een maatschappij, die zelf de kenmerken van dat patroon droeg en dat anderzijds de meer behoudende aspecten van dat christendom bewaard waren gebleven in die bevolkingsgroepen, die zelf nog in dat patroon leefden: de 'kleine luyden', boeren, kleine middenstand en lagere ambtenaren. In deze kringen is de 'medewerkende echtgenote' een vanzelfsprekende figuur gebleven, ze werd er gerespecteerd en voor haar eigen gevoel niet onderdrukt. Ze accepteerde ook zelf dat kinderbeperking en arbeid van de vrouw buitenshuis tot de kwaden van de tijd behoorden, en ze was niet gevoelig voor het emancipatiestreven van vrouwen uit andere lagen en levensovertuigingen.

Helemaal is het emancipatiestreven nooit verdwenen in Nederland. Het sudderde als het ware op een laag pitje door. In de dertiger jaren is door vrouwen uit de vrijzinnige en de socialistische partijen een succesvolle actie gevoerd tegen het voornemen van de regering om alle arbeid van gehuwde vrouwen buitenshuis te verbieden — met uitzondering natuurlijk van huishoudelijk werk!

De verschillende vrouwenverenigingen, die zich op het laatst van de negentiende eeuw gevormd hadden om kiesrecht en vrije arbeidskeuze voor vrouwen te bereiken, hebben zich naderhand aaneengesloten tot één organisatie: de Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap, die jarenlang de enige echte emancipatiebeweging is geweest, en die vrij veel activiteiten heeft kunnen ontplooiën. De meeste andere vrouwenverenigingen hadden andere doelstellingen dan de vrouwenemancipatie, maar ze zijn in deze periode zo sterk gegroeid, dat ze toch wel een machtsfactor begonnen te worden waarnaar geluisterd moest worden. Aan het einde van de tweede wereldoorlog wist mr. Marianne Tellegen uit veertien grote vrouwenorganisaties, waaronder kerkelijke, het Nederlands Vrouwen Comité te vormen, dat er o.a. voor zorgde dat vrouwen niet vergeten werden bij belangrijke benoemingen, bijv. in de afvaardiging naar de Verenigde Naties.

De weinige vrouwelijke parlementsleden uit alle politieke partijen droegen het hunne bij door een aantal achterstandssituaties in het openbare leven op te ruimen. De belangrijkste wet op dit gebied betrof de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw, die in 1957 zijn beslag kreeg.

Daarnaast bleef er in betrekkelijk kleine kring toch wel belangstelling voor wat er in binnen- en buitenland omging in de vrouwenwereld: de twee belangrijkste buitenlandse publikaties op dit gebied, Simone de Beauvoir's 'Deuxième Sexe' en 'Women's two roles' van Myrdal en Klein werden hier gelezen, bediscussieerd en ook vertaald, maar lange tijd werd het boek van de Beauvoir als 'specifiek Frans' afgedaan. Ter gelegenheid van de troonsbestijging van koningin Juliana verscheen in 1948 in Nederland het standaardwerk 'Van Moeder op Dochter', dat uitermate zinvolle informatie gaf, maar geen actie ontketende. Over arbeid in het produktieproces, die verricht werd door getrouwde en ongetrouwde vrouwen, verschenen regelmatig rapporten, die meestal geleid hebben tot verdere discussies over de al dan niet wenselijkheid van werken van getrouwde vrouwen.

Een wat nieuw element in deze discussie bracht Korstanje in 1959. Hij had berekend, dat het aantal ongehuwde vrouwen in de Nederlandse samenleving drastisch zou verminderen als gevolg van het feit, dat er steeds meer jongentjes in leven bleven — en dus het bekende vrouwenoverschot zou verdwijnen — en dat het aantal jonge huwelijken steeds toenam. Omdat ook de meisjes langer naar school zouden gaan, zouden de traditionele toevoerkanalen voor vrouwelijke arbeidskrachten opdrogen en er zou een acute behoefte aan werksters in de specifiek vrouwelijke beroepen ontstaan. Al kort daarna werd deze behoefte inderdaad merkbaar in de ziekenhuizen, en daar ging men dan ook het eerst nadenken over de mogelijkheden om de getrouwde vrouw, die 'uit de kleine kinderen' was, desnoods part-time weer op te nemen in het beroep, waarin ze in een eerdere fase was getraind.

In de discussie, die op dit artikel en de daarop gebaseerde betogen volgde, was een grote verbittering merkbaar van de zijde van hen, die de niet in het arbeidsproces opgenomen huisvrouw wilden handhaven. Ik heb vakbondsbestuurders met hun vuist op tafel zien slaan en horen uitroepen: 'Daar hebben we nou zestig jaar voor gevochten dat onze vrouwen niet in de fabriek hoefden en nou willen jullie ze daar weer naar terugsturen!' Het leed van de negentiende eeuw werkt lang na!

DE DOORBRAAK VAN HET 'ONBEHAGEN'

In deze situatie is plotseling een geheel nieuw element gebracht door een paar schrijfsters, die als uitgangspunt niet de algemene maatschappelijke positie van de vrouw genomen hebben of haar situatie in het arbeidsproces, maar wel de concrete problemen van de vrouw en moeder in het gezin. In de Verenigde Staten was dat Betty Friedan, met haar 'Feminine Mystique', in Nederland Joke Smit met een artikel in 'De Gids'

van 1967. Het betreffende nummer van dat blad was geheel gewijd aan 'onbehagen', maar geen van de andere artikelen over dat onderwerp vindt men nu nog geciteerd. Alleen 'Het onbehagen bij de vrouw' heeft een enorme bekendheid gekregen, is herdrukt en klassiek geworden. Het is dan ook bijzonder duidelijk. Het omschrijft dat onbehagen als een gevoel van frustratie vanwege het eentonige, zich herhalende en weinig gewaardeerde werk, dat geen kansen laat voor ontplooiing van eigen aanleg en capaciteiten. Het wijst op het isolement van de jonge huisvrouw en de dwang om uitsluitend met jonge kinderen en leveranciers contacten te onderhouden; op het gevaar, dat dat isolement levenslang zal blijven bestaan, omdat de aansluiting met de maatschappelijke ontwikkeling en de beroepseisen gemist wordt, en natuurlijk ook op de financiële afhankelijkheid van een man.

De maatschappelijke oorzaken van deze situatie worden niet miskend, maar ze staan in het artikel niet centraal. Wel wordt duidelijk het heersende rollenpatroon aangewezen: de verwachtingen die men nu eenmaal van de getrouwde vrouw heeft, en de beperkingen die men haar in het arbeidsproces oplegt. De maatschappelijke gevolgen van deze positie worden eveneens blootgelegd: de lagere opleiding die meisjes krijgen, omdat zij zelf en hun ouders op die positie anticiperen, de achterstelling van vrouwen op de arbeidsmarkt, haar kwetsbaarheid bij echtscheidingen en in haar later leven.

Het was wel duidelijk, dat deze gedachten aan het einde van de zestiger jaren in de vrouwenwereld op moesten komen en dat ze er ook snel zouden aanspreken. Niet alleen was er toen een jonge generatie opgegroeid, die de oorlog niet langer als het centrale gebeuren in het eigen leven kon zien en die dus met kritische ogen begon te kijken naar wat er na die oorlog allemaal was opgebouwd; er waren ook radicale veranderingen die de vrouwen zelf aangingen. In de eerste plaats moet daarbij genoemd worden de uitvinding van de anti-conceptiepil, die vrouwen onafhankelijk maakte van de medewerking van mannen bij de geboortebepaling, en daarmee in verband het feit, dat die anti-conceptie nu ook ingang vond bij de kerkelijke groepen, die tot dusver geprobeerd hadden haar buiten de deur te houden. In brede lagen van de bevolking nam daardoor de omvang van de gezinnen in snel tempo af.

In de tweede plaats had de grotere welvaart inmiddels geleid tot allerlei vereenvoudigingen van de gezinstak: er waren wasautomaten verschenen en andere huishoudelijke apparaten, er was meer halfbereid voedsel, er was confectiekleding, en dat alles kwam ook binnen het bereik van de vrouwen, die tot dusver veel van deze gemakken hadden moeten missen. Het — onbedoelde — gevolg was, dat zij het huisvrouw-schap als uitgehold — niet meer creatief — gingen ervaren. Voor het eerst

in hun leven hielden zij tijd en energie over, en tegelijkertijd verdween het plezier in het huishoudelijke werk.

Het zijn ditmaal niet alleen de jonge, goed opgeleide vrouwen uit de middenklasse geweest, die hun positie ondraaglijk begonnen te vinden; ook bij veel arbeidersvrouwen groeide het 'onbehagen', vooral als zij zich door man en kinderen ondergewaardeerd voelden. Er is daardoor een veel grotere solidariteit tussen de klassen, dan bij de eerste emancipatiegolf en allerlei activiteiten kregen een veel bredere maatschappelijke basis. Die activiteiten werden geïnitieerd door een aantal nieuw gevormde organisaties zoals Man-Vrouw-Maatschappij en Dolle Mina, maar ook al spoedig overgenomen door verschillende van de vanouds bestaande vrouwenverenigingen. Het initiatief voor het oprichten van abortusklinieken is bijv. door die vrouwenverenigingen ondersteund. Ook bij de overheid en de media kreeg de nieuwe beweging aanvankelijk vrij veel steun; er werd een Emancipatie Kommissie gevormd (inmiddels is het een Emancipatie Raad), er werd ruimte geschapen voor televisie- en radioprogramma's over onderwerpen, die de emancipatie raken, en zelfs de traditionele damesbladen ontdekten het probleem.

In het eerste elan zijn dan ook een groot aantal initiatieven genomen, een groot aantal ideeën losgemaakt en zelfs een groot aantal successen geboekt. Daaronder zijn te noemen: de mogelijkheid om op een veilige manier abortus te laten verrichten — ook de nieuwe wet, die nogal belachelijke bepalingen bevat, kan dat niet meer terugdringen —, de ruimere opleidingsmogelijkheden op alle soorten scholen, inclusief het tweede-kans-onderwijs, de bespreekbaarheid van seksuele relaties en de acceptatie van gehuwde werkende vrouwen. De onderlinge hulpverlening is opnieuw opgebloeid, nu bijv. in de vorm van Blijf van mijn lijf-huizen, opvang na verkrachtingen, telefoondienst en organisaties van vrouwen in de overgang. Er is bovendien een vloedgolf van publikaties en publicitaire mogelijkheden ontstaan, die o.a. zijn uitdrukking vindt in vrouwenuitgeverijen, vrouwen tijdschriften en vrouwenboekhandels, en een eigen sociaal netwerk, waarin vrouwencafé's een rol spelen.

Dit alles heeft ook binnen korte tijd een duidelijke bewustwording bij vrouwen op gang gebracht, die inhield, dat vrouwen hun eigen situatie, waarmee zij geen vrede hadden, als een algemeen verschijnsel gingen zien en waardoor ze naar gezamenlijke oplossingen gingen streven. Kortom: er was een nieuw emancipatieproces begonnen of zo men wil een voortzetting van het wat vastgelopen proces van vrouwenbevrijding.

Een aantal factoren hebben dit proces duidelijk bevorderd. Naast de al genoemde, zoals de uitvinding van de pil, moeten we hier vooral toe rekenen de tekorten op de arbeidsmarkt, die niet beperkt bleven tot de traditionele vrouwenberoepen, maar die in de jaren van hoogconjunctuur ook ontstonden in beroepen, die tot dusver door mannen werden vervuld.

Door de inderdaad opgetreden afname van het aantal ongehuwde vrouwen was voorziening in deze behoeften alleen mogelijk als men toestond dat de getrouwde vrouwen zich meldden. En men maakte zich dus op om hen welkom te heten.

Intussen zijn er echter ook belemmerende factoren gaan werken, waarmee de jonge beweging nu wordt geconfronteerd. Deze factoren liggen weer zowel in de gezinssfeer als in de grote maatschappij. Ten aanzien van haar positie in het gezin is eigenlijk niets opgelost: nog steeds is de vrouw de voornaamste verantwoordelijke voor de zorg voor man en kinderen en kan ze weinig op anderen overdragen: er zijn nauwelijks crèches; loodgieters en postbodes nemen als vanzelfsprekend aan dat huisvrouwen thuis zijn, en huisgenoten die ziek worden, kunnen door niemand anders worden verzorgd. In heel veel gevallen voelen man en kinderen zich zodanig bedreigd door het vooruitzicht dat moeder wel eens een eigen leven zou kunnen gaan leiden, dat ze al bij voorbaat een enorme afweerhouding opbouwen; in heel veel gevallen kunnen de werkzaamheden ook werkelijk niet op een andere wijze worden verdeeld, omdat mannen ver van hun woonplaats werken en er voor de kinderen geen opvang te vinden is.

In de maatschappij is het al niet veel beter. Vooral nu de arbeidsmarkt zo ongunstig geworden is, weet men met het streven naar grotere zelfstandigheid geen raad. Ofschoon er wettelijke voorschriften bestaan tegen discriminatie op de arbeidsmarkt, maken personeelchefs waarschijnlijk wel onderscheid bij sollicitaties, en laten ze mannen voorgaan boven gehuwde vrouwen. De werkloosheid onder vrouwen is tweemaal zo hoog als die onder mannen en op de toch al geringe rechten op werkloosheidsuitkering voor getrouwde vrouwen wordt nu al weer beknibbeld. Het is dan ook begrijpelijk, dat veel vrouwen, die dolgraag weer in het arbeidsproces zouden willen worden opgenomen, er maar van afzien om daar ernstige pogingen toe te doen. Daarmee zal ook vermoedelijk de animo bij meisjes om een echt vak te leren wel verminderen, ofschoon daartegenover staat, dat langzamerhand het besef doordringt dat er in bepaalde beroepen nog altijd tekorten aan mannen zijn en dat daar dus voor vrouwen kansen liggen. In alle landen ziet men bijv. het aantal vrouwen, dat functies krijgt bij leger en politie, groeien.

Een zekere belemmering in het emancipatieproces treedt ook op door de starheid van bepaalde sociale instituten. Eén van de belemmeringen voor gelijkstelling in de arbeidsomstandigheden is bijv. het feit dat vrouwen in sommige sociale verzekeringen via hun echtgenoten worden opgenomen. Zou men premie-uitkeringen en ook pensioenen in snel tempo willen individualiseren, dan zou dit tot grote problemen leiden voor veel vrouwen, die nooit gewerkt hebben, maar ook voor de organen van

sociale en particuliere verzekeringen. Onder de huidige omstandigheden zal men hier zeker niet aan beginnen.

Het is in dit verband wel nuttig om eens naar de situatie in Oost-Europa te kijken. Bijvoorbeeld in Oost-Duitsland is na de instelling van een communistisch regime arbeid van getrouwde vrouwen verplicht geworden en ook noodzakelijk omdat de pensioenrechten van de man geen rekening hielden met gezinsverplichtingen. De oudere vrouwen in dat land echter, die men zo kort geleden nog had voorgehouden dat hun plicht lag bij 'Kinder, Küche und Kirche', en die dientengevolge geen goede opleidingen hadden gevolgd en geen werkervaring hadden, hebben het in deze situatie bijzonder moeilijk gekregen, en die situatie werd nog verergerd toen veel van de mannen pas na jaren uit Russische krijgsgevangenschap terugkeerden. Hun dochters intussen profiteerden van de betere opleidingskansen en hebben over het algemeen geen problemen meer om een vak te vinden waarin zij hun capaciteiten waar kunnen maken.

Intussen is het emancipatieprobleem in de communistische landen alerminst opgelost: de vrouwen werken, maar ze dragen tevens het grootste deel van de gezinsverantwoordelijkheid, het huishouden is er minder gemechaniseerd dan in het westen, het boodschappen doen tijdrovender. Het is geen wonder, dat in die landen het echtscheidingspercentage nog veel hoger ligt dan hier, en dat abortus er op grote schaal wordt ondergaan (de algemene klacht is, dat voorbehoedmiddelen er zo moeilijk te krijgen zijn). Verder vinden we er dezelfde verschijnselen in het openbare leven als bij ons: weinig vrouwen op hoge posten — wel veel vrouwen in lokale vertegenwoordigende lichamen, want daar hebben de mannen geen zin in —, veel vrouwen in ondergeschikte posities en vrouwenlonen die over de hele linie lager zijn dan die van mannen. Het beeld van de Verenigde Staten is trouwens bepaald niet zoveel gunstiger voor de vrouwen.

De laatste tijd is er vrij veel bekend geworden over de positie van de vrouwen in landen van de derde wereld, die een ontwikkelingsproces ondergaan, dat analoog is aan wat er in de industriële landen gebeurd is in de periode waarin het kapitalisme en de industrialisatie het oude agrarisch-ambachtelijk patroon verdrongen: in de traditionele maatschappijen hadden de vrouwen een belangrijke functie, met name bij de verbouwing van het voedsel voor eigen gezin en een kleine markt. Wanneer die produktiemethoden worden vervangen door een marktproduktie — bijv. op plantages — wordt hun taak uitgehold. Zij kunnen moeilijk op die plantages gaan werken, omdat hun kinderen dan onverzorgd blijven, maar zij kunnen niet langer op kleine schaal landbouw bedrijven, omdat daarvoor de grond ontbreekt. Mannelijke plannenmakers hebben met deze veranderingen nooit rekening gehouden en zijn ook niet erg geneigd de gevolgen in hun overwegingen te betrekken. Pas de allerlaatste tijd is er

— mede onder invloed van vrouwelijke antropologen — aandacht voor deze problematiek.

Wanneer we hieraan dan nog toevoegen, dat in de hele Moslim-wereld de emancipatie van vrouwen tot dusver weinig kans heeft gekregen en zelfs in allerlei landen al weer wordt teruggedrongen, dan blijkt het proces in de huidige periode over de hele wereld opnieuw te stagneren.

PERSPECTIEVEN

De vraag is dan ook wat we nu verder van proces en beweging mogen verwachten. In een periode van laagconjunctuur, zoals we die nu beleven, is dat moeilijk te voorspellen, omdat de aandacht vooral is gericht op korte termijn-oplossingen. We zien dat ook bij de vrouwenbeweging: er is wel nog aandacht voor kleine verbeteringen, zoals een serieuze poging om meer vrouwen te vinden voor vertegenwoordigende lichamen, maar niemand verwacht eigenlijk dat het proces in een stroomversnelling zal raken. Visie op toekomstige ontwikkelingen vindt men weinig, behalve misschien — opnieuw — bij Joke Smit, die heel kort voor haar dood in een pittig interview in 'Opzij' allerlei nieuwe ideeën opperde.

Toch zou de vrouwenemancipatiebeweging gebaat zijn bij een doordenken van mogelijke ontwikkelingen in de verdere toekomst. Het is opmerkelijk dat de vele verschillende groepen en groepjes, die men in die beweging kan onderscheiden, eigenlijk geen scherpe doelstellingen formuleren en zo vaag blijven over hun verwachtingen.

Wanneer men probeert die verschillende groeperingen in kaart te brengen, komt men terecht op een soort tweedeling die zowel in het persoonlijk leven als in de maatschappelijke oordelen kan worden geconstateerd: er zijn vrouwen, die de toekomst zien — ook hun eigen toekomst — in een maatschappij waarin het gezin niet langer functioneert, en er zijn vrouwen, die voor zichzelf en voor anderen het gezin, zoals we dat nu kennen, in hoofdzaak willen handhaven.

De eerste groep wil geen huwelijk, wel losse verhoudingen en desnoods ook wel een kind, maar dan 'bewust ongehuwd'. Lesbische verhoudingen worden geaccepteerd en zelfs wel gepropageerd, en samenwerking met mannen op welk terrein dan ook wordt afgewezen.

Daar staat tegenover de richting, die die samenwerking met mannen wel aanvaardt, zelfs nadrukkelijk noodzakelijk vindt, en die de oplossingen voor de persoonlijke en maatschappelijke problemen zoekt in deeltijdarbeid, of arbeidsverkorting gepaard met rol doorbreking op het huishoudelijk vlak.

Merkwaardigerwijze speelt een derde mogelijke oplossing, die vroeger vaak wel werd gepropageerd, nl. de socialisatie van de huishoudelijke ar-

beid door gemeenschappelijke keukens, wasgelegenheden e.d., niet langer een serieuze rol. De belangstelling voor experimenten op dit gebied, zoals de kibutsim in Israël, is dan ook duidelijk afgenomen.

Nu zijn er natuurlijk best formele antwoorden te bedenken op de vraag wat er met het gezin moet gebeuren: huwelijken voor de burgerlijke stand vervangen door contracten bij de notaris? Alternatieve samenlevingsvormen gelijkstellen met de thans erkende? Kinderen de achternaam van de moeder laten dragen? Het is allemaal mogelijk en betrekkelijk eenvoudig wettelijk te regelen. Maar het gaat natuurlijk niet daarom, maar om de vraag of duurzame samenlevingsverbanden van man, vrouw en kinderen aanvaardbaar en leefbaar zullen zijn.

En bij die vraag botsen dan meteen de individuele belangen en wensen met de maatschappelijke, de perspectieven van het heden met die van een gewenste toekomst. Want het lijkt geen twijfel, dat onder de bestaande omstandigheden ontplooiings- en carrièrekansen van een vrouw ernstig worden belemmerd door het moederschap; de beste leeftijd voor zwangerschappen valt immers samen met de leeftijd waarop men geacht wordt in een beroep te beginnen? Er valt dus alles voor te zeggen om er voor te zorgen dat die zwangerschappen achterwege blijven.

Maar aan de andere kant: ter wille van de toekomst zullen er kinderen geboren moeten worden. Ook in die gezinnen, waar moeders werken willen. Het lijkt alsof deze overwegingen tot dusver alleen nog maar op middelbare scholen geuit worden. Günther Grass laat in een discussie op school een leerling zeggen: 'Dan worden er alleen nog maar Turkse babies geboren'. Mijn kleindochter van zestien zei het wat algemener: 'Als geëmancipeerde vrouwen geen kinderen willen, worden alle kinderen door ongeëmancipeerde moeders opgevoed!' Ook dat komt uit gesprekken op school!

Dezelfde spanning tussen wat nu gewenst zou zijn en wat er in de toekomst tot stand zou moeten komen, vindt men bij het overwegen van een betere rolverdeling tussen mannen en vrouwen in betaald en onbetaald werk. Ook daar kan de formele regeling betrekkelijk gemakkelijk tot stand komen: uitbreiding van het aantal deeltijdbanen, arbeidstijdverkorting, individualisering van pensioenen en uitkeringen — ze kunnen allemaal vroeg of laat worden ingevoerd. Maar dat betekent nog niet, dat gezinsleven en maatschappij er meteen op zijn ingespeeld: het is gemakkelijk om te zeggen, dat mannen hun aandeel moeten nemen in de verzorging van babies, de koestering van kinderen, de mantelzorg voor zieken en ouderen, maar wie leert ze dat? Hoe bestrijden we hun begrijpelijke angsten voor het verlies van een vanzelfsprekende verzorgster? En wat gebeurt er intussen met hun carrière en hun werk?

Ik denk dat het met de vraag of er een aparte vrouwenpartij moet komen net zo staat: natuurlijk, het zou zeker prettig zijn als we onder be-

paalde omstandigheden zo'n vrouwenpartij hadden en de doelstellingen van die partij niet ondergesneeuwd werden door de andere doelstellingen, die de diverse politieke partijen hebben geformuleerd. Maar om die partij van de grond te krijgen moet in elk van de andere partijen een machtsstrijd worden aangegaan; de discussies zouden op zijwegen raken en veel energie zou aan preliminaire zaken moeten worden besteed.

Na het recente overlijden van Joke Smit is veelvuldig een gedicht van haar geciteerd, dat begint met de regel: 'Er is een land, waar vrouwen willen wonen'. Jawel, maar hoe kom je daar?

Het komt mij voor dat de vrouwenemancipatiebeweging op het ogenblik gevangen is in de impasse, die zo veel emancipatiebewegingen hebben doorgemaakt: de spanning tussen een toekomstbeeld en de directe eisen van de dag. Zolang de discussie daarover niet van de grond gekomen is, zal deze beweging weinig kunnen doen om het proces van vrouwenemancipatie — dat toch in elk geval een langzaam proces zal zijn, omdat het zoveel weerstanden oproept — doorslaggevend te beïnvloeden.

Litteratuur

- Beuckens-de Vries, M., *Toekomstige ontwikkelingen rond huwelijk en gezin* (diss.), Wageningen, 1980.
- Beauvoir, Simone de, *le deuxième sexe*, Paris, 1949, Ned. vert., *De tweede sexe*, (J. Hardenberg), 2 dln., Utrecht, 1965-1968.
- Holter, Harriet, *Sex roles and social structure*, Oslo, 1970.
- Hofstee, E.W., *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie*, Deventer, 1978.
- Jaarsma, Ria, *Gelijke kansen? Over onderwijs voor vrouwen en meisjes*, Amsterdam, 1979.
- Kool-Smit, Joke, *Hé zus, ze houden ons er onder. Een boek voor vrouwen en oudere meisjes*, Utrecht/Antwerpen, 1972.
- Mead, Margaret, *Male and Female*, New York, 1949; Penguin, 1962. Ned. vert., *Man en vrouw. Een studie over de sexen in een veranderende wereld*, (N. Houwink), Utrecht, 1953.
- Myrdal, A. en Klein, V., *Womens' two roles: home and work*, London, 1956. Ned. vert. (J.C. de Groot-Pasman), Rotterdam, 1969.
- Posthumus-Van der Groot, W.H. en de Waal, Anna (red.), *Van Moeder op dochter*, Leiden, 1948; pocket ed. Utrecht/Antwerpen 1968.
- Schilstra, W.N., *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw* (diss.), Amsterdam, 1940; Sun-reprint, Nijmegen, 1976.
- Sullerot, Evelyne, *Histoire et sociologie du travail féminin*, Paris, 1968. Ned. vert., *Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid*. (B. Lipschits-Linnewiel), Bussum, 1969; Sun-reprint, Nijmegen, 1979.
- Weeda, C.J. (red.), *Vrouw en samenleving*, Assen, 1981.

4. Onderdrukte kerken

DE KATHOLIEKEN

Van alle autochtone godsdienstige groepen, die in het verleden in Nederland zijn onderdrukt of achtergesteld, zijn de katholieken zonder twijfel de grootste geweest. Zij hebben ook die onderdrukking het langst moeten dragen en waarschijnlijk waren zij ook wel degenen, waartegen het felst en fanatiekst opgetreden is. Die periode van onderdrukking is goed gedocumenteerd. Wij weten met name uit de uitvoerige beschrijving van Rogier wat de Nederlandse katholieken te verduren hadden in de zestiende en zeventiende eeuw, en de langzame verbeteringen in hun positie in de achttiende en negentiende eeuw komen uitvoerig ter sprake in Rogier en de Rooy en in de boeken van Goddijn, Matthijssen en Thurlings.

Kort samengevat komt hun positie hierop neer: na 1572 is in de ene Noordnederlandse stad na de andere 'de wet verzet', hetgeen inhield, dat alle katholieke kerken werden overgedragen aan de gereformeerden, dat de pastoors de keus kregen tussen enerzijds het aanvragen van de vergunning om als protestants predikant op te mogen treden en anderzijds verbanning, dat huwelijken slechts gesloten mochten worden door protestantse geestelijken, dat alle bezittingen van de kerk en andere inkomsten overgingen naar de gereformeerden, en dat alle instellingen van liefdadigheid voortaan door hen moesten worden bestuurd.

Deze ingreep, die zijn oorsprong vond in theologische meningsverschillen, werd dus met politieke middelen voltrokken en had zeer verstrekende gevolgen. De radicale maatregelen van de eerste generatie van protestantse machthebbers is wellicht te begrijpen als een reactie op de voorafgaande periode, waarin de roomse inquisitie met nog veel hardere hand de protestanten vervolgde, maar deze situatie is ook nog in volgende generaties gehandhaafd. Gedurende de hele zeventiende eeuw hebben telkens weer fanatieke predikanten en kerkeraden bij de burgerlijke overheden aangedrongen op handhaving van de bepalingen tegen de katholieken. Alleen, zegt Rogier, bestond er bij de overheden wel een afkeer van drastische vervolgingsmaatregelen, zodat fysiek geweld weinig of niet is toegepast.

Onder deze omstandigheden is het begrijpelijk dat de omvang van de katholieke bevolkingsgroep in die eeuwen afnam. Rogier vermoedt, dat

de hervormden aanvankelijk een minderheid in de bevolking vormden — dat zou dus een voorbeeld zijn van een dominante minderheid —, maar dat in de loop der jaren bepaalde delen van de bevolking zich gedwongen zagen tenminste formeel tot de gereformeerde kerk toe te treden. Hij noemt drie categorieën: de armlastigen of degenen die dat dreigden te worden en die dus de kans liepen buiten de kerkelijke liefdadigheid te vallen, degenen die een openbaar ambt bekleedden of hoopten te gaan bekleden — want daarvoor kwamen katholieken niet in aanmerking — en degenen die woonden in regio's waar gedurende een lange reeks van jaren alle katholieke zielszorg achterwege bleef. Katholiek gebleven zouden daarentegen zijn: de zelfstandige handwerkers en winkeliers, de beter betaalde arbeiders en degenen die als pachter of loonarbeider werkten bij landeigenaren, die zelf katholiek waren gebleven of in ieder geval onverschillig stonden t.a.v. de godsdienstige overtuiging van hun ondergeschikten. Vermoedelijk moeten we hiertoe rekenen de ondernemers van droogmakerijen en turfstekerijen, die in die jaren veel nieuw werkvolk nodig hadden en dat aantrokken uit de grote steden en ook uit het buitenland. Daaronder waren nl. vele 'dissidenten', ook niet-gereformeerde protestanten. Wij vinden de sporen hiervan nog in de kerkelijk gemengde bevolking van bijv. de Zuidhollandse polders.

Niet al deze katholieken bleven op den duur verstoken van geestelijke zorg. Na de ineenstorting van de kerkelijke structuren kwam al spoedig een Hollandse missie tot stand, die onder leiding stond van apostolische vicarissen, die in het buitenland (Brussel of Münster) resideerden, maar die er in slaagden zowel seculiere priesters als ordegeestelijken naar de Noordnederlandse gebieden en steden te sturen. Aanvankelijk ambulante, maar al vrij spoedig als gevestigde pastores, leidden zij daar de gemeenschappen van degenen, die de kerk van Rome trouw waren gebleven. Kerken mochten er niet worden gebouwd of ingericht, maar daarvoor werden oplossingen gevonden; er ontstonden schuilkerken, in de steden op zolders en in pakhuizen, later in inpandige gebouwen, die van de straat af onzichtbaar moesten blijven, op het platteland in schuren, die als deel van een boerderij waren gemaskeerd. De inrichting van dat soort kerken werd oogluikend toegestaan, maar wél tegen betaling. Ook voor de vestiging van een pastoor moest worden betaald. Op den duur nam de omkoopbaarheid van de bevoegde ambtenaren zulke vormen aan, dat sommige van hen zich bij de rechtbank klaagden, wanneer een katholieke gemeenschap eens een keer weigerde om het 'normale' bedrag voor dit soort van gunsten neer te tellen!

Het is onder deze omstandigheden niet zo verwonderlijk, dat er zich onder katholieken, wat Goddijn noemt, een gettomentaaliteit ontwikkelde. Men probeerde zo min mogelijk op te vallen, trad weinig in contact met andersdenkenden, zorgde zoveel mogelijk voor de behoeftigen uit

eigen kring, nam als het even kon zelf de zieken- en bejaardenzorg en het onderwijs aan kinderen in eigen hand. Bij het laatste hielpen de leden van vrouwenorden. De kloosters waren weliswaar opgeheven, maar, onder de naam van klopjes, waren kleine groepjes van ordezusters aan het werk gebleven. In de steden richtten zij eigen scholen op.

Er waren, zoals wij al zagen, in de verbreiding van de katholieke ahang grote regionale verschillen ontstaan. Ten dele waren deze een gevolg van het verloop van de tachtigjarige oorlog. De Generaliteitslanden, Brabant en Limburg, zijn pas in 1629 door Frederik Hendrik op de Spanjaarden veroverd en het protestantisme kreeg pas daarna zijn kans. Ofschoon de kerkelijke en de burgerlijke autoriteiten hun uiterste best hebben gedaan om ook hier de hervorming ingang te doen vinden, was hun succes gering. Inmiddels had nl. de katholieke kerk een interne zuivering ondergaan en werd op levenswandel en bekwaamheid van de katholieke priesters veel scherper toezicht gehouden. Bovendien waren deze grensgebieden gemakkelijk toegankelijk voor de katholieke missionarissen, en dan waren ze nog voorzien van enclaves, waar Duitse landheren de macht hadden behouden; in Megen en in Gemert, in Venraay en in tal van andere plaatsen konden de kloosters blijven functioneren, konden scholen en seminaria worden opgericht waar men zijn kinderen heen kon sturen, en zijn de grote kerkgebouwen open gebleven. De dominees en de schoolmeesters, die uit Noord-Nederland naar de Generaliteitslanden waren gezonden, hebben weinig aanhang gekregen.

In meer noordelijke streken echter, waar de missie moeilijker toegang had, bleef de aanhang van de katholieke kerk tot enkele kleinere groeperingen beperkt. Goddijn heeft voor Friesland onderzocht hoe de katholieken zich daar gehandhaafd hebben en er een zekere tendens tot concentratie gevonden.

Het lijkt wel waarschijnlijk, dat de Noordnederlandse katholieke gemeenschap zich in de zeventiende eeuw enigszins hersteld heeft van de slagen, die ze in de zestiende eeuw had opgelopen. Rogier vermeldt dat vele adellijke geslachten toen nog katholiek waren; er blijkt in 1624 in Leiden een katholieke studentencongregatie te zijn opgericht. In de loop van deze eeuw en vooral van de volgende treedt er echter een achteruitgang op in omvang en samenhang van de groep. Rogier wijdt dat enerzijds aan de onmogelijkheid voor de missionarissen om alle gebieden te bereiken, anderzijds aan conflicten binnen het centrale apparaat: de apostolische vicaris Codde werd wegens Jansenisme geschorst, en dat gaf aanleiding tot scherpe protesten van de Nederlandse geestelijkheid, die in 1702 tot een scheuring in de kerk leidde. Vijftig Nederlandse pastoors stichtten dan de oud-katholieke kerk, die zich los van Rome ontwikkelt en tot de huidige dag bestaat. Door deze ontwikkeling van de Nederlandse kerk groeit vervolgens in Rome wantrouwen, en dat heeft

weer ten gevolge, dat er op den duur geen apostolische vicarissen van Nederlandse afkomst meer worden benoemd, maar dat de Hollandse missie vanuit Brussel of vanuit Münster door buitenlandse nuntii wordt bestuurd. Dit betekent voor de samenhang van de verschillende, ver uiteenliggende, parochies een grote handicap. Veel pastores gaan zich dan ook zelfstandig en eigenmachtig gedragen en verliezen elk contact met Rome.

Intussen is echter de druk van buiten op de katholieken afgenomen. Ze worden weliswaar nog steeds politiek gediscrimineerd, maar ze kunnen steeds openlijker hun godsdienst belijden. In de Generaliteitslanden staan ze nog sterk onder economische druk — o.a. zijn de belastingen er veel hoger dan in Noord-Nederland — maar in de steden van het noorden hebben toch katholieken kansen gekregen voor het verwerven van grotere rijkdom, met name in die bedrijfstakken waarin de gilden geen macht hadden. Rogier noemt de bierbrouwerijen en de jeneverstokerijen. Voornamelijk door immigratie van reizende textielhandelaren uit het katholieke Westfalen komen zij ook in de zeventiende eeuw al op in de handel in stoffen en kleding.

Bovendien worden na het midden van de zeventiende eeuw in kringen van niet-katholieken vraagtekens gezet bij de manier waarop zij worden behandeld. De patriotten, die toch al niet zulke goede vrienden zijn van de orthodoxe predikanten, gaan zich schamen voor de wijze waarop tegen de katholieken opgetreden wordt, ook en vooral tegen het systeem van omkoperij en klandestiene heffingen, dat rondom de uitoefening van hun godsdienst is ontstaan. Men kan deze beide factoren, de wat hogere welvaart en de liberale opvattingen van de patriotten, beschouwen als de eerste aanzetten van een emancipatieproces, dat dan nog lang niet door een eigen katholieke emancipatiebeweging gedragen wordt.

DE POLITIEKE GELIJKSTELLING

Ofschoon er dus in Nederland al stemmen waren opgegaan, die voor een grotere gelijkstelling van katholieken en protestanten ijverden, was het een invloed van buiten onze grenzen, die deze gelijkstelling tot stand bracht. De Franse legers, die in 1793 onze grenzen overschreden, gaven eerst beneden de rivieren de kerken aan de katholieken terug, en hielden vervolgens de Noord-Nederlanders bij een staatkundige revolutie, die gestalte kreeg in de Bataafse Republiek. In de grondwet van deze republiek is in 1796 de bepaling opgenomen, dat de uitoefening van elke godsdienst, dus ook van de katholieke, vrij zou zijn en dat alle staatsburgers gelijke rechten ten aanzien van de vervulling van ambten e.d.

zouden krijgen. Hiermee was de verdrukking van het katholieke volksdeel formeel beëindigd, de achterstand natuurlijk geenszins.

Die achterstand komt tot uiting op tal van terreinen. In de eerste plaats in de structuur van de kerk zelf: er zijn onvoldoende geestelijken, er is nauwelijks gelegenheid om ze op te leiden, er zijn geen bisschoppen die het vormsel mogen toedienen, er is onvoldoende onderling contact en samenwerking. Het is daarom geen wonder dat de katholieken, als ze eindelijk in de openbaarheid mogen treden, eerst en vooral streven naar herstel van de kerkelijke hiërarchie en daarbij van de burgerlijke overheid steun vragen.

Aanvankelijk lijkt het erop, dat men die steun ook zal krijgen, want koning Lodewijk Napoleon is wel geporteerd voor een concordaat over deze zaken met de paus, maar de inlijving bij Frankrijk en het herstel van het koninkrijk hebben de afsluiting van dit concordaat vertraagd. In de nieuwe grondwet van 1815 werd de gelijkstelling van de godsdiensten gehandhaafd — dat kon ook moeilijk anders omdat door de vereniging met België de meerderheid van het koninkrijk katholiek geworden was — maar de instelling van een departement voor de eredienst, waarin anti-katholieke figuren blijkbaar de dienst uitmaakten, bleek ook weer vertragend te werken. Verschillen van opvatting tussen een conservatieve richting in de rk kerk, vertegenwoordigd door de latere bisschop Zwijssen, die bevriend was met Willem II, en een meer moderne richting, die zich groepeerde rondom het seminarium in Warmond, zullen ook een rol hebben gespeeld. Al met al duurde het tot 1853 voordat het concordaat een feit was en de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland kon worden hersteld. En dat ging toen gepaard met een buitengewoon felle actie van protestantse zijde, die zich manifesteerde in de Aprilbeweging. Willem III bleek bij die gelegenheid zelfs geneigd om aan de drang van de protestanten toe te geven, waardoor het hele gebeuren een testcase is geworden voor de ministeriële verantwoordelijkheid.

Het herstel van de hiërarchie moge het voornaamste doel van een opkomende katholieke emancipatiebeweging zijn geweest, het was toen al niet meer het enige doel. Er was in de eerste helft van de negentiende eeuw wel al oog voor de enorme achterstand van deze groep. Een economische achterstand, mede veroorzaakt door de hoge belastingen en schattingen die zij moest opbrengen, een politieke achterstand, en een culturele achterstand, die vooral verband hield met het gebrek aan bereikbare scholen en universiteiten. Die culturele achterstand heeft men het eerst willen inhalen; de stichting van katholieke persorganen mag men als het begin van een emancipatiebeweging beschouwen. En het was een bekeerling, Le Sage ten Broek, die daartoe als één van de eersten de stoot heeft gegeven. Zijn blad, 'De Godsdienstvriend', werd in 1818 gestart en weldra gevolgd door een groot aantal apologetische, po-

lemische en instruerende publikaties, die langere of kortere tijd hebben bestaan.

Het eerste katholieke dagblad was 'De Tijd'. Het was eerst in 1845 in Den Bosch verschenen, maar verhuisde al in 1848 naar Amsterdam. Daarmee was voor de Katholieke bevolking van Nederland een begin gemaakt met de opbouw van een eigen apparaat, dat naast de kerk, en als verlengstuk van de kerk, kon helpen om het gevoel van eigenwaarde te versterken en de communicatie tussen de geloofsgenoten te onderhouden.

In die pers kunnen we het begin zien van het ontstaan van een katholieke 'zuil'. Anders dan bij de arbeidersbeweging was de kern van die zuil al aanwezig. Nu in de Katholieke kerk weer een geordend verband was gevormd, kon zij zich op plaatselijk en op nationaal niveau gaan bezig houden met de vorming van een weerbare groep, die de katholieke denkbeelden uit kon dragen. De nadruk viel daarbij allereerst op katholiek onderwijs en de vorming van priesters. Eigen katholieke scholen, in de beginperiode nog vooral lager onderwijs, en seminaria werden opgericht en voor het onderwijs aan die scholen werden leerkrachten, veelal geestelijken, opgeleid. Het feit dat die katholieke scholen niet of nauwelijks werden gesubsidieerd, is een belangrijke aanleiding geweest om ook tot politieke machtsvorming te komen. Aanvankelijk hebben de katholieke leden van de volksvertegenwoordiging de steun gehad van de liberalen, en zij hebben omgekeerd ook de liberalen gesteund, o.a. ook Thorbecke bij zijn grondwetsherziening. Maar de liberalen stonden achter de openbare volksschool en wilden geen gelijkstelling van het bijzonder onderwijs. Na de schoolwetten van 1857, die deze gelijkstelling niet brachten, is daarom de voorkeur van de katholieken afgekeerd van de liberale partij en is er een grotere toenadering gekomen tot de oude vijand, de calvinisten, die in die tijd zich ook sterk maakten voor bijzondere, protestants-christelijke, scholen. Deze samenwerking vroeg van de kant van de katholieken een sterkere politieke eenheid dan tot dusver had bestaan. Er was wel een club van katholieke leden van de Tweede Kamer, en er bestonden plaatselijk ook wel katholieke kiesverenigingen, maar een organisatie op nationaal niveau was er niet. Dat is — nadat de Anti-Revolutionairen hierin waren voorgegaan — het werk geweest van Schaepman, die in 1883 een 'Proeve van een program voor een Katholieke partij' publiceerde. Door zijn actie is de Rooms-Katholieke Staatspartij ontstaan, die vooral in de twintigste eeuw een uiterst belangrijke rol is gaan spelen in de nationale politiek. Dat was echter maar één aspect van de groei van de katholieke machtspositie; het hele terrein van sociale zorg en cultuurbehartiging, dat bij de reformatie aan de katholieke kerk onttrokken was, kon in de loop van de negentiende eeuw als het ware terugveroverd worden op de protestantse usurpatie en op de toen nog zwakke overheidsbemoeienis. In snel tempo en mede met de hulp van de nieuw

opgerichte geestelijke orden werden dus liefdadigheidsverenigingen, wees- en bejaardenhuizen, jeugdzorg en verenigingsleven onder de mantel van de kerk gebracht. Met het toestaan van vakverenigingen heeft de kerk lang gearzeld. In het katholieke denken speelt de van nature bestaande indeling in standen een grote rol en dit leidde eerder tot standsorganisaties, waarbij arbeiders, middenstanders, boeren en hogere standen zich wel apart organiseerden, maar niet in strijdposities tegenover elkaar stonden. Met de opkomst en groei van socialistische vakbonden bleek dat standpunt echter niet te handhaven. Vandaar dat er langzamerhand naast de traditionele standsorganisaties ook zgn. gezellenverenigingen ontstonden, die uiteindelijk tot een echte vakcentrale, de KAB, zijn uitgegroeid. Rondom die vakbonden groeiden, zoals reeds uit het tweede hoofdstuk bleek, weer allerlei nevenorganisaties, die speciaal voor de katholieke arbeiders waren bestemd: woningbouwverenigingen, ziekenfondsen, verzekeringsmaatschappijen, enz. Ook daarbij zat een element van afscherming tegen socialistische beïnvloeding voor. Langs deze wegen groeide snel de katholieke zuil, die van alle zuilen in Nederland als de meest monolitische kon worden beschouwd. Inmiddels was het katholieke onderwijs wel wat achtergebleven. Pas in de eerste helft van de twintigste eeuw, na de onderwijsreorganisatie van 1917, ontstonden overal de katholieke middelbare scholen en andere vormen van voortgezet onderwijs, en in 1923 was er eindelijk een Katholieke Universiteit, spoedig gevolgd door een Economische Hogeschool. Mede als gevolg van genoemde late tot standkoming, is de achterstand in de vorming van een intellectueel kader lang blijven bestaan. In die leemte werd gedeeltelijk voorzien door de inschakeling van priesters ook buiten het eigenlijke kerkelijke werk. Zo hebben verschillende pastoors grote verdiensten gehad bij de modernisering van de landbouw, met name in Noord-Brabant, en is de RK Staatspartij lange tijd door priesters geleid.

Wanneer men zich nu afvraagt welke factoren het emancipatieproces van de katholieke bevolkingsgroep — een proces, dat tussen 1853 en 1960 onmiskenbaar heeft plaats gegrepen — bevorderd hebben, dan komen we uiteraard allereerst terecht bij de enorme achterstand, die daaraan voorafging en die door velen, vooral ook niet-katholieken, langzamerhand als een nationale schande werd beschouwd. Van buiten hebben de katholieken dan ook duidelijk medestanders gehad. Daarnaast is ook de algemene toestand van armoede in de negentiende eeuw van invloed geweest op de ontplooiing van de katholieke macht. De katholieke kerk immers was in staat binnen korte tijd een apparaat op te bouwen, dat bepaalde schrijnende uitvloeisels van die armoede kon lenigen en zelfs voorkomen; de traditionele charitas van die kerk heeft stellig ook nieuwe aanhang voor de kerk verworven. Vervolgens moeten we aannemen, dat in deze bevolkingsgroep een grote mate van verborgen

intellectueel talent bestond, dat onder de benarde omstandigheden van de missiekerk geen ontplooiingskansen heeft gehad. Het is geen wonder dat het aantal priesterroepingen in de tweede helft van de negentiende eeuw met sprongen toenam, omdat er toen opeens gelegenheid voor opleidingen werd geschapen, en de ondervertegenwoordiging van katholieken aan universiteiten was natuurlijk meer een gevolg van ontbrekende kansen dan van ontbrekende capaciteiten.

Aan de andere kant zullen het gebrek aan ontwikkelde leken en de slechts langzaam verbeterende economische positie ook oorzaken zijn geweest van het feit dat dit proces langzaam op gang kwam. Met name was het oorzaak van het late ontstaan van een echte emancipatiebeweging. Er waren weliswaar vanaf het midden van de negentiende eeuw enkelingen, die met kracht betoogden dat de katholieken ook buiten de kerk een macht moesten vormen, maar velen hebben er de voorkeur aan gegeven van de Nederlandse kerk zelf eerst een stevige macht te maken. Daarnaast heeft de individuele ontplooiing van katholieken, die tot dusver veel kansen hadden gemist, waarschijnlijk veel energie gekost.

TRIOMF

Als een gevolg van dit alles heeft het tot in de twintigste eeuw geduurd voordat het katholieke volksdeel in Nederland zich bewust begon te worden van zijn eigen macht: van zijn omvang in de eerste plaats, tegen de 40%; van zijn politieke machtspositie: geen regering kon zonder katholieken worden gevormd; en van de economische en sociale vooruitgang, die inmiddels door zijn aanhang was geboekt. Toen dit alles echter goed was doorgedrongen, resulteerde dit bewustzijn in een triomfhouding, die tot uitdrukking kwam in grote openbare machtsmanifestaties en o.a. ook in pogingen tot het organiseren van missionaire activiteiten onder aanhangers van andere kerken en van buitenkerkelijken. Thurlings is van mening dat de machtsontplooiing van de katholieken zijn hoogtepunt had in 1930 en dat toen al 'een aantal jonge intellectuelen zich begon af te vragen waarvoor al die agressie nog nodig was'. Maar Thurlings signaleert ook het feit, dat de hele zuilvorming een soort van 'ingebouwde progressie' vertoont: de apparaten, die inmiddels waren opgebouwd en hun eigen besturen en personeel hadden, konden zichzelf niet zo maar opheffen, maar trokken steeds nieuwe taken aan.

Daarin ligt dan ook de voornaamste verklaring voor het feit, dat de 'doorbraak' van het verzuilingsstelsel, waarover al in de dertiger jaren gesproken werd en waartoe de oorlogsomstandigheden een kans hebben geboden, na die oorlog niet tot stand kwam. De Nederlandse katholieken hebben hun aandeel aan het verzet tegen de Duitse bezetters gele-

verd, maar ze opereerden vrij geïsoleerd en onder leiding van het episcopaat. Aan de top werkten zij wel samen met de leiding van verzetsgroepen uit andere levensbeschouwingen. Maar al tijdens de oorlog werd het herstel van de oude zuilen, waaronder de onderscheiden vakcentrales, voorbereid.

Vrijwel het hele apparaat werd als gevolg hiervan na 1945 opnieuw geformeerd en men meende op de oude voet voort te kunnen gaan. De overgang van enkele honderden jonge (meest intellectuele) katholieken naar de PvdA werd geduld, maar bij het mandement in 1954 werd het lidmaatschap van het NVV nadrukkelijk verboden. Uit de woorden van sommige katholieke leiders spreekt dan zelfs een zekere overmoed. Aan Beel wordt de uitspraak toegeschreven, dat men, gezien de groei van het katholieke volksdeel, tegenover het 'vanouds protestants' nu mag stellen het 'weldra rooms'!

Ook in cultureel opzicht mag men van de jaren na 1945 wel spreken van een culminatiepunt in de emancipatie van het katholieke volksdeel. Want in die jaren begon men katholieke schrijvers en kunstenaars als katholiek au sérieux te nemen in de officiële kunstwereld. Lodewijk van Deysseel was daarin nog alleen maar opgenomen, omdat hij in 'De kleine republiek' bepaalde aspecten van het katholicisme uitdrukkelijk had bekritiseerd. Andere schrijvers verborgen in hun werk hun religieuze overtuigingen. Maar Anton van Duinkerken en Godfried Bomans behoorden tot de geaccepteerde en veelgelezen schrijvers van hun tijd. Ook ontstond er grote waardering voor de nieuwe katholieke kerkbouw en kwamen glazeniers en schilders van godsdienstige taferelen opnieuw in de belangstelling te staan. De lijst is nog uit te breiden met schrijvers over kunst en met dichters (Pieter van der Meer de Walcheren, Bertus Aafjes). Zij werden gepromoveerd tot volwaardige leden van het culturele establishment in Nederland.

ONTZUILING EN DESINTEGRATIE

Het katholieke emancipatieproces heeft, heel kort nadat men het officieel als voltooid ging beschouwen, vrij plotseling een heel andere richting genomen. Misschien moeten we zelfs wel spreken van een heel nieuw emancipatieproces, ditmaal niet *van* het katholieke volksdeel, maar *binnen* die groep. Thurlings, die het gebeuren in 'De wankele zuil' beschreven heeft, ziet het allereerst als een proces dat zich afspeelt binnen de katholieke kerk. Hij constateert dat er zich in het Nederlandse katholicisme een 'bovenstroom' heeft ontwikkeld, die zich heeft toegewend tot een pastorale theologie en zich daarmee van een 'wettische kerk' afwendt. Daarmee worden bepaalde kerkelijke voorschriften rechtstreeks geatta-

queerd. Deze houding kwam duidelijk tot uiting, toen onder de in Nederland levende geestelijken een enquête werd gehouden over de wenselijkheid van de handhaving van het priester-coelibaat. Een grote meerderheid wenste die verplichting opgeheven te zien, hetgeen in 1970 door een pastoraal concilie ook officieel uitgesproken werd. Daarnaast constateert Thurlings dat er een ommezwaai is gekomen in het denken over het verschillend optreden 'in foro externo' en 'in foro interno', waarmee bedoeld wordt, dat vroeger in vele gevallen de katholieke geestelijken in het openbaar het officiële standpunt van de kerk bevestigde, maar bereid was dat binnenskamers aan te passen aan de nood en de wensen van zijn parochielid. Vooral ten aanzien van het verbod van het gebruik van anticonceptionele middelen is deze verandering in het optreden van de geestelijkheid merkbaar geweest; binnen enkele jaren is er een zeer snelle wijziging in opinie en in feitelijk gedrag gekomen, zodat er al in 1971, toen het boek van Thurlings verscheen, geen merkbaar verschil meer was in de geboortecijfers in de vanouds katholieke streken en in de rest van Nederland. Dit waren zeker niet de enige veranderingen die zich binnen het katholieke volksdeel voltrokken. Te denken valt ook aan de vorming van zgn. basissgemeenten en de instelling van een landelijk pastoraal overleg waaraan ook leken deelnemen.

Tegenover deze verandering van denken in de 'bovenstroom' van het Nederlandse katholicisme heeft zich een 'onderstroom' gehandhaafd van wat Thurlings een rechts katholicisme noemt. Dit beschikte al spoedig over een eigen tijdschrift, 'Confrontatie', en heeft zich daarna in het Michael-Legioen geïnstitutionaliseerd. Het deed van zich spreken door bezwaarschriften naar Rome te sturen, met name tegen de Nieuwe Catechismus, waarin het modernisme van de bovenstroom zich manifesteerde, en het heeft vermoedelijk mede bewerkstelligd, dat de stemming in Rome ten aanzien van het Nederlandse episcopaat er niet vriendelijker op werd. Sindsdien is dit ook wel duidelijk geworden in een paar bischopsbenoemingen, die niet de instemming hadden van een groot deel van de gelovigen.

Thurlings stelt dan ook vast dat de eenheid van de Nederlandse kerk meer dan ooit zoek is en dat zich binnen de katholieke groep een desintegratieproces afspeelt, zodat de onderlinge contacten, de solidariteitsgevoelens, de sociale controle en dus de groepsidentificatie afgenomen zijn. Deze desintegratie komt stellig ook tot uiting binnen de 'zuil'; het geheel van organisaties, die zich rondom de katholieke kerk hebben gevormd, desintegreert mee! We zien daarbij twee hoofdstromen: een deel van de instituten, die als katholiek ontstaan zijn, fuseren met andere instituten die op basis van andere overtuigingen hetzelfde soort van rollen vervulden, en we zien daarnaast een leeglopen van de organisaties als gevolg van kerkvervreemding en afval. Zo zijn op het politieke vlak zowel

de PvdA als het CDA versterkt door mensen die met nadruk hun katholicisme wilden blijven belijden, maar er is ook een afwijzing van enige religieuze binding. We zien interconfessionele samenwerking in sommige scholen, maar ook een groeiende onverschilligheid voor het stempel van het onderwijs. Men kiest de school die het gemakkelijkst te bereiken is, of die een goede naam heeft wat de inhoud van het onderwijs betreft.

Over de oorzaken van de desintegratie en de daarmee gepaard gaande ontzuiling is Thurlings nogal vaag. Hij noemt de urbanisatie als mogelijke oorzaak, en vermeldt verder een crisistheorie zonder helemaal duidelijk te maken over welke crisis hij het eigenlijk heeft.

Naar mijn mening zou er over de oorzaken van zowel de ontwikkeling binnen de kerk als over de ontzuiling nog wel meer te zeggen zijn. Wat het eerste punt betreft, zou een vergelijking met wat zich binnen de protestantse kerken in de negentiende eeuw heeft afgespeeld, misschien leerzaam zijn. Ook daar immers zien we eerst een proces van modernisering in het theologisch denken optreden, gevolgd door een gevoelige kerkafval. Ook daar zijn reacties op de ontwikkeling gekomen, eerst met het réveil, later met de doleantie, en is een scheiding van de geesten opgetreden, die tot in onze tijd voortduurt.

Wat de niet-theologische factoren van de desintegratie betreft, kan misschien nog op een paar punten gewezen worden. In de eerste plaats moeten we er rekening mee houden, dat de toenemende welvaart en het feit, dat de staat praktisch de hele verantwoordelijkheid voor de gevolgen van sociale calamiteiten overgenomen heeft, hun invloed moeten hebben uitgeoefend op wat men het 'broodgeloof' noemt: de afhankelijkheid van kerkelijke liefdadigheid, die een uiterlijke conformering nodig maakte, maar veel ondergrondse woede veroorzaakt heeft.

Maar niet alle kerkafval is hiermee verklaard. Er moet een reden zijn, waarom opeens in de zestiger jaren een groot deel juist van de intellectuele aanhang van de katholieke kerk zich tegen haar heeft gekeerd, dikwijls met grote heftigheid, en dan ook volkomen met haar gebroken heeft. Ik ben zelf geneigd hierin een symptoom te zien van een andere emancipatiebeweging, die veel meer omvatte dan een ontwikkeling binnen de katholieke kerk, en die zich in diezelfde periode manifesteerde: de opstand tegen het gezag, tegen elk gezag. Over deze opstand gaat een later hoofdstuk van dit boek. Hier kan alleen worden opgemerkt, dat deze opstand ten opzichte van de katholieke kerk met bijzondere heftigheid heeft gewoed, waarschijnlijk doordat enerzijds de autoriteit van die kerk zo groot is geweest en zo streng gehandhaafd werd, en doordat anderzijds de katholieke kerk haar leden niet erg in democratisch denken heeft opgevoed, zodat kritiek en protesten juist in deze kring menigmaal anarchistische trekken vertoonden.

PERSPECTIEVEN

Wanneer men zich afvraagt wat er nu verder van de emancipatiebeweging van en binnen de Katholieke groeperingen terecht zal komen, kan een vergelijking met de ontwikkelingen, die binnen het protestantisme hebben plaats gehad, misschien toch nog nuttig zijn.

In de eerste plaats: kunnen we rekenen op een katholiek réveil van een nu in de minderheid geraakte meer 'wettisch' ingestelde groep? Tekenen daarvan kunnen we al constateren, bijv. in de nieuwe priesteropleiding die door bisschop Ghijzen in Limburg is ingesteld. Het is heel goed mogelijk, dat een dergelijk initiatief ook tot stichting van nieuwe, strengere, scholen op andere niveaus, bijvoorbeeld middelbare scholen, leiden gaat. Maar daarvoor zal toch wel eerst een aanhang van jonge 'rechtse' katholieken nodig zijn, want men krijgt nu de indruk, dat de huidige conservatieve katholieken grotendeels tot een oudere generatie behoren. Een echt rooms réveil, mede onder de invloed van bekeerlingen, behoort echter nog steeds tot de mogelijkheden. Of een moderne Nederlandse katholieke kerk zich tegenover een dergelijk réveil en onder de druk van Rome zal kunnen handhaven, zou ik niet durven voorspellen.

DE WEDERDOPERS

De oudste hervormingsbeweging, die in de Nederlanden aanhang vond, was niet de later overheersende calvinistische, maar de stroming van de anabaptisten of wederdopers, die al omstreeks 1530 van zich doet spreken. Dit waren volgelingen van de Zwitser Melchior Hoffmann, die een piëtistisch, op persoonlijke bijbelstudie gebaseerd geloof predikte, en in plaats van de kinderdoop een doop van mondige, overtuigde christenen voorstond. Deze religie, die zich snel over Duitsland en de Nederlanden verbreidde, is nog meer dan het lutheranisme en het calvinisme door de roomse inquisitie en de met haar samenwerkende Spaanse regering vervolgd, vooral nadat de wederdopers een poging hadden gedaan om in de stad Münster een eigen republiek te vestigen die tot een godsrijk zou moeten uitgroeien. Nadat in 1535 deze stad was veroverd — en voor een groot deel uitgemoord — bleven in de Nederlanden verspreide kernen over, die onder invloed van Menno Simonsz een veel minder agressieve en niet op het maken van proselieten ingestelde koers gingen varen.

Na 1572, toen de macht in de kerken en in de politiek uitsluitend aan de calvinisten toeviel, is in de Noordelijke Nederlanden de vervolging opgehouden, maar in de Spaanse gebieden ging zij door, zodat er daarna een immigratie van wederdopers optrad, vooral naar Amsterdam.

Het ophouden van de vervolging betekende niet, dat aan de menisten, zoals zij zich gingen noemen, nu in alle opzichten vrijheid van godsdienstbeleving werd toegestaan. Ook zij moesten bijeenkomen in particuliere huizen of schuren, later in inpandige kerken, en ook zij waren aanvankelijk van officiële ambten uitgesloten. Maar men krijgt toch de indruk, dat er tegen hen minder fel is opgetreden dan tegen de katholieken.

Dit hangt vermoedelijk samen met het feit, dat zij geen politieke aspiraties hadden; zij namen genoegen met een tweede plaats: de 'stillen in den lande'.

Men schat dat deze religieuze groepering omstreeks 1630 zo'n 10% van de bevolking van de Republiek omvatte. Wat voor mensen waren dat? De Amerikaan Niebuhr rekent in zijn interessante boek 'The social sources of Denominationalism' de anabaptisten en de stromingen, die daaruit voortkwamen, tot de 'churches of the disinherited', een kerk van boeren, arme ambachtslieden en vissers, die aan het einde van de middeleeuwen moeilijke tijden doormaakten. Hij stelt, dat deze en andere godsdienstige stromingen een antwoord waren op 'the need for a Christianity of emotional fervor and for a social reconstruction'. In een van de hoofdstukken uit 'Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland, 1530-1980' betoogt echter mevrouw J.M. Welckers, dat deze mensen toch in elk geval konden lezen en schrijven, omdat bijbelstudie voor hen zo belangrijk was, en ook de martelaarsgeschiedenissen in alle doperse gezinnen gelezen werden. De meeste menisten zullen dus geen paupers zijn geweest. De strenge levenswandel, die hun godsdienst voorschreef: ingetogen kleding, geen luxe, eerlijke handel en onderlinge hulpverlening, heeft bovendien er vermoedelijk toe bijgedragen, dat veel leden van de groep hun economische positie al spoedig konden verbeteren. Het feit, dat men geen ambten mocht bekleden, heeft dat in de hand gewerkt. Net als de katholieken hebben zij zich daardoor moeten toeleggen op handel en industrie, en juist in de zeventiende eeuw lagen daar grote kansen. In elk geval zijn er veel doperse families te vinden onder de molenbezitters aan de Zaan, onder de Amsterdamse kooplieden en wat later onder de Twentse industriëlen. Maar bij deze laatsten zijn, evenals bij de katholieken, vermoedelijk veel immigranten uit Westfalen geweest.

Men krijgt niet de indruk, dat aan de economische opbloei van deze dissidente groep door de calvinistische meerderheid veel in de weg is gelegd. Nergens lezen we tenminste van zware boetes, gedwongen omkoperijen of extra hoge belastingen. Wat wel telkens weer een punt van wrijving tussen hen en de overheid is geweest, is hun principiële houding ten aanzien van het afleggen van de eed en ten aanzien van de wapenhandel. Van het eerste werden zij merkwaardigerwijze al in 1581 vrijgesteld. Met het laatste kwamen meer problemen, vooral tijdens de Engel-

se oorlogen toen koopvaardijochepen gescht moesten voeren. Al eerder waren trouwens vier Amsterdamse kooplieden uit de Oost-Indische Compagnie getreden, omdat zij het niet eens waren met het zenden van bewapende schepen naar de Archipel. En nog in 1898, toen in Nederland de algemene dienstplicht werd ingevoerd, zijn er leden van de doopsgezinde kerk om die reden naar Amerika geëmigreerd.

Voor het overige is blijkbaar de verstandhouding met de calvinistische overheden vrij goed geweest. De menisten vormden een welvarende gemeenschap, die al spoedig haar eigen sociale voorzieningen had, zoals weeshuizen en hofjes voor oudelieden. Al in de loop van de zeventiende eeuw werden deze erkend als 'publique colleges ende godshuysen', hetgeen betekende dat zij rechtspersoonlijkheid hadden en bijv. legaten konden ontvangen. De katholieken hebben voor hun instellingen dit recht pas in 1785 verworven!

Aanvankelijk hebben de menisten-gemeenten betrekkelijk los van elkaar gestaan. Zij hadden ook geen theologisch geschoolde voorgangers, wel 'oudsten', die het recht hadden de doop te bedienen. Maar ook al in de zeventiende eeuw wordt er melding gemaakt van een 'Kweekschool' voor opleiding van voorgangers, die te Amsterdam werd gevestigd. Ook dat instituut kon blijkbaar rustig bestaan, en heeft veel bijgedragen tot het scheppen van eenheid tussen de verschillende richtingen (er bestonden in de zeventiende eeuw Friese, Waterlandse en Vlaamse doopsgezinde gemeenten). Toch heeft het tot 1811 geduurd voordat alle gemeenten en provinciale 'societeiten' zich aaneensloten tot de Doopsgezinde Societeit.

Deze erkenning al ten tijde van de Republiek heeft ook mede tot gevolg gehad, dat er doopsgezinde studenten aan de universiteiten kwamen. Weliswaar aanvankelijk niet in de theologische faculteit, en ook meestal niet in de juridische, omdat deze tot de ambten toegang gaf, maar bijv. wel in de medische faculteit. Anders dan bij de katholieken waren er daardoor in de negentiende eeuw al veel intellectuelen en met name ook universiteitsprofessoren onder deze groep. Andere beroepen waarin men veelvuldig menisten vindt, waren drukkers en boekverkopers, ook weer een bewijs voor een hoge mate van geletterdheid. Aan andere cultuuruitingen zijn zij minder snel toegekomen, en met name is in vele doperse kringen aanvankelijk de schilderkunst met argwaan bekeken, wegens de verbinding van die tak van kunst met kerkversiering. Ook tot het invoeren van een orgel in de kerk zijn zij betrekkelijk laat overgegaan.

Al met al kan men in de doopsgezinde minderheid wel een emancipatieproces traceren, maar dat is eigenlijk nauwelijks op gang gebracht of ondersteund door een actieve emancipatiebeweging. Men had daarvoor aan de ene kant weinig interesse, omdat 'de wereld' in de godsdienstige

beleving van de menisten van minder belang was, aan de andere kant was een streven naar collectieve macht ook niet nodig, omdat vele doopsgezinden individueel volstrekt niet machteloos waren. Het lijkt een minderheid die geruisloos is geëmancipeerd.

DE REMONSTRANTEN

De tweede belangrijke protestantse minderheidsgroep in de Republiek is die van de remonstranten geweest. Zij hebben aanvankelijk een heel andere positie dan de mennonieten. Zij zijn wél vervolgd en met plakkatens bestreden, ze hebben wél naar een nationale kerkelijke organisatie gestreefd, en in hun gemeenten zijn van het begin af aan de theologisch gevormde predikanten de leidende figuren geweest.

De remonstranten vormen een afsplitsing van de calvinistische volkskerk — de eerste van velen. In het voetspoor van de Leidse theoloog Arminius keerden zij zich tegen het leerstuk van de predestinatie, dat opgenomen was in de gereformeerde geloofsbelijdenis, die door alle predikanten moest worden onderschreven. Hun 'remonstrantie' tegen dit leerstuk en tegen deze dwang werd in 1610, na de dood van Arminius, ondertekend door 44 personen (43 predikanten en de rector van het Staten College), en gericht tot de Staten van Holland. Onder deze predikanten bevond zich de hofpredikant van prins Maurits, Johan Uytenbogaert, maar Maurits zelf koos de partij van de contra-remonstranten, die de meerderheid vormden in de gereformeerde kerk. Persoonlijk heeft hij zich bemoeid met een conflict in Utrecht, waarbij alle remonstranten uit de Staten en de Vroedschap werden gezet; hij heeft het ontslag uit het predikantsambt van Uytenbogaert niet tegengehouden, en zich neergelegd bij de gevangenneming van Hugo de Groot en Oldenbarneveldt, die beiden de remonstranten goed gezind waren.

Op de Synode van Dordrecht waren de remonstranten als beklagden aanwezig, en het lag wel voor de hand dat een veroordeling volgde. Daarop werden tweehonderd predikanten uit hun ambt ontzet en tachtig verbannen. Een aantal van hen, die zich aan deze verbanning niet stoorden, werd in Loevestein gevangen gezet. Sommige predikanten weken uit naar Waalwijk; Uytenbogaert ging naar Antwerpen om vandaar leiding te geven aan het nieuwe kerkgenootschap dat inmiddels, reeds in 1619, te Rotterdam was opgericht.

De vervolging van deze kerk heeft niet lang geduurd, al zijn er uit de latere jaren van de zeventiende eeuw nog wel berichten over vernielingen van kerkinterieurs en vervolging van predikanten. Maar al in 1630 kon, wederom in Rotterdam, de eerste Algemene Vergadering worden gehouden, en in 1631 werden in Amsterdam de plakkatens tegen de re-

monstranten buiten werking gesteld. De gevangen predikanten kregen de gelegenheid in de nacht uit Loevestein te ontsnappen en er is blijkbaar verder niet meer naar hen gezocht. Spoedig kon Uytenbogaert weer in Den Haag voor volle kerken, wel enigszins verborgen gebouwen, preken, en waren de meeste gemeenten weer voorzien van een predikant. In 1634 werd hun eigen seminarium in Amsterdam geopend met zeven studenten en onder leiding van een geleerd en gezaghebbend man: Episcopius.

Wanneer we de vraag stellen hoe het komt dat deze kerk zich zo snel vanuit de positie van uitgestoten en vervolgd minderheid kon emanciperen tot een erkende en praktisch geaccepteerde stroming in het kerkelijk leven van Nederland, dan stuiten we op twee factoren.

In de eerste plaats mogen we juist deze kerk wel aanduiden met het predikaat 'middle class church'. Niebuhr geeft een uitgebreide karakterisering van theologie en ethiek van de opkomende bourgeoisie, die worden gemarkeerd door individualisme, een dynamische visie op het leven, en een sterk gevoel voor eigenwaarde en verantwoordelijkheid. Deugd en succes gaan samen, en vrijheid is belangrijker dan gelijkheid en broederschap. De organisatie van de kerken van de bourgeoisie is democratisch en zij neigen ertoe het individu vrij te laten, de morele voorschriften te benadrukken, het karakter te trainen, en verantwoordelijkheid te stimuleren.

Het is ook wel duidelijk dat op de snel groeiende Nederlandse bourgeoisie de denkbeelden van de remonstranten, die de nadruk legden op een vrije interpretatie van de calvinistische leerstukken en op eigen verantwoordelijkheid, meer indruk maakten dan de theologische weerleggingen van de contra-remonstranten. Te meer omdat deze remonstrantse leer aansloot bij een al oudere traditie van een 'rekkelijke' richting, waarvan Erasmus en Coornhert de spreekbuizen waren geweest.

Toch was de remonstrantse kerk niet alleen maar een kerk van de rijken. Vooral op het Zuidhollandse platteland heeft zij lange tijd een belangrijke aanhang gehad onder boeren en tuinders. Misschien moeten we hier de invloed in aanmerking nemen van predikanten, die al vroeg tot de remonstrantie toetraden en hun gemeenten overtuigden: misschien moeten we hier ook denken aan de al genoemde migratie van mensen uit de steden naar de veenderijen, waar gebrek heerste aan arbeidskrachten, en waar men daarom bereid was dissidenten te accepteren. Uit latere tijd wordt ook wel vermeld dat juist de 'rijke' kerken, waaronder de Waalse en de remonstrantse werden gerekend, nogal eens aanwas kregen vanuit de arme bevolkingsgroepen, omdat bij hen de sociale voorzieningen ruimer beschikbaar kwamen dan bij de hervormden.

Maar over het algemeen heeft de remonstrantse kerk ook na haar eman-

cipatie en na de gelijkstelling, die in 1796 officieel tot stand kwam, een stedelijk en 'middle class'stempel behouden.

DE LUTHERANEN

De derde 'dissidente' kerk in de tijd van de Republiek had in de Nederlanden eveneens eerder vaste voet dan de later dominerende calvinisten. De bekende hageprekers, die onder de katholieke heerschappij niet in de kerken mochten preken en dus buiten in het veld hun diensten belegden, waren vermoedelijk de 'Augsburgse Confessie' toegedaan, d.w.z. aanhangers van Luther. Merkwaardig is voorts dat zich bij de Duitse huurleiders, die voor de Spaanse regeerders de orde bewaarden, lutherse veldpredikanten bevonden, van wie wordt aangenomen dat ze ook wel voor burgers preekten. In vele Nederlandse steden waren dan ook al lutherse gemeenten ontstaan, die zich in tegenstelling tot de calvinisten tegen de beeldenstormen hebben verzet. Bij de komst van Alva echter bleken ook deze protestantse gemeenten te worden vervolgd, en vele luthersens weken uit naar Duitsland. In Keulen en Aken ontstonden Nederlandse vluchtelingenkerken. Na de omwenteling is een deel van deze vluchtelingen naar Nederland teruggekeerd, maar daar bleken intussen de calvinisten de macht in handen te hebben, en een vreedzame samenwerking, die o.a. door Willem van Oranje was nagestreefd, ontstond niet. Alleen in Woerden en Bodegraven, die in een gebied lagen dat aan een Duits vorstenhuis in leen was gegeven, heeft de lutherse gemeente ononderbroken gefunctioneerd.

In andere steden, o.a. Amsterdam, Rotterdam en Middelburg, ontstonden echter nieuwe lutherse gemeenten na de val van Antwerpen in 1585. Aanvankelijk moesten deze in particuliere huizen bijeenkomen, maar al spoedig werd ook voor deze groep de bouw van bescheiden eigen kerkgebouwen oogluikend toegestaan, vooral toen in het begin van de zeventiende eeuw grote groepen luthersens van buiten het land, met name Duitsers en Noren, zich hier kwamen vestigen. Er werd dan ook in die begintijd in de lutherse kerken in het Duits gepreekt, en de voorgangers ontvingen hun opleiding aan Duitse universiteiten.

In veel opzichten moet men dus van de lutherse kerk spreken als van een immigrantenkerk en van de lutherse groepering als een allochtone. Of alle leden van die kerk immigranten waren valt echter toch wel te betwijfelen, vooral als we denken aan de vermoedelijke terugkeer naar Nederland van degenen die voor Alva uitgeweken waren. Van de Duitse invloed heeft men zich in de loop van de eeuwen wel enigszins bevrijd. Al in 1614 is er een synode van Nederlandse gemeenten van de Augsburgse confessie; in de loop van de zeventiende eeuw ontstaat er verzet tegen

de prediking in de Duitse taal, zodat er in 1660 een seminarium wordt opgericht, waar voortaan Nederlandse predikanten worden opgeleid. Wel moeten ze dan daarna nog hun studie in Duitsland voltooien 'terwille van de zuiverheid in de leer'. Tegen deze blijvende Duitse invloed is echter in de loop van de achttiende eeuw opnieuw bezwaar gemaakt en wel van meer orthodoxe zijde. Toen de verlichting op de Duitse universiteiten aansloeg en er onder de lutherse predikanten meer vrijzinnige denkbeelden ingang vonden, is een deel van de Nederlandse kerk afgesplitst in een Hersteld Lutherse groepering, die in 1791 een eigen, nu Nederlandse, kweekschool heeft gesticht.

Wanneer we ons afvragen tot welke sociale groeperingen de lutheranen in Nederland behoorden, dan komen we vooral uit op groepen die met de handel te maken hadden: kooplieden, zeelieden en de met hen verbonden ambachtelijke werkers. Er waren ook in latere perioden veel immigranten onder, doordat in katholieke landen ook de lutheranen nog vervolgd bleven. Zo kwamen er groepjes uit Salzburg, die zich vestigden in Groede in Zeeuws-Vlaanderen. De handelssteden hebben steeds belangrijke lutherse gemeenten gehad, voor een deel ook altijd nog Duitse predikanten naast de Nederlanders.

Zo te zien, wordt de bewering van Niebuhr, dat de lutherse leer in Duitsland vooral werd aangenomen door de feodale en aristocratische kringen en dat de burgerij 'reformiert' werd volgens de Heidelberger confessie, niet bevestigd. Vele van oorsprong gereformeerde Duitsers zullen bij verplaatsing naar ons land liever de lutherse kerk hebben opgezocht, waar zij nog Duits konden horen preken, dan de Nederlandse gereformeerde kerken, die zich verre hielden van de Augsburgse confessie.

Net als de leden van de andere dissidente kerken hebben de luthersens zich in de tweede helft van de achttiende eeuw aan de kant van de patriotten geschaard, omdat zij van deze richting volledige vrijheid van godsdienstuitoefening verwachtten. In 1796 is die hen dan ook, evenals aan de anderen, toegestaan. In dit geval was dit grotendeels een bevestiging van een al feitelijk bestaande toestand. De twee lutherse kerken zijn in 1952 tot één kerkgenootschap herenigd.

Litteratuur

- Aken Lucie van, J.W.K., *De Remonstrantse Broederschap in heden en verleden*, Arnhem, 1947.
Goddijn, W., *Katholieke minderheid en protestantse dominant. Sociologische nadering van de historische relatie tussen Katholieken en Protestanten in Nederland en in het bijzonder in de provincie Friesland*, Assen, 1957.

- Groenveld S., Jacobszoon J.P. en Verheus S.L., *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden. In Nederland 1530-1980*, Zutphen, 1981.
- Loosjes, J., *Geschiedenis der Lutherse kerk in de Nederlanden*, Den Haag, 1921.
- Matthijsen, M., *De intellectuele emancipatie der Katholieken. Historische en sociologische analyse van het Nederlands Katholiek Middelbaar Onderwijs*, Assen, 1958.
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Nederland in de 16de en 17de eeuw*, 2 dln., Amsterdam, 1945/46.
- Rogier, L.J. en de Rooy, M., *In vrijheid herboren*, Den Haag, 1953.
- Thurlings, J.M.G., *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Nijmegen/Amersfoort, 1971.

5. De stiefkinderen van de dominante kerk

In de Nederlandse gewesten en steden, die zich hebben bevrijd van de overheersing van de Spanjaarden, is de calvinistische kerk de volkskerk geworden en, bij decreet van Leicester in 1584, als zodanig door de Staten Generaal erkend. Dit kerkgenootschap, dat aanvankelijk als gereformeerd wordt aangeduid en pas later de officiële naam krijgt van Nederlands- (nog later Nederlands-) hervormde kerk, is als emigrantenkerk ontstaan. In Wesel en in Emden stichtten uitgeweken protestanten gemeenten, die al spoedig de geloofsbelijdenis aanvaardden van Guido de Bray (of de Brès), en in tegenstelling tot de luthers en die de Augsburgse Confessie aanhingen, de Heidelberger Catechismus aanvaardden. Het zijn deze gemeenten, die na de terugkeer van de emigranten in de bevrijde steden de kerkgebouwen kregen toegewezen benevens de kerkelijke goederen, en die via plakkatens, die door Staten en stadsbesturen werden uitgevaardigd, het alleenrecht kregen van preken, dopen, huwelijken sluiten, en het besturen van weeshuizen, armhuizen en alle andere instellingen van sociale zorg. Wij zagen al hoe daardoor al degenen, die van deze sociale zorg afhankelijk waren — en dat waren er velen in deze tijd van oorlogsschade en moordpartijen — gedwongen werden om hun geloof aan te passen aan de dominante overtuiging, en hoe de katholieken, de luthers en de mennonieten in hun schuilkerken werden gedrongen.

De vraag hoe het kwam, dat nu juist de calvinistische richting in de grote hervormingsbeweging van de zestiende eeuw hier te lande die overheersende positie wist te veroveren, zal wel altijd onbeantwoord blijven. Volgens Niebuhr sloten de denkbeelden van de calvinisten beter aan bij die van de bourgeoisie, die in onze handelssteden in volle opkomst was, en was de lutherse godsdienst meer geëigend om door de (Duitse) aristocratie te worden aanvaard. Mij lijkt die verklaring te summier, en ze klopt zeker niet helemaal voor de situatie in Duitsland, waar nog lange tijd het beginsel gold dat de godsdienst van de landheer ook die van het volk moest zijn. De suprematie van het calvinisme in Nederland lijkt mij bevorderd door drie factoren: 1. het grotere radicalisme van die richting was evident, de luthers en waren bijv. tegen de beeldenstorm geweest en handhaafden nog lang altaren in hun kerken; 2. de calvinisten waren al vroeg beter georganiseerd dan de luthers en hadden daarmee een sterkere positie tegenover de politieke machthebbers; 3. er kwam al direct na de overwinningen van de Geuzen in Noord-Nederland een sterke im-

migratiestroom op gang vanuit de Zuidelijke Nederlanden, waar het calvinisme sterker was dan de beide andere richtingen. Na de val van Antwerpen in 1585 nam deze stroom nog sterk in omvang toe.

Vele leiders van de gereformeerde kerk traden aanvankelijk niet minder autoritair tegen 'ketteren' op dan de verjaagde katholieke geestelijkheid had gedaan, maar zij hebben op dit punt van de Nederlandse overheden niet de steun gehad, die de Spaanse vorsten en hun afgezanten aan de inquisitie gaven. Op enkele uitzonderingen na, zoals in Gorcum en in Maastricht, zijn er geen executies van godsdienstige tegenstanders geweest, wel broodroof en wel excommunicaties van predikanten, die zich niet strikt hielden aan de geloofsbelijdenis of deze zelfs niet wilden ondertekenen.

Daartegen rees echter al vrijwel onmiddellijk verzet. De scheiding tussen 'rekkelijken' en 'preciesen', die zich ook al binnen de katholieke kerk afspeelde — zoals het optreden van Erasmus bewezen had — manifesteerde zich in de eerste jaren van de zeventiende eeuw in een levendige penestrijd, waaraan Coornhert en Arminius aan de ene kant en de Leidse professor Gomaris aan de andere kant deelnamen. Zoals wij zagen, leidde dit conflict uiteindelijk tot de veroordeling op de Synode van Dordrecht van de groep predikanten, die de remonstrantie hadden ondertekend, en tot de stichting van de remonstrants-gereformeerde kerk. In die strijd heeft de overheid nog een beslissende rol gespeeld door partij te kiezen voor de meerderheid in de gereformeerde kerk, en door dit vonnis te bekrachtigen en te helpen uitvoeren. Maar dat was voorlopig de laatste maal. Gedurende de rest van de zeventiende eeuw zijn de Staten, de Staten Generaal en de stadsbesturen zich steeds minder gaan aantrekken van vermaningen van de kant van de predikanten om de plakkaaten naar de letter uit te voeren. Zij lieten zich weliswaar betalen voor gunsten die zij aan dissidenten en katholieken bewezen, maar zij lieten hen in het algemeen met rust.

Ook waren deze overheden tolerant genoeg om buitenlandse kerkelijke minderheden toe te laten, die in hun eigen landen werden vervolgd en die hier hun eigen kerken wilden handhaven of vestigen. Zo kwam er na de opheffing van het Edict van Nantes in 1685 al spoedig een Waals-hervormde kerk naast, en niet afhankelijk van, de Nederduitse. Zo kon Comenius, oorspronkelijk een priester van de Moravische Broederkerk, hier in het land wonen en werken, en werd later aan andere groepen van die Moravische Broeders veroorloofd zich in IJsselstein en in Zeist te vestigen.

De vrijheid van godsdienst, die dus in feite werd toegestaan, werkte in de gereformeerde kerk zelf min of meer als een middelpuntvliedende kracht. Enerzijds trokken de rijke kooplieden en regenten zich steeds minder aan van de voorschriften van hun predikanten, anderzijds maak-

te dat deze kerkelijke gezagsdragers feller in hun agitatie en veroordelingen. Op de grote massa van het volk bleven zij hun invloed houden. De geschiedenis van de zeventiende en de achttiende eeuw is vol met verhalen over 'het gepeupel', dat het interieur van remonstrantse kerken kort en klein sloeg, dat katholieke kerkbezoekers hinderde, en dat de gebroeders De Witt vermoordde omdat zij tegen het stadhouderschap van een jonge oranjeprijs zouden zijn. Want orangisten waren zowel de orthodoxe predikanten als het gewone volk. De regenten konden het zonder een oranjuhuis.

Het is niet zo verwonderlijk, dat in deze enigszins gespannen kerkelijke sfeer allerlei kleine groepjes van vrome mensen zich afzonderden en hun eigen samenkomsten gingen houden, hoewel zij nominaal lid van de kerk bleven. De Rijnsburgse Broeders, die o.a. Spinoza beschermden, waren daar een voorbeeld van, en de labadisten, aanhangers van de Fransman De Labadie. De laatsten stichtten zelfs een eigen kolonie, eerst in Duitsland, later in Friesland waar zij in een gemeenschappelijke huishouding samenwoonden en hun godsdienstoefeningen hielden.

Dit soort gemeenschappen bestond niet, zoals Niebuhr suggereert, uit verarmde en onwetende lieden, die behoefte hadden aan een bevindelijke en emotionele godsdienstbeleving. De labadisten leefden op het slot Waltha, dat eigendom was van drie dochters van de graaf van Sommelsdijck, volgens Quack destijds de rijkste man van Nederland. En behalve deze drie dames bevond zich in hun gemeenschap ook de hoogbegaafde dochter van een Utrechtse professor: Anna Maria Schürmann. Pas in de negentiende eeuw vinden we gemeenschappen, die hoofdzakelijk uit boeren, schippers en ambachtslieden bestaan, zoals de Zwijndrechtse Broeders.

Het kerkelijk leven in de achttiende eeuw wordt door vele auteurs als 'mat' gekarakteriseerd. De spanning tussen 'rekkelijken' en 'preciesen' bleef bestaan (men leze de beschrijving van 'de fijnen' in Sara Burgerhart), maar de greep van de kerk op het openbare leven was verslapt, en vermoedelijk wordt dan ook al de hand gelicht met het voorschrift dat alle gezagsdragers lid van de hervormde kerk moeten zijn. Doopsgezinden en remonstranten vinden we onder de regenten, vooral in Amsterdam, en in de Generaliteitslanden zijn blijkbaar niet genoeg protestanten voorhanden om de stadsbesturen te bemannen, want ook daar komen katholieke burgemeesters en schepenen.

In politiek opzicht ligt de scheidslijn tussen patriotten en orangisten ongeveer parallel met die tussen de vrijzinnigen en de orthodoxen. Zoals ook in later eeuwen gaat liberaal samen met kerkelijk vrijzinnig. Maar ook de katholieken sluiten zich, zoals wij zagen, liever aan bij de patriotten, van wie zij de volledige burgerlijke gelijkstelling mochten verwachten. De aanhang van de stadhouder was over het algemeen orthodox.

protestant. Zij had vermoedelijk de meerderheid van de bevolking achter zich, maar een groot deel van het volk kon zich politiek niet uiten. Zo kwam het, dat de stadhouder zich de laatste jaren alleen kon handhaven met hulp van zijn Pruisische zwager, en dat de Franse troepen hier niet zonder enthousiasme ontvangen zijn. Deze Franse troepen, en de regering die zij hier hielpen vestigen, hebben de calvinistische kerk haar suprematie ontnomen en de vrijheid van godsdienst ingevoerd. Daarmee was het grondpatroon gegeven voor de kerkelijke indeling in Nederland, die tot diep in de twintigste eeuw zou blijven bestaan: ongeveer 35 procent van de bevolking was katholiek, ongeveer 55 procent hervormd en de overige 10 procent was verdeeld over joden, doopsgezinden, remonstranten en andere protestante kerken.

Binnen de calvinistische kerk zijn na de Franse tijd echter grote spanningen en tegenstellingen ontstaan, die zo scherpe vormen hebben aangenomen dat zich emancipatiebewegingen hebben gevormd.

Die spanningen traden al op direct na de terugkeer van de Oranjes en de instelling in 1816 van een nieuwe kerkorde door Willem I. Ten dele hielden zij met die kerkorde echter maar weinig verband. In geheel Europa heerste in die jaren een zeker verzet tegen de denkbeelden van de verlichting en de Franse revolutie. Vroegere orangisten zoals Bilderdijk, romantici zoals Da Costa, conservatieve staatslieden zoals Groen van Prinsterer, raakten onder de invloed van een beweging die in Zwitserland was ontstaan in kringen van de daar gevestigde Moravische Broeders: het *réveil*. Het was een groep die terug wilde naar een zuiverder calvinisme, die het rationalisme dat in de preken doorklonk afwees, en die een nieuwe orthodoxie wilde formuleren. Deze groep telde in Nederland zijn leden onder de hogere kringen: aristocraten, leiders van grote handelshuizen, professoren en theologische studenten. Maar zij had stellig oog voor de grote misstanden van de tijd. Van haar zijn vele plannen afkomstig voor uitgebreide hulpverlening: de stichtingen in Zetten en Hoenderloo, de Maatschappij van Weldadigheid, de Vereniging voor Ouderlinge Vrouwenbescherming. Ook gevangenisbezoek en reclassering werden verricht.

DE AFGESCHIEDENEN

Een geheel andere sociale samenstelling had de groep, die hier en daar plaatselijk tegen bepaalde consequenties van de nieuwe kerkorde protesteerde. Die kerkorde was sterk centralistisch gericht en ontnam de plaatselijke kerkeraden veel van hun macht, o.a. het recht om predikanten te beroepen. Bovendien bevatte zij een bepaling, waarbij ouderlingen en diakenen 'zoveel mogelijk uit de aanzienlijkste leden' moesten worden

gekozen. In vele gemeenten nu waren deze aanzienlijke leden niet de trouwste kerkgangers en ontbrak het hun aan begrip voor de geestelijke en sociale noden van de grote massa van de gemeentelieden. Conflicten konden niet uitblijven en deze ontstonden vooral daar, waar een bevindelijk en emotioneel christendom de overhand had.

In zulke plaatsen ontstonden 'conventikels' en 'gezelschappen', waar buiten de kerken 'oefeningen' werden gehouden onder leiding van 'oefenaars', lekenpredikers, die vaak een grote bekendheid kregen. Eén van hen, Vijgeboom, reisde het hele land door, maar had vooral aanhang in Zeeland. Mede onder zijn invloed trad daar in elk geval één gemeente, Axel, uit de officiële kerk. De reglementen voorzagen niet in zulk een uitreding, omdat daarin uitdrukkelijk alleen het recht van de (in 1816) bestaande kerkgenootschappen was erkend. Bovendien had de overheid de mogelijkheid om tegen de bijeenkomsten van oefenaars op te treden, omdat een wet uit de napoleontische tijd alle bijeenkomsten van meer dan twintig personen aan toestemming bond.

Men krijgt niet de indruk dat er in deze eerste periode veel gebruik gemaakt is van dit recht om dissidente gemeenten en lidmaten tot de orde te roepen. Anders werd dit toen in 1834 veel grotere conflicten ontstonden, waarbij predikanten door provinciale synodes werden afgezet. Dat gebeurde dat jaar in twee gemeenten: Ulrum in Groningen, waar ds. De Cocq stond, en Doeveren in het land van Heusden en Altena, waar ds. Scholte de preekstoel bezette. De laatste was een leerling geweest van Bilderdijk en stellig beïnvloed door het *réveil*. Beide predikanten werden afgezet door hun synodes, maar bovendien vervolgd door de justitie wegens 'opruiming en majesteitsschennis'. Hun misdrijf was, dat zij zich niet wilden neerleggen bij de bestaande kerkorde, die de synode alleen administratieve bevoegdheden gaf. Wat zij nastreefden was een herstel van de bevoegdheden van de Dordtse synode, die geestelijke leiding kon geven, en leergezag en leertucht kon handhaven.

Nadat deze beide predikanten waren afgezet, vormden zij een 'Afgescheiden kerk'. Wellicht meer dan door hun optreden zelf was de overheid verontrust door het feit, dat zij binnen zeer korte tijd een grote aanhang bleken te hebben in het hele Nederlandse volk. Reeds in 1835 waren 70 gemeenten afgescheiden, in 1836 kwamen daar nog eens 53 bij. Deze omstandigheid deed de justitie ingrijpen. Aan alle gouverneurs van de provincies werd opdracht gegeven om streng op te treden tegen opstandige predikanten en gemeenten; kerkgebouwen mochten niet aan hen worden afgestaan; bijeenkomsten moesten worden verboden, en — de meest radicale maatregel van alle en ook de meest gehate — de afgescheidenen kregen inkwartiering van soldaten.

In 1837 bereikte dit conflict zijn hoogtepunt. Daarna is het afgezwakt, mede door het ingrijpen van Groen van Prinsterer, die staatsraad was en

invloed kon uitoefenen bij de koning. Willem II had er geen belangstelling meer voor, en Thorbecke heeft in de grondwet van 1848, die volledige vrijheid van godsdienst invoerde, elk politiek ingrijpen in dergelijke kerkelijke conflicten de rechtsgrond ontnomen. Intussen was echter een deel van deze afgescheidenen, ontmoedigd door de plagerijen en tegenwerking die zij van alle zijden ondervonden, uitgeweken naar de Verenigde Staten, het land dat in de negentiende eeuw talloze godsdienstige minderheden asiel geboden heeft. In het boek van Van Hinte, 'Nederlanders in Amerika', kan men lezen hoe het met deze mensen en hun leider ds. Van Raalte verder is gegaan.

Het verzet tegen de invloed van het verlichtingsrationalisme in de hervormde kerk was met deze afscheiding niet verstomd. In de kerk tekenden zich meerdere stromingen af. In de loop van de negentiende eeuw kregen, in historische volgorde, de volgende richtingen invloed: de Groninger richting, 'evangelisch' genoemd, die, zonder de centrale dogma's van de kerk te kritiseren, de accenten legde op het volgen van Jezus en op christelijk leven, en de moderne richting, die de centrale dogma's wél onder kritiek stelde.

Tegelijkertijd organiseerden zich de groepen, die de invloed van de verlichting en vooral van de nieuwe filosofieën bestreden, vooral in de Confessionele Vereniging (1862), waarin Groen van Prinsterer en P.J. Hoedemaker een rol speelden. Zij hadden dezelfde zorg als de afgescheidenen en later de dolerenden onder Abraham Kuyper over het functioneren van de belijdenis, maar wensten de 'nationale kerk' te handhaven en van binnen uit te strijden voor kerkorde en belijdenis.

Noch de gehele orthodoxie noch de vrijzinnigheid wekte massabewegingen op binnen de hervormde kerk. Binnen de orthodoxe gemeenten zou echter aan het begin van de twintigste eeuw een min of meer georganiseerde groep ontstaan naast de Confessionele Vereniging: de Gereformeerde Bond tot handhaving en verspreiding der Waarheid (1906). Veel later, in 1920, ontstond de Ethische Vereniging, die het accent legde op de ethische kanten van de waarheid. De grote invloed van Karl Barth in de hervormde kerk heeft op den duur deze stroming een minder individualistisch karakter gegeven en tot opheffing van die vereniging geleid.

De Gereformeerde Bond, door Duymaer van Twist en H. Visser opgericht, verenigde een soort bevindelijke gereformerdheid en is juist in later jaren tot hechtere organisatie gekomen met eigen sociale en politieke oriëntaties. De groep wil de hervormde kerk niet verlaten, maar bevordert wel eigen 'evangelisaties' en heeft een eigen zendingsorganisatie. Kerkelijk gezien is hier in zoverre sprake van emancipatie, dat een sterke stroming binnen de hervormde kerk zich bedrukt voelde door de

ruimte, waarin zij kerkordelijk leven moest en naar eigen machtsvorming heeft gestreefd.

Door Mulder, die zich speciaal met de afscheiding bezig houdt, en door Hendriks, die de emancipatiestrijd van de (kuyperiaanse) gereformeerden beschrijft, wordt de nadruk gelegd op de sociale aspecten van deze uitlopers van de richtingsstrijd. Beiden spreken zij van 'kleine luyden' (een term van Kuyper), van onterfden en machtelozen. Beiden wijzen zij ook op de invloed van de economisch machtigen in de besturen van de kerken, en verwijten zij deze geen oog te hebben voor de nood van de behoeftigen. Het zijn dezelfde verwijten, die wij vinden bij Domela Nieuwenhuis en in de geschriften van de vroege socialisten. Alleen leidde hún kritiek op de kerk tot uittreding in de richting van onkerkelijkheid.

DE GEREFORMEERDEN

De vraag hoe het komt, dat tegen het einde van de negentiende eeuw de kritiek op sociale verhoudingen en toestanden in sommige gebieden van Nederland geleid heeft tot een massale afval van kerk en christendom, en in andere gebieden tot een versterkt en militant christendom in en buiten de hervormde kerk, is naar mijn weten nooit gesteld. Regionale verschillen zijn duidelijk aan te geven. Zowel de gereformeerde bonders als de afgescheidenen en de gereformeerden na de doleantie vindt men in de kuststrook, op de Veluwe, en langs de grote rivieren; de vrijdenkersbeweging krijgt spoedig vaste voet in de veenstreken van Friesland en Groningen, in Noord-Holland en in de grote steden. Dat er sociale verschillen waren, wordt o.a. door Kruijt ontkend. Hij meent wel dat er veel vissers, kleine boeren en ambachtslieden onder de gereformeerden waren, maar ook veel landarbeiders en werkers in de industrie. Merkwaardig blijft dat men in Nederland niet de combinatie vindt, die in Engeland zo veel voorkomt: Chapel en Labour. Hier is het of christendom of socialisme geworden. Maar beide groeiden uit tot emancipatiebewegingen.

Wij moeten ons hier eerst bezig houden met de orthodox-protestantse beweging; later komen de vrijdenkers aan bod. Kerkelijk-organisatorisch is de orthodoxe beweging nooit een eenheid geweest. Na de afscheiding van 1834 zijn nog verschillende gemeenten uit de hervormde kerk getreden en zelfstandig blijven bestaan. In 1886 trad, na een conflict in Amsterdam, Abraham Kuyper met een aantal volgelingen uit de hervormde kerk (de doleantie); in 1894 stichtte hij samen met een groot deel van de afgescheidenen de gereformeerde kerken in Nederland — tot nu toe het grootste 'gereformeerde' kerkgenootschap, en het derde in omvang van alle kerkgenootschappen. Er blijft echter nog een restgroep

van christelijke gereformeerden, afkomstig uit de vroegere afgescheidenen, en er zullen in 1926 en in 1944 opnieuw afscheidingen plaats vinden. De eerste, het 'Hersteld Verband', kwam voor een groot deel met ds. Buskes terug in de hervormde kerk; de tweede, 'onderhoudende art. 31', bleef in isolement, met zelfs een eigen predikantenopleiding en een eigen politieke partij.

Het was echter intussen Abraham Kuyper gelukt om uit volgelingen van al die kleine groepjes, die in bijbelexegese en op punten van kerkelijke dogmatiek onderling verschilden, toch een sterke politieke eenheid te vormen, en wel op het punt van de schoolvrijheid. In al deze groepen leefde, naast het wantrouwen in de leiding van de hervormde kerk, ook een groot wantrouwen ten aanzien van het openbare onderwijs. In de verschillende schoolwetten, waarbij dit onderwijs geregeld was, werd nl. een zekere neutraliteit in de godsdienstige richtingsstrijd nagestreefd. In de wet werd de 'bevordering van de christelijke en maatschappelijke deugden' als richtsnoer genoemd. Maar deze vage formulering, en de uitwerking die er op de meeste scholen aan werd gegeven, ging de orthodoxe christenen lang niet ver genoeg. Wat zij wensten was een schooltype, waarin hun eigen cultuurpatroon zou worden bevestigd, geleerd en bewaard, een school, waarover zij zelf zeggenschap zouden hebben, en niet de vertegenwoordigers van een overheid die een 'christendom boven geloofsverdeeldheid' aanhing.

Toen vele protesten en verzoekschriften niets bleken uit te halen, werd in 1878 'De Unie: een school met de Bijbel' gesticht, en daaruit kwam al spoedig de Christelijke Nationale Schoolvereniging voort.

De 'christelijke' scholen, die deze vereniging stichtte, werden echter aanvankelijk niet en later slechts spaarzaam gesubsidieerd door de overheid en vroegen daardoor extra offers van de ouders. Dit feit alleen al bracht Kuyper ertoe een politiek programma te ontwerpen dat leidde tot de stichting van een politieke partij: de Anti-revolutionaire. De naam werd al eerder door Groen van Prinsterer gebruikt, en voordat een nationale partij zijn beslag kreeg, waren er in den lande al anti-revolutionaire kiesverenigingen gevormd, maar de partij is toch wel duidelijk de schepping van Kuyper. Het was trouwens niet het enige apparaat voor de emancipatie van het gereformeerde volksdeel dat Kuyper tot stand wist te brengen; in 1872 stichtte hij het dagblad De Standaard, in 1878 dus de Anti-revolutionaire Partij, in 1880 de Vrije Universiteit.

In de doelstellingen van het orthodox-protestantse volksdeel markeert de schepping van deze apparaten wel een duidelijke verschuiving. Aanvankelijk was men in die kring uit op een herstel van de orthodoxie in de 'grote kerk'. Toen dit niet mogelijk bleek, en velen zich uit die kerk hadden teruggetrokken, leek de bescherming van het eigen cultuurpatroon binnen de kleine groep het voornaamste ideaal. Het optreden van

Kuyper luidde een periode in van strijd om officiële erkenning van dit cultuurpatroon: erkenning binnen het protestantisme als een eigen zelfstandige richting, erkenning binnen de Nederlandse cultuur, en erkenning als gelijkberechtigde binnen de staat. Die verschuiving heeft zich bij de gereformeerden veel sneller voltrokken dan bijv. bij de katholieken, waarschijnlijk mede door het optreden van de dynamische leider, die Kuyper was. Maar een andere factor zal geweest zijn, dat hij te maken had met volgelingen, die niet afkomstig waren uit een 'getto-cultuur', die integendeel altijd overtuigd waren geweest van eigen gelijk, en die de argumenten voor hun standpunten direct bij de hand hadden en gewend waren die te formuleren. De bijbelkennis van het gemiddelde protestantse gemeentelid moet vele malen groter zijn geweest dan die van de katholieke parochieleden.

Dat maakte ook dat die scholen voor de gereformeerden zo belangrijk waren. Zij waren tegen een gedwongen leerplicht, omdat dat betekend zou hebben, dat velen van hen hun kinderen naar openbare scholen zouden moeten sturen, maar die kinderen moesten in elk geval wel leren om de bijbel te lezen. Bovendien is het streven van Kuyper naar erkenning van de gelijkwaardigheid van de orthodox-protestanten waarschijnlijk wel mede beïnvloed door de eigenschappen, waarop Niebuhr zo de nadruk legt als karakteristiek voor de calvinist: soberheid, ijver, de neiging om zijn lot in eigen hand te nemen. In die mentaliteit paste de offervaardigheid voor een eigen onderwijsstelsel en een eigen universiteit, waar orthodoxe predikanten konden worden opgeleid en later ook juristen, zodat ook de politieke leiders voor de toekomst konden worden gevormd.

Met als middelpunt niet de kerk — want er waren vele kerken — maar in dit geval de 'school met de bijbel', is zo in ongelooflijk korte tijd een indrukwekkende 'zuil' ontstaan. De eigen vakbond, Patrimonium, was er al in 1878. Deze groeide later uit tot het Christelijk Nationaal Vakverbond, en kweekte, zoals wij al zagen, alle klimplanten om zich heen, die bij de verschillende arbeidersbewegingen hoorden. Heel machtig werden in deze kring ook de organisaties van boeren en middenstanders, die naar verhouding goed vertegenwoordigd zijn in de gereformeerde kerken.

De Anti-revolutionaire Partij kon van het begin af aan rekenen op een vastomlijnde aanhang: de leden van de verschillende gereformeerde kerken, plus de orthodoxe vleugel, die nog altijd aanwezig was in de hervormde kerk. Ze heeft zich terwille van haar aanhang van 'kleine luyden' al spoedig uitgesproken voor een uitbreiding van het kiesrecht. Aanvankelijk dacht men aan een 'huysmanskiesrecht' d.w.z. het stemrecht voor alle mannelijke gezinshoofden, maar de gereformeerden hebben zonder veel problemen het algemeen kiesrecht aanvaard, zelfs in principe dat voor mannen en vrouwen, toen in 1917 de mogelijkheid ontstond om

die toezegging in te ruilen voor de gelijkstelling van bijzonder met openbaar onderwijs.

Hun grote triomf bereikten, volgens Hendriks, de anti-revolutionairen met de benoeming van Kuyper tot minister-president in 1901. Kort daarna is de politieke eenheid doorbroken door de afsplitsing van de Christelijk Historische Unie, later nog gevolgd door de stichting van de kleine rechts-protestantse partijen, die vooral bezwaar maakten tegen de nauwe samenwerking met de Rooms-Katholieke Staatspartij.

Ondanks deze politieke en kerkelijke verscheidenheid kunnen we spreken van een 'christelijk' volksdeel. Karakteristieke kenmerken zijn: een sterke binding met de Nederlandse natie, en de nationale symbolen. 'God, Nederland en Oranje' was een typische leuze uit deze gedachtenwereld. Daarbij hoort een grote gezagsgetrouwheid, die onder meer tot uiting komt in oververtegenwoordiging van deze groep in het officierscorps en bij de politie.

Bij alle verdeeldheid blijven er veel organisaties die men tezamen bemant en bestuurt en zaken die men tezamen aanpakt. Daartoe behoort de zending; het Nederlands Zendelinggenootschap is interkerkelijk, en er wordt in deze kring zeer veel voor opgebracht. Net als bij de katholieken begint men in de negentiende eeuw ook te denken aan zendingsactiviteiten binnen de eigen natie: 'herkerstening' van Nederland is dan één van de uitgesproken doelstellingen. In de twintiger jaren is men er spoedig bij om te zorgen dat de eigen stem ook door het nieuwe medium, de radio, zal worden gehoord en verbreed. Als een 'algemene' vereniging de radio-uitzendingen claimt, ontstaat vrijwel onmiddellijk een NCRV daarnaast.

De gereformeerde kerk is dan echter al lang niet meer het 'stiefkind' van de hervorming. Integendeel, gereformeerden hebben het voortouw genomen bij het doorzetten van de ideeën van een 'christelijke' politiek. Zij vormen ongeveer 65% van de leden en kiezers van de Anti-revolutionaire Partij, die tussen de twee wereldoorlogen vrijwel steeds in samenwerking met de katholieken in de regering zit. De gereformeerden beheersen voor een groot deel het christelijk onderwijs en de christelijke vakbeweging, die in deze eeuw zijn ontstaan.

De sociale samenstelling van deze bevolkingsgroep is eveneens veranderd. Kuiper heeft de beroepsamenstelling naar kerkgenootschap bij de achtereenvolgende volkstellingen vergeleken en vond een duidelijke stijging naar de vrije beroepen en de bedrijfshoofden. In 1960 telden de gereformeerden naar verhouding al meer academici dan de hervormden en de katholieken, ofschoon nog altijd beduidend minder dan de kleine kerkgenootschappen en de groep buitenkerkelijken. Er zijn dan ook tekenen dat de gereformeerde kerk een ontwikkeling heeft doorgemaakt, zoals Niebuhr die ook constateert bij de doopsgezinden en de quakers.

Van een kerk van 'onterfden' wordt ze een 'middle class church', waar bij wij wel moeten bedenken, dat het begrip middle class in de Angelsaksische landen een andere betekenis heeft dan het woord middenklasse bij ons.

Toch geeft de gereformeerde kerk nog steeds een sociale differentiatie te zien: naast een sterke vakbeweging een brede groep boeren en middenstanders en een vrij grote vertegenwoordiging van academici en industriëlen. Die differentiatie komt ook wel tot uiting in de vleugels binnen de Anti-revolutionaire Partij; er is de sociale richting van Talma, die de Christelijk Sociale Congressen organiseerde, en er was in de dertiger jaren het conservatisme van Colijn. Het was deze laatste conservatieve richting, die in de na-oorlogse jaren de overhand had in de Anti-revolutionaire Partij en veroorzaakte, dat deze partij aanvankelijk niet in de coalitieregeringen deelnam, uit protest tegen de wijze waarop men Indonesië onafhankelijk had gemaakt.

Dit beeld van het gereformeerde volksdeel is inmiddels weer gewijzigd. Er zijn theologische veranderingen opgetreden, mede onder invloed van Barth, en in de politiek is een radicale stroming opgekomen, zoals die ook in andere christelijke kerken bestaat. Die stroming is merkbaar bij de 'verontrusten' bij de oprichting van het CDA en bij de pacifisten van het IKV. Ze uit zich sinds de zestiger jaren ook in het dagblad Trouw en in de NCRV.

Men kan niet zeggen dat de protestants-christelijke denkwereld op dezelfde wijze is opgenomen in de 'nationale' officiële cultuur, zoals dat bij de katholieke cultuur wel het geval is geweest. Soms krijgt men zelfs de indruk dat een groot deel van onze moderne romanliteratuur beheerst wordt door schrijvers, die zich afzetten tegen hun gereformeerde opvoeding. Jan Wolkers en Maarten 't Hart zijn er voorbeelden van. Wel kan men zeggen, dat elementen van ons algemene cultuurbezit nu gemeengoed zijn geworden van een groot deel van het christelijk volksdeel, dat daar vroeger verre van bleef. De bioscoop en de roman worden geaccepteerd in milieus, die zich daar indertijd tegen afschermden; dansen is niet meer taboe op christelijke scholen; de NCRV-televisie vertoont balletvoorstellingen.

Maar juist deze feiten hebben nu weer nieuwe 'stiefkinderen' geschapen van een tot dominant uitgegroeide kerk. Een deel van de gereformeerden voelt zich nu verraden in zijn geloofsovertuiging, en grijpt terug op het oude cultuurpatroon; er kwam een 'Reformatorisch Dagblad' naast 'Trouw'; er werd een EO opgericht tegenover de NCRV. De kleine rechtse partijen kregen versterking, en zouden waarschijnlijk nog meer gewonnen hebben als in die kringen het vrouwenkiesrecht volkomen zou zijn geaccepteerd.

Deze groeperingen, die in hoofdzaak samenvallen met de 'zwarte kou-

sen-kerken' en de Gereformeerde Bond, hebben zich aanvankelijk nogal geïsoleerd opgesteld, ofschoon zij plaatselijk dikwijls grote invloed hadden. Hun kerken waren niet aangesloten bij de Wereldraad van Kerken in Genève (sommige wel bij de International Council of Christian Churches, een verbond van meer fundamentalistische kerkgenootschappen), en evenmin bij de Nederlandse Raad van Kerken, waartoe de grote gereformeerde kerk nu wel behoort. Ze komen nu echter meer en meer in het gezichtsveld van het Nederlandse volk, en zij zullen zich zeker voorlopig niet aanpassen aan de meerderheid. Hier is een nieuwe emancipatiebeweging in opkomst, waarmee we misschien nog wel rekening moeten houden.

HET VRIJZINNIG PROTESTANTISME

Aan de andere kant van het scala van godsdienstige opvattingen binnen de hervormde kerk ontwikkelde zich in de negentiende eeuw een 'moderne' richting, die in verschillende opzichten de tegenpool werd van die van de 'kleine luyden'. Deze richting is niet specifiek Nederlands. In alle Europese landen ontstond omstreeks 1850 twijfel aan de wetenschappelijke houdbaarheid van bepaalde overgeleverde geloofsovertuigingen. Lindeboom, die uitvoerig beschreven heeft hoe en door wie deze stroming in de verschillende landen tot uitdrukking werd gebracht, meent dat zij van twee kanten beïnvloed werd: door de moderne filosofie, en door kritische bijbelstudie. Vertegenwoordiger in Nederland van die filosofie was professor Opzoomer in Utrecht. Van de tweede was het de Leidse professor Kuenen, die een internationale faam verwierf als kenner van de bijbel en van de historische gegevens die voorhanden zijn uit de tijd van het vroege christendom. Door kritisch onderzoek van de verschillende teksten kwamen hij en anderen tot de conclusie, dat de bijbel in verschillende perioden door verschillende personen geschreven was en dat ze niet als 'gods woord' mocht worden beschouwd.

De moderne theologie, die uit deze opvattingen voortvloeide, vond veel weerklank bij intellectuelen, maar weinig bij het gewone kerkvolk. Men krijgt de indruk, dat de predikanten, die deze moderne richting waren toegedaan, aanvankelijk ook niet veel moeite deden om hun gemeenten uit te leggen waarom het eigenlijk ging. Veel van die predikanten, o.a. Allard Pierson en Conrad Busken Huet, legden trouwens hun ambt neer en zochten in ander intellectueel werk hun toekomst. Wel ontstond er een zekere vorm van organisatie: uit een gezelschap predikanten in Friesland groeide de Protestantenvbond. Dat werd echter geen 'zuil', omdat hij maar bij een betrekkelijk klein deel van het volk aansloeg. Wel gaf men een eigen blad uit, 'De Hervorming', werd er onder theologen

een levendige discussie gevoerd, en wel werden er onderwijzeressen opgeleid, die in de vrijzinnige richting godsdienstonderwijs konden geven. Naarmate binnen de hervormde kerk het confessionalisme weer toenam — dat werd in feite duidelijk toen de gemeenten in 1867 weer zelf hun predikanten konden beroepen — groeide ook het aantal afdelingen van de Protestantenvbond, die eigen predikanten benoemden en dus zelf als gemeenten optraden. Hierbij bestond nogal eens samenwerking met de kerken die vanouds als 'vrijzinnig' golden, de remonstranten en de doopsgezinden.

Volgens Lindeboom waren de 'constituerende elementen' van het vrijzinnig protestantisme: humanisme, natuurrecht, spiritualisme, en later anti-supranaturalisme en monisme. Het is wel te begrijpen dat dit voor een groot deel van de gemeenteleden ongreepbare denkbeelden waren, die zeker geen vervanging boden voor de 'drie formulieren van enigheid' van de oude geloofsbelijdenis, of voor de concrete beloften van een socialistische toekomst.

De aansluiting met de massa van het volk heeft het vrijzinnig protestantisme eigenlijk pas gekregen toen aan het begin van de twintigste eeuw een aantal vrijzinnige predikanten — weer vooral in Friesland — tot de socialistische beweging toetraden en begonnen een element van solidariteit in hun preken en godsdienstlessen te leggen. Hoewel dat aan sommigen van hen gelukt is — van ds. Gerard Horreus de Haas wordt wel gezegd, dat hij meer christenen socialist heeft gemaakt en meer socialisten christen dan iemand anders in Nederland — is de beweging van religieus-socialisten met hun blad (eerst 'De Blijde Wereld', nu 'Tijd en Taak') toch te laat gekomen om de massale afval van kerk en christendom van de Nederlandse arbeidersklasse te voorkomen. Dit religieus-socialisme, dat zich spoedig onder leiding van Willem Banning op het vormingswerk wierp, werd aan twee kanten geduld, maar niet geïntegreerd. In de SDAP had het een eigen plaats 'voor de zondagmorgen', overigens in concurrentie met het Instituut voor Arbeidersontwikkeling — in het vrijzinnig protestantisme werd het op politieke gronden bestreden of genegeerd.

De afkeer van 'politiek' op de kansel speelde zich ook binnen de vrijzinnige kerken af. Prof. G.J. Heering heeft in 1928 met zijn boek 'De zondeval van het Christendom' een principiële aanval gedaan op oorlog en oorlogsvoorbereiding, maar vond daarvoor in zijn eigen remonstrantse kerk weinig waardering. In wezen bleven alle vrijzinnige kerken bolwerken van de liberalen.

Meermalen is binnen het vrijzinnig-protestantisme geprobeerd tot een zekere eenheid van organisatie en eensgezindheid in geloofsverkondiging te komen. Roessingh, eveneens hoogleraar in Leiden, heeft daartoe in 1923 al in een lezing over 'Eenheid en verscheidenheid in het vrijzinnig Christendom' opgeroepen. Jan de Koning, afkomstig uit de vrijzinnige

studentenbeweging, is het later gelukt om tenminste een Centrale Commissie te vormen — waarvan hij zelf de centrale figuur is geworden en gebleven — maar een grote mate van eensgezindheid heeft ook hij niet bereikt.

Die studentenbeweging, de VCSB, en de daarmee verwante VCJB voor jongeren-niet-studenten, waren wel in de twintiger jaren hoopvolle tekenen voor een vernieuwing van het vrijzinnige denken. Uit die beide organisaties zijn ook de figuren voortgekomen, die een tijdlang een soort 'vrijzinnige zuil' konden dragen: Nicolette Bruining en Spelberg, die samen de VPRO van de grond tilden; de stichters van het Vrijzinnig Christelijke Lyceum in Den Haag (daarvan zijn er nu twee in die stad, maar voorzover ik weet nergens anders), de leiders van enkele vormingscentra, en natuurlijk een nieuwe generatie van vrijzinnige predikanten.

Organisatorisch is dat alles na de oorlog wel in stand gebleven, maar van een werkelijke beweging mogen wij toch niet spreken, laat staan van een emancipatiebeweging. Verschillende factoren zijn te noemen, die dit hebben verhinderd.

Daar is in de eerste plaats een zekere radicalisering en een groei van maatschappelijke belangstelling geweest onder niet-vrijzinnige belijdende protestanten. Bij de oprichting van de Partij van de Arbeid hebben deze (Van Walsum, Scheps en Dippel) een nogal grote rol gespeeld. Daarbij komt, dat er binnen de hervormde kerk in diezelfde jaren gezocht werd naar nieuwe vormen van interkerkelijke samenwerking (gemeentebouw), waardoor de scheiding tussen vrijzinnigen en orthodoxen minder accent kreeg. Met name de progressieve vrijzinnigen werden daardoor weer meer naar de kerk getrokken, dan naar buitenkerkelijke organisaties zoals de Protestantenvbond. Tenslotte zal ook een gestadige geloofsafval en een groeiende onverschilligheid voor kerkelijke vragen een rol hebben gespeeld.

De toekomst van het vrijzinnig-protestantisme lijkt zeer onzeker: de vrijzinnige kerken, remonstranten en doopsgezinden, vertonen een sterke veroudering in hun ledenbestand en geven bij elke volkstelling kleinere aantallen te zien. Hierop is ook de groter geworden mobiliteit van invloed, omdat juist bij verhuizingen veel leden terecht komen in plaatsen waar geen kerkelijke gemeenschap van hun richting bestaat. Het voornaamste bindende element van de vrijzinnigen, de VPRO, is al lang aan hun greep ontsnapt en in handen van buitenkerkelijken, die merkwaardigerwijze grotendeels uit het katholicisme afkomstig zijn, en waarvoor zij hoogstens nog een intellectuele affiniteit kunnen hebben.

Voor het religieus-socialisme kan men iets minder somber zijn, omdat de vormingsactiviteiten van die groepering in onverminderde mate zijn voortgezet en, ook bijv. bij de vakbeweging veel waardering ondervinden.

DE VRIJDENKERS

In zijn dissertatie over 'Onkerkelijkheid in Nederland' maakt J.P. Kruyt een scherp onderscheid tussen onkerkelijk, onkerks, en ongelovig. Onkerkelijk noemt hij diegenen, die geen lidmaat zijn van enig kerkgenootschap en daarvan ook openlijk blijk geven, o.a. bij de achtereenvolgende volkstellingen, die de grondslag vormden voor zijn materiaal. Onkerks zijn degenen die zelden of nooit een kerkdienst bezoeken, ongelovig degenen die het bestaan van een god ontkennen. Het spreekt vanzelf dat deze drie categorieën nogal eens samenvallen, maar Kruyt stelt nadrukkelijk dat zij elkaar niet dekken. Hij vond bijv. in Friesland een beduidend aantal mensen dat trouw de kerk bezocht, maar zich als onkerkelijk opgaf, omdat zij zich 'nog niet waardig keurden om belijdenis te doen'. Ook neemt hij aan, dat er een vrij groot aantal mensen bestond, dat niet geloofde, maar de kerk niet officieel verlaten had. Zij hadden daar allerlei redenen voor: angst voor kritiek van de omgeving, of spot en verachting van hun medeburgers, vrees voor hun economische positie, of laksheid. Ook waren er in zijn tijd (1934) nog velen, die moesten rekening houden met de kans, dat zij nog eens een beroep zouden moeten doen op de kerkelijke liefdadigheid.

Dat ongelooft was intussen al heel oud. Al tijdens de verlichting waren twijfel en ongelooft tot uitdrukking gebracht door filosofen en politici, maar tot een openlijke breuk met de kerk is het toen in Nederland zelden of nooit gekomen. In de negentiende eeuw echter nam met de opmars van de kennis der natuurwetenschappen het geloof in 'de rede' toe. In het midden van die eeuw treedt dan een groep mensen aan, die de Duitse filosofen, zoals Feuerbach, Büchner, Hegel en Nietzsche, gaan lezen en die tot de conclusie komen, dat het christelijk geloof verwerpelijk is. Volgens Noordenbos, die het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw beschreven heeft, was de eerste die dit standpunt hier verkondigde de Duitser Junghuhn, die in Nederlands-Indië als arts werkzaam was geweest en die zich verzet had tegen de verbreiding van het christendom op Java. In hetzelfde jaar waarin zijn boek verscheen (1855) werd het tijdschrift 'De Dageraad' opgericht door leden van een onafhankelijke vrijmetselaarsloge, spoedig gevolgd door een vereniging met diezelfde naam.

Aanvankelijk was er, naar de mening van Noordenbos, niet veel verschil tussen de bijbelkritiek van de moderne theologen en de betogen van de vrijdenkers in 'De Dageraad', maar al spoedig ontwikkelde zich onder leiding van Johannes van Vloten — die schreef in 'De Dageraad', maar ook een eigen tijdschrift had, 'De Levensbode' — een stroming die zich scherp keerde tegen de moderne theologen, aan wie zij verweten dat deze 'de laatste stap niet durfden te zetten'.

Van Vloten en de andere ex-theologen, zoals Pierson en Busken Huet, die vanuit een filosofische achtergrond hun discussies voerden, hebben het atheïsme niet tot een emancipatiebeweging uitgebouwd. Dat deden twee figuren, die voor een ruimere kring schreven en met agressieve argumenten tegen kerk en godsdienst aegerden: Multatuli en Domela Nieuwenhuis. Het is opmerkelijk dat tussen al die negentiende-eeuwse emancipatiebewegingen de vrijdenkersbeweging eigenlijk de enige is geweest, die een paar grote charismatische leiders heeft voortgebracht — een uitzondering was misschien Abraham Kuyper in zijn anti-revolutionaire kring. In ieder geval zijn de geschriften van Multatuli van enorme betekenis geweest voor een hele generatie van intellectuelen en arbeiders, die, 'leer- en leesgraag', zochten naar inzicht in de moderne wetenschappen en die poogden woorden te vinden voor hun wantrouwen in de officiële kerkelijke leer. Zijn 'Gebed van een onwetende' is in duizenden exemplaren verspreid, zijn portret heeft in duizenden huizen gehangen en zijn lezingen zijn door scharen enthousiaste toehoorders aangehoord. Domela Nieuwenhuis heeft vooral de arbeiders in armoedige streken, zoals de venen, de Zaanstreek en Amsterdam, aangesproken met zijn sociale bewogenheid en zijn felle aanklachten tegen de macht en behoudzucht van de kerkelijke structuren.

De vrijdenkersbeweging, waarvan zij beiden al gauw de onbetwiste leiders zijn geworden, heeft heel sterk te kampen gehad met verdachtmakingen, tegenwerking en discriminatie. In 'De Dageraad' en andere tijdschriften moesten de meeste auteurs onder pseudoniem schrijven. De smid H. Gerhard werd brodeloos omdat hij openlijk voor lidmaatschap van de vereniging uitkwam. Nog in 1900 werd op een vergadering van moderne theologen verdedigd, dat vrijdenkers niet in een staatsbetrekking zouden mogen worden benoemd, en nog in de dertiger jaren ontging Kruyt — die overigens belijdend lid was van de hervormde kerk — een hoogleraarsbenoeming in Amsterdam, omdat hij dat boek over de onkerkelijkheid had geschreven!

Desondanks heeft het proces van ontkerkelijking zich in zeer snel tempo doorgezet. In 1879 wordt voor de eerste maal in de volkstellingsgegevens de categorie 'geen kerkgenootschap' ingevoerd. Toen was het percentage, dat daarvoor had gekozen 0,3. In 1930 was het gegroeid tot 14,4 van de bevolking; in 1971 bij de laatste volkstelling was het 23,6. Blijkens het Leefsituatie-onderzoek van het CBS was dit percentage in 1977 opgelopen tot 27, het onderzoek 'God in Nederland' noemt voor 1979 zelfs een percentage van 41.

Deze toename is echter niet geheel te danken geweest aan de vrijdenkersbeweging, maar vermoedelijk meer aan het feit, dat in diezelfde jaren de socialistische arbeidersbeweging opgekomen is. De verhouding tussen socialisme en onkerkelijkheid is een gecompliceerde geweest. Er

was al vroeg een 'sociale richting' in 'De Dageraad', en H. Gerhard heeft in Nederland een afdeling opgericht van de Eerste Internationale, maar deze heeft nog weinig aanhang verworven. Domela Nieuwenhuis legt dan het verband tussen atheïsme en een radicaal socialisme, dat op den duur in anarchisme uitmondt (een belangrijke bundel van zijn geschriften heet 'Van Christen tot Anarchist'). De oprichters van de SDAP zijn van het begin af aan ten opzichte van de godsdienst veel voorzichtiger geweest. In hun programma spraken zij uit dat 'godsdienst een privaatazaak' was, hetgeen al veel verzoenerder klinkt dan de marxistische uitspraak 'godsdienst is opium voor het volk'. Er was toen trouwens al sprake van verwijdering tussen de sociaal-democraten en de fanatieke vrijdenkers. Frank van der Goes sprak over 'het dogmatisch karakter van het vrije denken'. Vermoedelijk heeft hier ook het feit meegespeeld dat de oprichters van de SDAP zich op politiek terrein tegen Domela Nieuwenhuis moesten afzetten, en misschien ook de omstandigheid dat verscheidene van de oprichters joden waren, die niet met hun godsdienst hadden gebroken.

De socialistische beweging heeft dus niet a priori als ongodsdienstig en antikerkelijk willen gelden. Ze is wel in die hoek gedrongen door haar tegenstanders. De felle aanvallen die de 'moderne' vakbeweging te verduren kreeg van de kant van de roomse geestelijkheid en van de orthodoxe protestanten, de weigering van de sacramenten aan leden van het NVV (nog tot in 1954 toe!), de broodroof die veel socialisten ten deel viel in bedrijven van christenen, en de onthouding van kerkelijke steun aan hun gezinnen, hebben een veel grotere invloed gehad dan de atheïstische betogen in 'De Dageraad'. De moderne vakbeweging heeft dan ook met spoed de alternatieven geschapen voor die kerkelijke zorg en invloed, en voor een hele generatie van onkerkelijk geworden mensen hebben de socialistische partijen en hun randorganisaties de functie vervuld van een geestelijk tehuis.

Die nieuwe generatie van onkerkelijken had echter wel een andere instelling dan de negentiende-eeuwse vrijdenkers. De laatsten moesten zich letterlijk bevrijden van hun kerkelijke opvoeding en tradities, hun kinderen hadden daar geen problemen mee, omdat ze buiten iedere kerkelijke invloed waren opgegroeid. Men kan hen dan ook beter 'buitenkerkelijk' noemen dan 'onkerkelijk'; ze hebben nooit een kerk van binnen gezien!

Door de snelle groei van de socialistische beweging is de vrijdenkersbeweging wat in de schaduw geraakt. De vorming van een eigen 'zuil' leek al spoedig niet meer zo nodig. Er zijn wel aanzetten geweest. Zo had 'De Dageraad' een tijd lang een eigen weeshuis, en bestond er een fonds voor kinderen die dicht bij huis geen openbaar onderwijs konden volgen. Maar de 'rode' zuil heeft dat spoedig overvleugeld en overbodig

gemaakt. Toch kan men de vrijdenkersbeweging in Nederland niet het recht ontzeggen zich één van de eerste progressieve bewegingen in Nederland te noemen. Zij heeft zich al vroeg ingezet voor invoering van de algemene leerplicht en voor het staatspensioen, en haar leden behoren tot de oprichters van de Neo-Malthusiaanse Bond die de voorloper werd van de NVSH.

Dit feit verdient daarom vermelding, omdat in andere landen de atheïstische stromingen lang niet altijd tot politieke progressiviteit hebben geleid. Darwins 'survival of the fittest' en de 'Übermensch' van Nietzsche zijn beide gedachtenspelsels geweest, die uit atheïstische denkbeelden voortkwamen, en ze hebben hun invloed uitgeoefend op nationaal-socialistische stromingen. In Nederland is wel de naam van Bolland te noemen, een hegeliaans denker, die het Genootschap der Zuivere Rede stichtte en niet bepaald democratisch dacht, maar hij heeft geen school gemaakt.

In het tijdperk tussen de twee wereldoorlogen heeft zich een filosofisch denken buiten de kerkelijke invloed wel verder ontwikkeld, maar van een emancipatiebeweging kunnen we dan niet spreken. Die komt echter plotseling weer te voorschijn na de tweede wereldoorlog, als blijkt dat de zuilvorming binnen de kerken tot een situatie heeft geleid waarbij de dan talrijke buitenkerkelijken in de kou dreigen te blijven staan. De socialistische zuil is dan van minder betekenis geworden; socialisten hebben altijd meer gezien in overheidsvoorzieningen dan in het particulier initiatief. Maar als de gebieden, waarop zorg moet worden verleend, zich gaan uitbreiden, blijken er leemten te zijn waarin alleen dat initiatief kan voorzien.

Er ontstaat dan in plaats van een anti-kerkelijke of hoogstens 'neutrale' front een nieuw soort beweging: de humanistische. In 1946 wordt het Humanistisch Verbond opgericht, korte tijd later ontstaat de vereniging Humanitas. Weeshuizen zijn er dan al niet meer nodig, maar des te meer bejaardenorden; kinderbescherming en reclassering worden ter hand genomen, en er komt een dienst voor geestelijke verzorging van buitenkerkelijke militairen naast de bestaande organen die van de kerken uitgaan.

Het Humanistisch Verbond is niet een 'geestelijk tehuis' op de manier waarop het vooroorlogse socialisme dat was, nl. een ideologie die uitgelegd, verspreid, gezongen moest worden. Het legde wel de grondslag voor een eigen filosofisch systeem, dat op universitair niveau kon worden getoetst en verder ontwikkeld. Aan dat werk heeft zich vooral prof. J.P. van Praag gewijd. Het ontwikkelde ook een antropologie, die tot grondslag kon dienen voor sociaal-wetenschappelijk denken en handelen. In een recente bundel van prof. T.T. ten Have, 'Groei naar volwaardig mens-zijn', vinden we een goede weergave van deze denkwijze.

Sinds de buitenkerkelijken zich niet meer in de eerste plaats anti-gods-dienstig opstellen, worden zij ook officieel geaccepteerd. Na 1945 groeide de neiging hen als een soort 'derde zuil' te beschouwen in plaats van de tot dusver bestaande 'neutrale' zuil. Op die titel werden de humanisten gesprekspartners in allerlei soorten overleg. Moeilijkheden bij de subsidiëring van hun sociale activiteiten worden niet meer gemaakt, en over radio en televisie kunnen zij een, nog bescheiden, stem doen horen.

Dat mag ook langzamerhand wel, want al bij de volkstelling van 1971 kon worden vastgesteld, dat de groep 'zonder kerkgenootschap' de Nederlands hervormden in aantal was gepasseerd; zij telde 23,6% van de bevolking tegen de hervormden 23,5. Wij moeten aannemen dat hun aantal nadien nog sterk is toegenomen, omdat er juist in de zeventiger jaren een nieuwe golf van onkerkelijkheid is ontstaan, ditmaal van katholieke oorsprong.

Bij de bespreking van de emancipatieverschijnselen van en binnen het katholieke volksdeel heb ik er al op gewezen, dat de beide stromingen die zich in de negentiende eeuw al zo duidelijk aftekenden in de hervormde kerk — modernisme en kerkafval — zich nu plotseling manifesteren binnen het catholicisme.

Ook deze afval is bij tijd en wijle gepaard gegaan met een agressieve afwijzing van kerk en godsdienst. Ik herinner mij een uitspraak van Jan Rogier in 'Vrij Nederland': 'Dominees en pastoors moeten nu maar eens hun mond houden!' (dat ging toen over Banning). Dit is echter meer op te vatten als een stukje individuele emancipatie, dan als symptoom van een krachtige beweging; de meeste afvalligen verdwijnen vrij geruisloos uit de kerk.

Misschien ligt het verschil met de vorige eeuw in het feit dat de nieuwe atheïstische stroming weinig prominente leiders schijnt te hebben, terwijl het 'modernisme' in de rooms-katholieke kerk die wel heeft in mannen als Schillebeeckx en Oosterhuis en — voor het eerst in de geschiedenis — ook in vrouwen, zoals Tine Halkes.

Ofschoon de sociale samenstelling van de groep buitenkerkelijken nog altijd eenzijdig is — veel hogere en vrije beroepen, veel academici en middelbare opleidingen — zal het beeld in de komende jaren wel meer naar het gemiddelde gaan tenderen. We kunnen dan zeggen, dat de onkerkelijken zich langzamerhand geconsolideerd hebben als een erkend en representatief deel van het Nederlandse volk en we mogen misschien spreken van een voltooid emancipatieproces.

SEKTEN EN REVIVAL-BEWEGINGEN

De kerkelijke structuren in Nederland blijven steeds in beweging en la-

ten telkens nieuwe groeperingen aan de oppervlakte komen, die met de gevestigde kerken en religieuze stromingen in discussie treden en aanhangers verwerven. Slechts enkele van die stromingen mogen de naam dragen van emancipatiebewegingen, nl. als zij minder machtig zijn en een wijziging van de machtsbalans nastreven.

Nu zijn er onder de sekten in Nederland wel enkele, die zich solidair hebben verklaard met de economisch- en sociaalzwakkeren en ook onder hen in het bijzonder hun aanhang hebben gevonden. Het Leger des Heils, dat reeds in 1865 in London door Charles Booth werd opgericht en sinds 1887 ook in Nederland gevestigd is, heeft zich op dit punt een naam verworven, en ook de Pinksterbeweging, die uit de Verenigde Staten komt, heeft zich vooral met de zwakke randgroepen beziggehouden, o.a. met woonwagenbewoners. Het is zeer wel mogelijk dat zij daarmee een bijdrage leveren aan de sociale emancipatie van deze groepen, maar een zelfstandige emancipatiebeweging worden zij zelf daarmee niet. Evenmin kan men de zeer kleine aanhang van oosters-geöriënteerde stromingen zoals Baghwan en Hare Krishna hiertoe rekenen.

Misschien ligt het enigszins anders bij de christelijke revivalbewegingen, die eveneens grotendeels uit Amerika afkomstig zijn, maar die hier kernen hebben gevormd en een zekere aanhang hebben verworven. Schnabel noemt drie van dergelijke stromingen: Youth for Christ, Campus Cruisade for Christ en de Navigators. 'Het zijn geen kerkgenootschappen, maar min of meer losse verzamelingen van betrokkenen rond een organisatorische kern. De jongeren, die zich voor deze bewegingen interesseren, zijn meestal van christelijke huize, al zal dat lang niet altijd betekenen dat men thuis een even fundamentalistisch christendom belijdt als door deze bewegingen wordt voorgestaan'.

Het zou kunnen zijn dat dit soort bewegingen — al dan niet in samenwerking met de Evangelische Omroep, die zich ook sterk op de jongeren werpt — een nieuw réveil gaat oproepen onder jonge mensen, dat op den duur het karakter van een emancipatiebeweging zou kunnen krijgen.

Litteratuur

- Have, Tonko Tjarko ten, *Groei naar volwaardig mens-zijn*, Groningen, 1979.
Hendriks J., *De emancipatie van de gereformeerden*, Alphen a.d. Rijn, 1971.
Hinte, J.J. van, *Nederlanders in Amerika. Een studie over landverhuizers en volksplanters in de 19de en 20ste eeuw in de Verenigde Staten van Amerika*, Groningen, 1928.
Kruyt, J.P., *Onkerkelijkheid in Nederland* (diss.), Amsterdam, 1933.
Lindeboom, J., *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, 3 dln., Assen, 1933.
Mulder, I.H., *De Afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging*, Mepel, 1973.

- Niebuhr, N. Richard, *The social sources of Denominationalism*, New York, 1929; paperback (Meridian Books), 1957.
Noordenbos, O., *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, 1931.
Schnabel, Paul, *Tussen schisma en charisma. Nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid*, Deventer, 1982.
Wilzen, H.J. en Biemen, A. van, *Vijftig jaar ontmoeting tussen Christendom en socialisme in De Blijde Wereld en Tijd en Taak*, Amsterdam, 1953.

6. Nationale minderheden

In perioden waarin nationale staten gevormd werden en op de momenten waarop de grenzen van die staten getrokken werden, heeft men meestal meer rekening gehouden met oude feodale verhoudingen en met dynastieke erfenissen, dan met talen en achtergronden van de bevolkingen die binnen die grenzen moesten leven. Zo komt het dat er bijna geen landen in Europa zijn waarin niet meer dan één taal gesproken wordt (volgens Boelen zijn alleen Portugal en IJsland ééntalig), en dat er veel landen zijn waarin minderheden wonen, die zich bewust zijn van een eigen zelfstandig verleden. De Donau-monarchie was een extreem voorbeeld van een land, waarin vele nationale volken samengevoegd waren en vele talen gesproken werden. Deze is dan ook in 1918 uit elkaar gevallen, zonder dat trouwens alle volken binnen haar grenzen tot nationale zelfstandigheid verheven zijn. In onze tijd is de Sovjet-Unie het belangrijkste voorbeeld van een multinationale staat. Zij bestaat uit 15 autonome republieken, waarin volken leven die een nog veel groter aantal talen spreken. De grootste van deze republieken, de RSFSR, omvat het eigenlijke Russische volk, dat ook al in de Tsarentijd de andere volken overheerste en nog steeds de machtspositie heeft. In 1979 telden deze 'echte' Russen nog 52,4% van de totale bevolking van de Sovjet-Unie, maar dit percentage daalt, vooral doordat de 30 miljoen moslims binnen de Sovjet-Unie zeer hoge geboortecijfers hebben. Door sommige schrijvers wordt daarom verwacht, dat het verzet van de andere nationaliteiten tegen de Russische overheersing zal toenemen, en dat op den duur veel minder machtige staten (de Oekraïne, Wit-Rusland, Estland, Letland, Lithauen, Georgië, enz.) zullen ontstaan. De emancipatiebewegingen, die een dergelijke revolutie zouden moeten voorbereiden, zijn echter nog nauwelijks zichtbaar en kunnen zich eigenlijk alleen in het buitenland vrij uiten.

In de niet-communistische wereld vinden we wel openlijke emancipatiebewegingen onder minderheden, die zich hetzij door een aparte taal, hetzij door een eigen geschiedenis, onderscheiden van de dominante bevolking van de staat waarin zij leven. Sommige van deze minderheden vragen voornamelijk om het behoud van hun taal. In Wales bijv. wil men het oude Welsh, dat nog in veel plaatsnamen voorkomt, maar als spreektaal vrijwel verdwenen is, via het onderwijs weer doen herleven. In Schotland, waar de taal, behalve op enkele eilanden, evenmin bewaard is ge-

bleven, bestaat een nationale beweging, die Schotland wil losmaken van het Verenigde Koninkrijk. De Basken en Catalanen in Spanje en de Bretons in Frankrijk koesteren dergelijke wensen. Ook de Franssprekende minderheid in de Canadese provincie Quebec streeft naar een grotere autonomie. Dat dergelijke bewegingen succes kunnen hebben, bewijzen de Belgen; zeer binnenkort zal daar een verregaande federalisering van Vlaanderen, Wallonië en Brussel tot stand komen.

Deze emancipatiebewegingen hebben al sinds 1912 in Europa met elkaar samengewerkt. In de dertiger jaren viel hun organisatie uit elkaar, omdat een aantal van die bewegingen onder nationaal-socialistische invloed was gekomen. Na de tweede wereldoorlog is er echter spoedig (in 1949) weer een Conseil Fédéral des minorités et régions Européens ontstaan. In Brussel is een 'Bureau of unrepresented European nations' gevestigd.

In de laatste jaren is de activiteit van dit soort bewegingen in Europa sterk toegenomen. In Zwitserland, waar de taalgroeperingen tot dusver goed met elkaar leken te kunnen samenwerken, is één der tweetalige kantons, Bern, nu gesplitst in het Duitssprekende Bern en de Franssprekende Jura. Bovendien zijn daar steeds meer acties merkbaar van de kant van de kleine Romaanse taalminderheden, die over verschillende kantons verspreid wonen, en komen er protesten uit Tessin over de 'verduitsing' van dit Italiaanssprekende kanton.

In Nederland heeft zich tot dusver maar één nationale beweging aangediend die een echte emancipatiebeweging heeft voortgebracht: de Friese. Maar het zou best eens kunnen zijn, dat ook in andere provincies dergelijke stromingen ontstonden. Vóór de oorlog kenden wij al Brabantia Nostra, een soort protestbeweging tegen het ontstaan van het 'wingewest' Noord-Brabant, zoals het in een boek van Knuvelder werd genoemd. Van die beweging hoort men nu niet meer, maar wel wordt nu meer dan vroeger de nadruk gelegd op het behoud van eigen streektalen en dialecten, en o.a. in Groningen zijn in die streektalen ook boeken verschenen.

Het lijkt mij echter vooralsnog verantwoord om in het kader van dit boek alleen aandacht te schenken aan de Friese beweging.

DE FRIEZEN

De Nederlandse Friezen kunnen zich beroepen op een eigen nationale zelfstandigheid, die van ongeveer 1200 tot 1480 heeft geduurd. Vóór die tijd bestonden er weliswaar Friese wetten – die door toedoen van Karel de Grote in 802 als Lex Frisionum werden gecodificeerd – maar deze golden voor alle Friezen die tussen andere volken leefden in de lange kuststrook tussen Zwin en Eider, en dus niet voor een bepaald gebied.

Na 1200 ontstond er een veel kleiner gewest, tussen Vlie en Lauwers, waarvan de bevolking geen landheer of leenheer meer wilde erkennen. De Friezen vormden eigen regeringen in (elf) steden en grietenijen en een gewestelijk bestuur en formuleerden eigen rechtsregels, die in het Latijn en in het Fries waren gesteld. Dit gewest van vrije boeren en onafhankelijke handelssteden is na zware interne conflicten (tussen Schieringers en Vetkopers, aanvankelijk een ruzie tussen twee kloosterorden) toch in handen gevallen van een vorst, nl. Albrecht van Saksen, en na een nieuwe reeks van strubbelingen door koop overgedragen aan Karel V, die het bij zijn Bourgondische rijk voegde. Tot het einde van de zestiende eeuw bleven de Friese Staten zich hardnekkig verzetten tegen de centraliserende tendenzen van de stadhouders van de koning, en toen ze tenslotte besloten zich bij de Unie van Utrecht aan te sluiten, behield het gewest een grote zelfstandigheid. Dit werd nog geaccentueerd door het feit dat in Friesland een andere tak van het huis Nassau de stadhouderszetel bezette dan in Holland. Het Fries als rechtstaal was echter intussen afgeschafte; de laatste in het Fries gestelde oorkonde dateert van 1573. Nadien was het Nederlands de taal van stadhuis, kansel en rechtszaal. Het Fries degradeerde tot een 'boerentaal'. Ook de eigen Friese universiteit, in Franeker, heeft weinig gedaan om daar verandering in te brengen. In de zeventiende eeuw was het alleen de Bolswardse schoolmeester Gijsbert Japicx, die in het Fries gedichten en proza schreef en ook veel psalmen in die taal vertaalde.

De herleving van het Fries als schrijftaal is begonnen in de negentiende eeuw en is te danken aan zulke figuren als de gebroeders Joost en Eeltje Halbertsma, die onder invloed stonden van de romantiek en (een deel van) hun poëzie en prozawerk in het Fries schreven. Met de oprichting van een 'Selskip for Fryske tael en schriftekennisse' in 1844 heeft men geprobeerd het gebruik van de taal in bredere kring ingang te doen vinden, en dat jaar markeert dan ook het begin van de Friese beweging. Er begint dan een Friese literatuur te komen. De eerste Friese roman is 'De Kaertlizzer' van H.G. van der Veen. En Waling Dijkstra wordt een populaire volksschrijver. Hij is het ook, die het eerste Fries-Nederlandse woordenboek samenstelt.

Na een inzinking komt dan aan het einde van de negentiende eeuw een duidelijke literaire opleving met de bundel 'It jonge Fryslân' van O.H. Systra en Piter Jelles Troelstra. De laatste heeft, als zoveel Friezen, de provincie verlaten voor een loopbaan in de Nederlandse politiek, maar zijn literaire réveil heeft zeer veel navolgers gehad; de produktie van Friese romans, gedichten en tijdschriften heeft sinds het begin van de twintigste eeuw een indrukwekkende omvang aangenomen en kennelijk in sterke mate het zelfbewustzijn van de Friezen versterkt.

Sinds 1900 is de Friese beweging dan ook uitgebreid met een 'Kristlik

Selskip' en een 'Rooms Frysk Boun', hetgeen erop wijst, dat de basis aanmerkelijk verbreed werd, en werden er contacten gelegd met resten van Friese nationale groeperingen buiten de Nederlandse grenzen; er wonen nl. Noord-Friezen in Sleeswijk-Holstein, waarvan naar schatting nog 10% het Fries spreekt, en Oost-Friezen in Nedersachsen, die echter in de omgangstaal het Fries niet meer gebruiken. In 1956 werd met de twee groeperingen een 'Ried for de Fryske Beweging' opgericht.

In Friesland spreken 400 000 Friezen de taal, terwijl vele duizenden naar andere delen van Nederland geëmigreerde Friezen haar ook spreken. Het is dus een vrij grote compacte taalminderheid binnen Nederland en het is geen wonder dat juist in dat gebied een streven naar erkenning van de streektaal begon. Zo'n erkenning houdt in: onderwijs in die taal op scholen, het recht om haar te spreken in gemeenteraden en provinciale staten en in de rechtszaal, eventueel ook het recht om tijdens het vervullen van de dienstplicht in die taal te worden aangesproken en gecommandeerd. Daarbij komen dan kleine, meer symbolische, eisen, zoals aanduidingen van plaats- en straatnamen in de eigen taal, gebruik van de regionale naast de nationale vlag, enz.

De Nederlandse overheid is in de laatste jaren de Friese beweging op de meeste van deze punten tegemoet gekomen, o.a. eerst door de invoering van tweetalig onderwijs op de lagere scholen, en sinds 1980 door de verplichting om het Fries te onderwijzen op alle scholen in Friesland. Verder is al in 1939 een Fryske Academie opgericht en wordt aan sommige pedagogische academies en ook op universitair niveau o.a. in Utrecht het Fries onderwezen. De toelating van het Fries in de rechtszaal is niet zonder conflicten tot stand gekomen. Op 19 november 1951 moest de Friese dichter Fedde Schurer in Leeuwarden terechtstaan, omdat hij had geweigerd in het Nederlands te getuigen. De demonstratie, die buiten de rechtszaal te zijnen gunste werd gehouden, leidde tot ingrijpen van de politie (met knuppels, waardoor de naam van die vrijdag als 'kneppelfreed' de geschiedenis ingaat). Deze botsing leidde, na de instelling van een tweetal commissies, tot het toelaten van de Friese taal in rechtspraak en overheidsverkeer.

Het Fries is daarmee van 'boerentaal' tot officieel erkende taal in een deel van Nederland geworden. Het wordt nu ook door een wijde kring van Friezen in het dagelijks verkeer gesproken, en voor vele Friezen was dat het voornaamste doel van de beweging. Toch zijn er ook die nog verder willen gaan. Al in 1930 pleitte de zeer invloedrijke Eeltje Folkertsma in een brochure voor 'Selsbistjûr for Fryslân', en in 1966 werd een Frysk Nasjonale Partij opgericht, die bij de verkiezingen in 1977 twee zetels kreeg in de Provinciale Staten en 29 zetels in 22 gemeenteraden. Die getallen wijzen niet op een massale aanhang, maar het interessante van een dergelijke politieke partij is, dat zij probeert op Europees niveau aanslui-

ting te vinden met andere groeperingen van nationale minderheden, en zo het probleem van een federatief Europa op een andere wijze stelt dan de officiële politieke partijen dat doen.

Het programma van deze partij en trouwens ook andere publikaties uit Friesland leggen er de nadruk op dat alle fundamentele beslissingen in die provincie, ook ten aanzien van het onderwijs en de bevordering van de eigen cultuur, nog steeds door de rijksoverheid in Den Haag moeten worden genomen, en men bepleit daarom 'dat taal-, cultuur- en onderwijsbeleid door de centrale overheid aan de provincie worden overgedragen, dat de Friese taal door provincie, gemeenten en waar mogelijk ook het rijk, als ambtelijke taal wordt gebruikt, dat Friesland een volledig dagprogramma op de radio krijgt, en op de televisie tenminste regelmatig Friese uitzendingen' (enigszins samengevat overgenomen uit het program van de FNP).

Een dergelijk streven roept problemen op. Enerzijds zou inwilliging van deze eisen de provincie een uitzonderingspositie geven die in andere provincies niet bestaat, en die met het oog op de wenselijkheid van bijv. een nationaal onderwijsbeleid ook stellig bestreden zou worden. Anderzijds doemt onmiddellijk de vraag op naar de positie van de niet-Friezen, die in de provincie wonen. Het is tot daaraan toe, dat hun kinderen als tweede taal het Fries leren spreken, maar zullen zij ook bereid zijn zich helemaal aan te passen en het Fries als voertaal moeten leren overnemen? Hier en daar worden al protesten gehoord van 'Hollanders', die daar niet veel voor voelen.

Met die vragen is de Friese beweging niet klaar. Men krijgt de indruk dat ze zich in vele opzichten nog in een strijdpositie geplaatst voelt, want aan kleine symptomen is te merken dat men zich heel graag uitdrukkelijk als Fries manifesteert. Aan de plompenblarenvlag op boten waren we al gewend, en nu zijn daar de letters Frl. op auto's bijgekomen (nationale minderheden schijnen zulke dingen van elkaar over te nemen: in de provincie Quebec rijden de auto's met de leuze 'je me souviens . . .!'). Nieuw was voor mij onlangs op de televisie een Friese burgemeester, die tegen een Hilversumse verslaggever uitsluitend Fries sprak, zodat het gesprek in de uitzending zelfs moest worden ondertiteld. Natuurlijk kon deze man, net als alle andere volwassen Friezen, uitstekend Nederlands spreken, maar er is een zekere neiging om dat vooral in het openbaar nooit te doen. Hetzelfde verschijnsel komen wij wel in Zwitserland tegen; een vreemdeling wordt daar in het Schwytserdütsch toegesproken, ook nog nadat hij beleefd heeft te kennen gegeven, dat hij alleen hoog-Duits verstaat!

Kortom: ik denk, dat de nationale en regionale bewegingen overal in Europa in opmars zijn en dat hun emancipatieprocessen begonnen zijn, ook die van de Friezen!

Litteratuur

- Bezemer, J.W., De Sovjetunie als Imperium. *De Internationale Spectator*, okt. 1980.
Boelens, K., *Tweetalig onderwijs, inzonderheid in Friesland*. Publikatie Min. van OKW, 1975.
Encyclopedie van het moderne Friesland, Leeuwarden, 1976 (2 dln.).
Handbuch der europäischen Volksgruppen, Wien/Stuttgart, 1970, waarin opgenomen J.J. Kalma, 'Die niederländische Friesen'.

7. Allochtone minderheden

De godsdienstige en nationale minderheden, die tot dusver werden besproken, kan men aanduiden als autochtoon. Hun leden woonden vandoord in Nederland en de oorzaken van hun machteloze positie lagen daar ook. Zij kwamen in die posities door kerkelijke twisten, door politiek ingrijpen of door economische verhoudingen. Ook hun streven naar emancipatie — zo daarvan sprake was — en de factoren, die op die bewegingen en processen hebben ingewerkt, waren in hoofdzaak inheems.

Er zijn echter in Nederland in verleden en heden ook minderheidsgroepen aan te wijzen die niet uit dit land afkomstig waren, maar hierheen zijn gemigreerd. Een vroegere minister-president heeft eens gezegd dat Nederland geen immigratieland was, maar dat duidt toch wel op een verregaand gebrek aan historisch inzicht. Nederland is door de eeuwen heen een land geweest dat veel migranten opnam; het heeft ook in deze eeuw, met name in de twintiger jaren en in de naoorlogse periode, veel buitenlanders aangetrokken en zelfs aangeworven, en het zal, als de geboortencijfers zo laag blijven als ze nu zijn, ook in de toekomst opnieuw gedwongen worden dat te doen. Al eeuwenlang waren onze welvaart en onze tolerantie ten opzichte van godsdienstige en politieke denkbeelden sterke 'pull-factoren' en ook al eeuwenlang heeft hier periodiek een tekort aan arbeidskrachten bestaan. In landen met grote armoede of landen die geteisterd worden door godsdiensttwisten en vervolgingen blijven de 'push-factoren' hun invloed uitoefenen.

Migrantten komen hier meestal individueel of in kleine groepjes, in uitzonderingsgevallen in een al bestaand gemeenschapsverband, binnen, maar ze worden spoedig gedwongen aansluiting te zoeken bij al gevestigde land- of geloofsgenoten, omdat dat de enigen zijn die hen verstaan en die in staat zijn hun de allereerste hulp bij hun integratie in het nieuwe land te geven. Hun vestigingsplaats wordt ook vaak bepaald door de aanwezigheid van familie of dorpsgenoten, waarmee dan al spoedig kleine gemeenschappen worden gevormd.

Allochtone minderheden zijn altijd wel in zekere zin machteloos, omdat migrantten zelden grote rijkdommen meebrengen en zij politiek in een uitzonderingspositie verkeren. Zij hoeven echter geen verdrukte of achtergestelde minderheid te blijven, en wanneer er geen grote culturele verschillen tussen hen en de dominante bevolking bestaan, gebeurt dat ook meestal niet. Een tweede generatie van buitenlanders heeft in Ne-

derland meestal geen taalmoeilijkheden meer en heeft dankzij de leerplicht toegang tot de normale beroepsopleidingen. Er komen dan ook in die generatie al veel huwelijken met Nederlanders voor, hetgeen het assimilatieproces sterk bevordert. Er blijven dan alleen een on-Nederlandse naam, de recepten voor een paar exotische gerechten en misschien het lidmaatschap van een zangvereniging over als herinnering aan de migratie van het voorgeslacht. Recent onderzoek onder de tweede en derde generatie van Polen, Italianen en Slowenen, die in de twintiger jaren als mijnwerkers naar Zuid-Limburg zijn gekomen, heeft uitgewezen, dat dit assimilatieproces daar praktisch voltooid is. Enkele factoren die dit hebben bevordert, zijn waarschijnlijk: het feit dat zowel de nieuwkomers als de dominante bevolking rooms-katholiek waren en de omstandigheid dat de Nederlandse mijnstreek net als de meeste andere mijngebieden in West-Europa toch al een groot aantal buitenlanders (Duitsers en Belgen) opgenomen had.

Het assimilatieproces verloopt niet in alle gevallen waarbij allochtone minderheden betrokken zijn, zo gemakkelijk als daar in Limburg. Indien er sprake is van grote culturele verschillen heeft in de meeste gevallen integratie maar tot op zekere hoogte, en assimilatie maar bij uitzondering, plaats. In de regel, maar niet altijd, vinden die culturele verschillen hun uitdrukking in een van de dominante afwijkende godsdienst, die ook een andere levensstijl en andere voorzieningen met zich meebrengt. De gemeenschappen, die bij hen onder land- en geloofsgenoten ontstaan, hebben dan een veel duurzamer karakter en reiken over generaties heen. De taal, die men meebrengt uit het oude vaderland, blijft de omgangstaal, contacten met de dominante bevolking worden vermeden en gemengde huwelijken afgekeurd. Het isolement, waarin de minderheidsgroep leeft, is in die gevallen aanvankelijk zelf gewild, maar wordt bovendien door de omgeving opgelegd omdat men daar angst heeft voor het 'andere' en vreemde, en ook wel omdat men economische concurrentie vreest. Dit kan uiteraard aan de ene kant tot gettovorming, aan de andere kant tot discriminatie leiden.

Men mag verwachten dat deze permanente allochtone minderheidsgroepen vooral daar ontstaan waar de migratie veroorzaakt werd door vervolgingen om godsdienstige redenen en waar dus de interne cohesie van de groep net als in het oude vaderland vanzelfsprekend was. We vinden echter ook dat isolement en die groepsvorming in etnische groepen die om andere redenen dan vervolging naar ons land kwamen, zoals de Chinezen. In dit hoofdstuk wil ik die allochtone minderheden bespreken, die in het verleden lang in zulk een isolement hebben geleefd. Degenen die naar Nederland kwamen na beëindiging van het Nederlandse koloniale regime in de landen waar zij toen woonden, komen in het volgende hoofdstuk ter sprake. Zij verkeren wel gedeeltelijk in dezelfde

omstandigheden als de andere allochtonen, maar de emancipatieprocessen zullen bij hen toch wel anders verlopen.

DE HUGENOTEN

Onder de vele calvinistische vluchtelingen, die in de begintijd van de Republiek hier werden opgenomen, waren nogal wat mensen wier moedertaal het Frans was. Er werden in veel gemeenten kerken aan hen afgestaan waar in de moedertaal werd gepreekt. Toen in de jaren na 1685 de grote golf van Franse protestanten arriveerde, waren er dus al kerkelijke gemeenten, waarbij zij zich konden aansluiten.

Deze Fransen noemden zich hugenoten — de herkomst van de naam is niet zeker. Sommigen zien er een verbastering in van het Zwitserse Eidgenosse, een term die ook gebruikt werd toen de stad Genève zich ten tijde van Calvijn tot onafhankelijke republiek verklaarde. Anderen menen er de naam in te herkennen van een onaanzienlijk geldstukje: een Geuzennaam dus. De Franse calvinisten hadden in 1685 al anderhalve eeuw van burgeroorlogen achter de rug, oorlogen waarin zij soms een zekere vrijheid van godsdienst konden bedingen (tenminste in sommige steden), maar waarbij hun later weer alle vrijheid ontnomen werd. Bij het Edict van Nantes (1598) kregen zij niet — wat zij gewenst hadden — eigen gekozen leiders en een eigen rechtspraak, maar wel de vrijheid om godsdienstoefeningen te houden in alle plaatsen waar dat in 1596 toegestaan was. Zij mochten wel godsdienstige vergaderingen houden, maar geen politieke.

Ook dit Edict van Nantes is meermalen door de Franse koningen geschonden en het is tenslotte door Lodewijk XIV ingetrokken. Van de 900 000 protestanten, die er toen in Frankrijk woonden, zijn er zeker 220 000 gevlucht, behalve naar de Republiek ook naar Zwitserland, naar Duitsland, naar Engeland en naar de landen overzee. In de Republiek kwamen er tussen de 50 000 en 70 000 aan, hetgeen op de toenmalige bevolking van 2 miljoen een groot aantal betekent. De resten van de protestanten, die in Frankrijk achterbleven, hebben zich in de minder toegankelijke gebieden van Zuid- en Midden-Frankrijk (vooral in de Cévennes) teruggetrokken.

Degenen, die naar Nederland kwamen, hebben zich ongelijk over het land verspreid, omdat ze vooral die steden opzochten waar al Fransspreekende protestanten woonden. Met hen samen hebben zij de 'Waalse' gemeenten gevormd en een eigen synode gesticht. Predikanten had de groep meer dan genoeg. Grote theologische verschillen tussen hen en de Nederlandse calvinisten lijken er niet te zijn geweest. Een enkele maal

nam een Waalse predikant deel aan schriftelijke disputen tussen Nederlandse theologen.

Hoe de economische integratie van deze hugenoten is geweest, weten we niet zo goed. Aan de ene kant golden ze als 'ijverig, kunstvaardig en geleerd', aan de andere kant is bekend dat het Amsterdamse stadsbestuur meerdere malen keuren heeft uitgevaardigd waarbij hun het uitoefenen van bepaalde beroepen verboden werd. Het is wel waarschijnlijk dat zij zich daardoor beperkt zagen in hun keuze van een broodwinning en hun toevlucht zochten enerzijds in 'nieuwe' beroepen, zoals het drukkersvak, anderzijds in de kleine tuinbouw, zoals in wat toen de nieuwste uitbreiding van Amsterdam was, buiten de Haarlemmerpoort, en dat 'de Jordaan' een verbastering is geweest van hun 'jardins'.

In de loop van de volgende eeuw zijn de Waalse gemeenten zowel in aantal als in omvang achteruitgegaan. In 1750 waren er van de 53 oorspronkelijke Waalse gemeenten nog 43 over. O.J.J. de Jong schrijft dat toe aan het feit, dat de armere leden van die gemeenten in de tweede en volgende generatie geen Frans meer verstonden en dus liever naar Nederlandse preken gingen luisteren. Aan de andere kant was Frans toen ook zeker de taal van de deftige burgerij en het bezoeken van de Franse kerk kan op een zeker snobisme wijzen. Ook acht De Jong het waarschijnlijk dat er een aantal leden van de remonstrantse kerk naar de Waalse kerk zijn overgekomen, omdat de remonstranten géén, de Waalse calvinisten wél ambten mochten bekleden. Al met al is in de loop van de eeuwen de Waalse kerk uitgegroeid tot een typische 'deftige' kerk. Het feit dat het Oranjestraat via Louise de Colligny al vroegtijdig met de hugenoten verbonden was, heeft daar wellicht ook nog toe bijgedragen.

Tot ver in de twintigste eeuw heeft de Waalse kerk hier en daar haar eigen instellingen behouden, zoals een 'Hôpital Wallon' voor bejaarden, en tot in onze tijd wordt er in enkele kerken nog in het Frans gepreekt. Traditioneel zaten er dan onder het gehoor veel jonge mensen die voor een Franse akte of voor hun eindexamen studeerden en er door hun leraren heen werden gestuurd 'om mooi Frans te horen spreken'. Ik denk dat dat met de opmars van het Engels als voornaamste buitenlandse taal nu wel tot het verleden behoort.

De hugenoten, kunnen we concluderen, hebben lang over hun assimilatieproces gedaan, maar een emancipatiebeweging hebben ze nooit hoeven te vormen.

DE HERNHUTTERS

Een tweede groep van protestantse allochtonen kwam hier niet als vluchteling binnen, maar zocht contact met Nederland, omdat dat een geschikt

uitgangspunt leek voor de zendingsactiviteiten, die zij zich ten doel stelden. Toch waren de hernhutters oorspronkelijk wel vluchtelingen uit hun land van herkomst, Moravië, een deel van het tegenwoordige Tsjecho-Slowakije. We moeten in hen volgelingen zien van één van de eerste hervormers, Johannes Hus, die zelf in 1415 in Konstanz als ketter werd verbrand. In zijn geboorteland vormden die volgelingen een 'broedergemeente', die in de zestiende eeuw aan zodanige vervolgingen bloot stond, dat de meeste leden emigreerden. De laatste bisschop van deze kerk in Praag was Komenz, de man die onder de naam Comenius nog jarenlang in Nederland (o.a. in Naarden) heeft gewerkt en geschreven, maar die toen blijkbaar geen binding meer had met andere takken van die broedergemeente.

De Moravische broeders, zoals zij zich gingen noemen, vestigden zich op verschillende plaatsen in Polen en Duitsland, en leefden, voor zover zij ongehuwd waren, gemeenschappelijk. Eén van de vestigingen was gelegen op het landgoed van de graaf von Zinzendorf in Saksen en werd door de broeders 'Herrnhut' (onder de hoede des Heren) genoemd. Zinzendorf werd zelf een groot leider van deze Broeders en begon zich met hen te interesseren voor de zending in overzeese koloniale gebieden.

In verband hiermee maakte Zinzendorf reizen naar Nederland, waar hij aansluiting vond bij Amsterdamse doopsgezinden. Met hun hulp vestigde hij eerst een nederzetting van de broedergemeente in IJsselstein, maar verplaatste die in 1745 naar Zeist, waar een Amsterdams koopman het slot van één van de zijtakken van de Nassau's voor hen kopen kon.

Daar in Zeist is toen een belangrijke nederzetting van de broedergemeente ontstaan. Men vestigde er bedrijven en scholen en bouwde gemeenschapshuizen (op een broederplein en een zusterplein) en een kerk. De hernhutters hebben zich in Nederland niet toegelegd op het maken van bekeerlingen; zij wilden vooral oecumenische banden leggen met verschillende kerken en richtingen. Maar met de zending hebben zij zich al in een heel vroeg stadium beziggehouden. Het Nederlands Zendingsgenootschap dateert van 1797, maar de broeders hadden toen al vestigingen in Groenland en aan de Kaap, op Ceylon en vooral in West-Indië. Suriname werd op den duur het hoofdterrein van hun activiteiten.

Door Quack worden in zijn omvangrijke werk de hernhutters tot 'de socialisten' gerekend. In de moderne zin van het woord waren ze dat niet, omdat hun bedrijven meestal particulier eigendom waren en ook de (kost-)scholen door individuele personen waren gesticht en geleid. Toch was er een sterk gemeenschapsleven met eigen leefregels en structuren, die ook in andere nederzettingen van de Moravische broeders bestonden. In de eerste periode van hun aanwezigheid in Nederland hebben de hernhutters blijkbaar nogal wat tegenstand ondervonden van de kant van de calvinisten. Maar in de negentiende eeuw was dat voorbij.

Voor hun zendingsactiviteiten werden ook vanuit andere kerken gewaardeerd en er kwamen veel belangrijke mensen uit de omgeving naar Zeist om de godsdienstoefeningen bij te wonen, die nog steeds in het Duits werden geleid. Op de grote zendingsefeesten was men tot het gebruik van de Nederlandse taal overgegaan. De namen van Nicolaas Beets en van Quack komen in de geschiedschrijving over de hernhutters telkens voor, en ook de tsaar van Rusland heeft Zeist bij een bezoek aan Nederland niet overgeslagen. Vooral ook de kostscholen hadden een goede naam. Ook hier is een element van snobisme niet vreemd aan de populariteit van de 'buitenlandse' kerk; men ging naar Zeist om de verfijnde liturgie en de prachtige Duitse liederen!

In de laatste jaren is het karakter van de hernhutterse kerken in ons land wel ingrijpend veranderd. Niet alleen is — in 1940 — het Duits als voertaal in de gemeenten afgeschaft, de samenstelling van die gemeenten is door de komst naar Nederland van grote aantallen Surinamers een geheel andere geworden. Het is geen wonder dat de eerste nieuwe gemeente, die de hernhutters naast de bestaande in Zeist, Amsterdam en Haarlem stichtten, die in de Bijlmermeer was. De broedergemeente mag men waarschijnlijk wel de eerste 'zwarte' kerk in Nederland noemen! Over de positie van die kerk in de Surinaamse gemeenschap in Nederland valt nog wel iets te zeggen, maar dat kan beter gebeuren in een volgend hoofdstuk, waar deze gemeenschap aan de orde komt.

Hier kan alleen maar worden geconstateerd, dat zich een groep allochtonen, die zich hier sinds meer dan twee eeuwen gevestigd heeft, als een afzonderlijke gemeenschap met zeer eigen trekken gehandhaafd heeft, en wel is geëmancipeerd, maar nauwelijks geassimileerd.

DE JODEN

Men kan de positie van de Nederlandse joden niet goed beschrijven indien niet hier en daar hun positie in de rest van de wereld erbij betrokken wordt. Dat geldt in de eerste plaats voor de situatie in de middeleeuwen en daarvoor. Na de verwoesting van de Tempel in het jaar 70 na Chr. zijn de joden uitgezwermd uit Palestina naar alle landen van het Midden-Oosten en het Noorden van Afrika. Naar Spanje kwamen zij tezamen met de Moren en daar hebben velen van hen het tot grote rijkdom gebracht. Zij bleven er ook na de verdrijving van de Moren totdat vele eeuwen later de inquisitie hen het verdere verblijf onmogelijk maakte. Ook vanuit Klein-Azië trokken de joden naar West-Europa, waar zij in de middeleeuwen op vele plaatsen gevestigd waren. In de veertiende eeuw wordt ook van hun aanwezigheid in Nederland melding gemaakt, maar waarschijnlijk hebben zij al veel eerder in het Rijnland gewoond. De taal,

die zij nog eeuwen nadien als omgangstaal gebruikten, het Jiddisch, is nl. een middel-hoogduits dialect.

De joden, die in de veertiende eeuw in West-Europa woonden, zijn daar als vermeende bringers van pestepidemieën het slachtoffer geworden van vervolging en uitroeiing en naar het oosten gevlucht. Zij vonden asiël in het westelijk deel van wat later het Russische Tsarenrijk werd en in de landen daaromheen: de Oekraïne, Polen, Galicië en Roemenië. Zij bleven het Jiddisch als dagelijks omgangstaal gebruiken, maar bij hun godsdienst oefeningen uiteraard het Hebreeuws. In die landen van Oost-Europa vestigden zij zich in kleine steden (Stettl) en in aparte wijken van de grote steden die getto's werden genoemd. Het woord is niet Hebreeuws, maar waarschijnlijk van Italiaanse oorsprong, en betekent ijzergieterij. Men vermoedt dat de joden in Venetië op een eiland hebben gewoond, waar daarvoor een ijzergieterij gevestigd was, en dat het daarna de term is geworden waarmee alle jodenbuurten werden aangeduid. In sommige steden moest die wijk ommuurd zijn en werden de poorten 's nachts gesloten gehouden. Dit was overigens geen maatregel die de joden alleen trof; in vele steden rond de Middellandse Zee werden vreemdelingen op deze wijze geïsoleerd van de eigen bevolking.

De joden hebben zich in Oost-Europa net als in de meeste andere landen vooral met handel bezig gehouden, hetgeen vergemakkelijkt werd door het feit dat er in deze agrarische gebieden weinig middenstand was. Er groeide in hun vestigingen echter ook een sterk cultureel leven; deze mensen waren geleterd, zij kenden meerdere talen; de uitleg van hun heilige boeken vroeg veel aandacht en kennis, in vele families was één man, die door de anderen geheel werd vrijgesteld om te 'lernen'.

De joden zijn aan het einde van de middeleeuwen in de rooms-katholieke streken waar zij leefden en ook in sommige Grieks-katholieke opnieuw aan vervolging blootgesteld. En in Spanje werden zij zelfs gedwongen om zich te laten dopen. In het oosten werden zij beschuldigd van het veroorzaken van rampen en ziekten en door opgehitste volksmenigten bedreigd en aangevallen. Opnieuw kwam daardoor een vlucht migratie op gang, ditmaal weer naar het westen. Het zijn toen met name de delen van West-Europa geweest, waar inmiddels het protestantisme vaste voet had gevonden, die hun gastvrijheid hebben verleend: Noord-Duitsland, de Elzas, later Engeland en ook de Republiek. Het eerst kwamen hier de Spaanse en Portugese joden, die zich toen nog maranen noemden, omdat zij uiterlijk katholiek waren geworden. In 1598 vroeg de eerste van die maranen het poortersrecht aan in Amsterdam. Al spoedig gingen zij hier weer over tot hun oude godsdienst, want in 1605 wordt al melding gemaakt van 'huissynagogen' en in 1614 wordt het de joden toegestaan een eigen begraafplaats te vestigen in Ouderkerk aan de Amstel. Deze eerste golf van Portugese — sefardische — joden werd al spoed-

dig gevolgd door een veel grotere golf van Jiddisch sprekende askenatische joden, die via Duitsland kwamen. Beide groepen bleven apart, vermengden zich ook niet en hadden al spoedig hun eigen godsdienstige gemeenschappen. De Nederlandse overheden beschouwden hen als vreemdelingen — de joodse natiën — en lieten de regeling van de interne zaken aan hun eigen bestuurders (parnassim) over.

Over hun vestiging werd met de stadsbesturen afzonderlijk onderhandeld. Sommige steden weigerden hen, o.a. Utrecht, waar ze echter wel op de markten mochten komen. Vandaar de vestiging van joden in Maarsse. De grootste aantallen kwamen naar Amsterdam, waar de groeiende handelshuizen behoefte hadden aan mensen met relaties in de landen rondom de Middellandse Zee, aan hun talenkennis en ervaring met het Italiaanse boekhouden. De kooplieden, die zich in Amsterdam vestigden, kregen daar weliswaar geen burgerrechten, maar ze mochten zich in het buitenland wel als 'ingezetenen en onderdanen van de Republiek' legitimeren. Voor de armere joden, die uit Duitsland en Polen kwamen, was men minder gul. Na 1624 mochten zij in Amsterdam geen 'poortersnerring' meer uitoefenen, dat wil zeggen dat ze geweerd werden uit die bedrijfstakken, waar de gilden de dienst uitmaakten. Zij waren daardoor aangewezen op die beroepen die de bevolking versmaadde: de handel in huiden en vleesafval, het verzamelen van lompen, de markt- en straathandel. Ook nieuwe beroepen zoals de handel in tabak en de sigarenmakerij kwamen in hun handen en later, in de negentiende eeuw, vooral ook de diamantbewerking. Op het platteland, waar de meeste boeren zelf slachtten, kregen de joodse slagers klanten onder de burgerij.

In de meeste grote steden vestigden de joden zich wel in speciale buurten, maar een echt getto is hier nooit ontstaan, ook niet in Amsterdam. Wel was het vermoedelijk voor joden moeilijk om grond of huizen te kopen buiten de buurt waar zij hun concentraties hadden, maar in die buurten zijn toch steeds ook niet-joden blijven wonen. Rembrandt was er al een voorbeeld van.

Die aparte buurten zijn ook ten dele ontstaan rondom de synagogen. In de loop van de zeventiende eeuw wordt de joden in Amsterdam de bouw van synagogen toegestaan, in 1672 ook de bouw van de voor hen zo belangrijke vleeshal. In de joodse buurten ontstaat wel langzamerhand gebrek aan woonruimte, want vooral in de zeventiende eeuw groeit het aantal immigranten snel.

Een zekere integratie van het joodse volksdeel heeft er dan al wel plaats. De joden leven weliswaar onder eigen wetten, hebben eigen scholen en zorgen voor hun eigen behoeftige geloofsgenoten, maar ze spreken wel meestal de landstaal naast het Jiddisch of Spaans en vervullen bepaalde nuttige economische functies. Ze worden in de protestantse landen waarschijnlijk ook beter begrepen dan in katholieke streken. Pro-

testanten weten meer van het oude testament, herkennen beter de elementen van de joodse eredienst en hebben meer belangstelling voor het Hebreeuws. Vooral ook de meer rekkelijke protestanten hebben begrip voor de moeilijke positie waarin dit volk door de eeuwen heen heeft verkeerd. Hugo de Groot heeft in het begin van de zeventiende eeuw ten gunste van hen een 'remonstrantie' gestuurd aan de Staten-Generaal, waarin de opmerkelijke uitspraak voorkomt: 'het staat vast, dat God wil, dat ze toch ergens blijven!' Er is dan ook weinig protest geweest tegen de verschillende maatregelen, waarmee de stedelijke en de landsbestuurders de rechten van de joden vastlegden. In 1737 worden in Amsterdam de Synagogale Reglementen door het stadsbestuur goedgekeurd, en dat hield in dat voortaan huwelijken, die in de synagoge gesloten waren, ook rechtsgeldig waren voor de burgerlijke wet.

Voor een streven naar emancipatie is er bij deze groep echter pas sprake aan het einde van de zeventiende eeuw. Dan vragen de rijke joodse kooplieden, die behoren tot de patriotse sociëteit Felix Libertate, aan de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek om erkenning van de burgerrechten voor de joden en, als deze erkenning inderdaad in de grondwet is opgenomen, betuigen ze daarvoor hun eerbiedige dank. Hun eigen achterban was er minder dankbaar voor, want het Nederlandse staatsburgerschap betekende, dat de eigen rechtspraak niet meer van kracht was, dat huwelijken voortaan op het stadhuis moesten worden gesloten voordat ze in de synagoge konden worden bevestigd en dat de rabbijnen en parnassijnen een veel minder machtige positie gingen bekleden.

In de Nationale Vergadering was trouwens blijkbaar nog wel tegenstand tegen deze staatkundige emancipatie van de joden; het voorstel behaalde er nauwelijks een meerderheid. En helemaal gelijkgerechtigd waren ze daarna nog niet, want tot 1870 hadden ze geen recht op bijstand uit de publieke kassen.

In andere landen van Europa was door de Franse revolutie en de nasleep daarvan de vraag naar de staatkundige gelijkstelling van de joden inmiddels ook aan de orde gekomen, maar in het algemeen is daar veel meer verzet tegen gerezen dan hier. De negentiende eeuw is behalve de eeuw van de emancipatie van de joden ook de eeuw van het opkomend antisemitisme geweest!

De emancipatie was allereerst een economisch proces; in het opkomende kapitalisme kregen in heel Europa de joden, die ervaren waren in handel en geldzaken, heel snel hun kans. Bovendien konden zij vrijwel allemaal lezen en schrijven en dat gaf hun een voorsprong bij het verwerven van de middenposities, die langzamerhand talrijker werden; uit de overbevolkte getto's en de Stettl trokken jonge joden naar de grote steden van Duitsland en Frankrijk om er in nieuwe beroepen een bestaan

te vinden. In verscheidene delen van het toen nog in kleine staatjes verdeelde Duitsland, waar nog staatskerken bestonden, werden zij geweerd uit overheidsfuncties en dat bracht hen, net als de Nederlandse dissidenten een eeuw of wat eerder, tot het aangrijpen van plaatsen in de handel en in intellectuele beroepen. Een aantal van hen heeft ook terwille van die overheidsfuncties de oude geloofsgemeenschap verlaten en zich laten dopen.

In Nederland heeft zich dit emancipatieproces op dezelfde wijze voltrokken; toen de staatkundige gelijkstelling eenmaal een feit was, hebben veel joden daarvan gebruik gemaakt door een plaats te zoeken in nieuwe beroepen en in de intellectuele en kunstenaarswereld. Een gelukkige omstandigheid is geweest dat de diamanten, die in de tweede helft van de negentiende eeuw in Zuid-Afrika gevonden werden, naar Amsterdam werden gezonden voor verdere bewerking. Een groot deel van de handel in diamanten kwam in handen van grote en kleine joodse ondernemers en het kunstig slijpen en zetten van de stenen werd door joodse mannen en vrouwen gedaan. Op het hoogtepunt van de 'Kaapse tijd' werkten volgens schattingen ongeveer 25 000 arbeiders en arbeiders in deze branche, waarvan de meerderheid joods was. Velen van hen waren in verband met deze werkgelegenheid uit de provincie naar Amsterdam gekomen, zodat de concentratie van joden daar nog toenam. Bij de volkstelling van 1849 woonde 43,08% van alle joden van Nederland in Amsterdam, bij de volkstelling van 1930 was dat opgelopen tot 58,55%. De sterkste toename lag in de jaren 1870 tot 1890. In diezelfde jaren was er ook nog enige immigratie van joden uit Oost-Europa, in hoofdzaak mensen, die eigenlijk van plan waren geweest naar Amerika te emigreren, maar die hier al de vrijheid en de werkgelegenheid vonden, die ze daar zochten.

De diamantbewerkers hebben zich behalve economisch ook nog op andere wijze geëmancipeerd. De groep vormde als geschoolde handarbeiders een voorhoede binnen het Nederlandse proletariaat en die positie bracht hen in aanraking met de opkomende arbeidersbeweging. Bij de eerste leiders van de moderne vakorganisaties vinden we vele joodse namen en ook de SDAP heeft vooral in Amsterdam veel aanhang onder joden verworven en verscheidene joodse bestuurders en leiders gehad. De banden met de oude joodse tradities hebben de meesten van deze mensen niet verbroken, maar ze werden door de contacten met de a-religieuze arbeidersbeweging wel minder orthodox. Ook onder invloed van die arbeidersbeweging trokken in Amsterdam veel joden weg uit de overbevolkte joodse wijken naar de nieuwe volkswoningbouw, die in die stad zo vroeg op gang gekomen is. Maar het merendeel van hen bleef toen wel wonen in het oostelijk stadsdeel, binnen loopafstand van de synagogen op het Jonas Daniël Meyerplein.

Terwijl deze ontwikkelingen in Nederland op betrekkelijk rustige wijze plaatsvonden, woedde in Midden- en Zuid-Europa het antisemitisme. Jan Romein wijdt er een hoofdstuk aan in zijn boek 'Op het breukvlak van twee eeuwen' en hij legt wel enig verband met de emancipatie van de joden, ofschoon hij uitdrukkelijk vermeldt, dat de oorzaak niet bij de joden zelf lag. Hij signaleert het intellectuele antisemitisme het eerst in Frankrijk en wel, zoals zo vaak in dat land, in de literatuur. Hij vermeldt als eerste een boek uit 1845 van de Toussenet, 'Les juifs, rois de l'époque', maar dat wordt al spoedig gevolgd door een stroom van boeken, schotschriften, tijdschriften en zelfs een dagblad, 'La libre Parole'. Het wetenschappelijk 'bewijs' voor de minderwaardigheid van de joden werd al in 1854 aangedragen door de Gobineau in 'Essai sur l'inégalité des races humaines', maar dit boek werd pas later algemeen bekend en uiterst populair ook in Duitsland, waar het antisemitisme enkele tientallen jaren later vaste voet kreeg en o.a. leidde tot de stichting van een antisemitische partij onder aanvoering van de hofpredikant Stöcker. In Frankrijk culmineerde de strijd tegen de joden in de processen tegen de joodse officier Dreyfus, die ten onrechte van spionage voor Duitsland werd beschuldigd. Na een hevige strijd, waarin zich o.a. de grote schrijver Emile Zola mengde met het artikel 'J'accuse', in het blad 'l'Aurore', waarin hij de gehele legertop, vele politici en de hoge geestelijkheid aanklaagde wegens valse getuigenissen en beschuldigingen, werd Dreyfus tenslotte vrijgesproken en in ere hersteld. In Oost-Europa was het geen strijd van litteratoren en politici. Daar uitte zich het antisemitisme van de boeren en kleine burgers in bloedige vervolgingen; omstreeks 1880 waren daar in Bessarabië, in Polen en de Oekraïne opnieuw de pogroms begonnen.

Ditmaal hadden de joden voldoende leiders in eigen gelederen om niet alleen maar te vluchten, maar ook eigen oplossingen voor de telkens terugkerende vervolgingen te bedenken. Romein noemt drie 'profeten', die elk een eigen weg uitstippelden: de Weense rabbijn Joseph Bloch, die de ene antisemitische schrijver na de andere voor de rechter daagde om zijn beschuldigingen te ontzenuwen en er vele malen in slaagde hen veroordeeld te krijgen, de Russisch-joodse schrijver Simon Dubnow, die eerst pleitte voor een zo groot mogelijke politieke en culturele integratie, maar na de pogroms tot de conclusie kwam dat massale emigratie naar Amerika voor de Russische joden de enige uitweg was, en Theodor Herzl, de Weense journalist, die 'Der Judenstaat' publiceerde en de grondvester werd van de zionistische beweging.

Romein stelt zich ook nog de vraag wat deze virulente antisemitische bewegingen veroorzaakt heeft. Hij komt niet veel verder dan de economische verklaring: een kleinburgerdom, dat zich zowel door kapitalisme

als door socialisme bedreigd zag en dat zich liet overtuigen van de joodse invloed op beide stromingen.

Er is, dunkt mij, voor de angst en afkeer ten opzichte van de joden nog een andere verklaring te geven: hun onbekeerbaarheid. Hier was een groep mensen, die door de eeuwen heen vasthield aan een eigen traditie en eigen godsdienstige gebruiken, en die leefde te midden van volkeren die er fanatiek van overtuigd waren dat zij de 'enige waarheid' kenden. En die vreemde groep liet zich van die waarheid op geen enkele wijze overtuigen. Vooral toen de joden uit hun isolement raakten en met de dominante meerderheid in contact kwamen, moet dit voor fanatici bijzonder irriterend zijn geweest. Merkwaardigerwijze vinden we deze irritatie behalve bij de katholieken, die er vanouds van overtuigd waren dat de joden een inferieur volk waren omdat ze Christus hadden vermoord, ook bij de fanatieke vrijdenkers. Ook die kunnen blijkbaar niet begrijpen dat het onmogelijk is met redelijke argumenten mensen van hun godsdienstige overtuiging te bevrijden, en ten aanzien van de joden, die er toch zoveel last van hebben gehad, geldt dat wel in de eerste plaats. Ik denk dat deze zelfde irritatie op het ogenblik in de Sowjet-Unie meespreekt, waar de joden maar niet willen begrijpen dat het communisme en het atheïsme hun het heil zullen brengen dat zij van hun messias verwachten.

In Nederland en de andere overwegend protestantse landen heeft de golf van antisemitisme, die omstreeks de eeuwwisseling woedde, weinig invloed gehad. De 'affaire Dreyfus' wekte hier voornamelijk verwondering en verontwaardiging. Om een enkel voorbeeld te noemen: ik vond in een schoolkrantje van het Goudse gymnasium, dat mijn vader bewaard had (jaargang 1898) een gloeiend bewonderend telegram dat de leerlingen van die school aan Zola hebben gestuurd na zijn artikel in 'l'Aurore'! In Amsterdam bleef het antisemitisme beperkt tot de uitsluiting van joden uit enkele exclusieve verenigingen en tot de bekende 'jodenmoppen', die overigens grotendeels door joden zelf worden bedacht.

Ook in Nederland ontstond een zionistische beweging, maar sterke aandrang om zelf naar Palestina te emigreren ging er in die jaren niet van uit. Wel werd praktische hulp verleend door middel van geldinzamelingen en landbouwopleidingen ten behoeve van joden uit andere landen, die wel aan vervolging blootstonden.

Dat men in sommige kringen de joden toch nog altijd als 'vreemd' beschouwde, bleek uit enkele regeringsdaden in de twintiger en dertiger jaren van deze eeuw. In mijn eigen schooltijd, omstreeks 1925, werd door minister De Visser het toneelstuk 'Nathan der Weise' van Lessing als lectuur op de middelbare scholen verboden. Daarin immers werd gesuggereerd dat de drie wereldgodsdiensten, christendom, jodendom en mohammedanisme, als gelijkwaardig moesten worden beschouwd, en dat

mocht niet gezegd worden in het christelijke Nederland. Maar de regering ging verder toen er in de dertiger jaren, na de machtsovername van Hitler, een stroom van Duits-joodse vluchtelingen aan onze grenzen verscheen. In de eerste jaren heeft men er nog velen toegelaten — degenen die toen kwamen waren over het algemeen kapitaalkrachtig — later heeft men scherpe maatregelen genomen om hen uit Nederland te weren. Degenen die toch nog werden toegelaten, o.a. enkele duizenden kinderen na de Kristallnacht in november 1938, en degenen, die illegaal waren binnengekomen, werden in vluchtelingenkampen verzameld en onder regime van de regering geplaatst. Maar de kosten van hun onderhoud werden geheel in rekening gebracht aan het inmiddels opgerichte Comité voor Bijzondere Joodse Belangen. Men vraagt zich af of enige Nederlandse regering erover zou denken om — als het nu eens om uitsluitend rooms-katholieke vluchtelingen zou zijn gegaan — dergelijke kosten uitsluitend ten laste van het katholieke volksdeel te laten komen.

Toch waren de Nederlandse joden inmiddels al zo sterk geïntegreerd in de samenleving en zo vol vertrouwen op de bereidheid van de overheid om ook hen te beschermen, dat zij het naderende gevaar uit Nazi-Duitsland niet hebben gezien. Het immigratiequotum voor Nederlanders in de Verenigde Staten, dat in die jaren zo'n 5 000 personen bedroeg, is in de eerste jaren na 1933 niet eens volgemaakt en maar heel weinig joden zijn in die jaren naar de Nederlandse koloniën gevlucht. Ik heb mij wel eens afgevraagd waarom de Nederlandse regering in die dagen wel heeft bevorderd dat een aantal grote ondernemingen hun zetel naar Curaçao verplaatste, maar geen enkele maatregel nam om daar een tijdelijk toevluchtsoord voor joden, desnoods alleen voor joodse kinderen, in te richten. De enige instanties die iets hebben voorzien, waren enkele grote internationale bedrijven die hun joodse kaderpersoneel in de gelegenheid hebben gesteld naar functies in het buitenland te solliciteren, en de emigratiedienst van het Joodse Comité dat razend snel gewerkt heeft om tenminste die vluchtelingen, die nog een kans hadden op een visum, op een boot te krijgen. Maar die afdeling bestond dan ook uit mensen, die zelf uit Duitsland waren gevlucht.

Over het lot van de joden tijdens de Duitse bezetting in Nederland en in de concentratie- en vernietigingskampen wil ik hier niets toevoegen aan wat Prësser, De Jong en vele anderen erover hebben geschreven. Over de houding van de Nederlandse bevolking alleen, dat zij zich verbijsterd en verontwaardigd heeft getoond, maar over het algemeen passief gebleven is. Spoorweg- en politiepersoneel hebben bij de wegvoering medewerking verleend, de nog bestaande officiële Nederlandse instanties hebben niet geprotesteerd, in tegenstelling tot dergelijke instanties in België en Denemarken, waar dan ook een hoger percentage joden aan de gaskamers is ontsnapt. In uitzonderingsgevallen zijn moedige daden gepleegd;

de rede van Prof. Cleveringa valt te noemen, de Februaristaking in Amsterdam, de redding van enkele tientallen joodse kinderen uit een kinderhuis tegenover de Hollandse Schouwburg door Amsterdamse en Utrechtse studenten en vooral de moed van degenen die daarna die kinderen en soms volwassenen maanden en jaren onderdak hebben verleend. Geheel ten onrechte heeft Lou de Jong deze gezinnen niet tot 'het verzet' gerekend, want het huisvesten van joden vergde een voortdurende waakzaamheid tegenover burens en leveranciers, een blijvende spanning in de gezinnen en niet zelden toch ook nog de ellende van ontdekking en gevangenschap.

Uit Nederland zijn ongeveer 105 000 joden gedeporteerd naar concentratie- en vernietigingskampen, van wie er omstreeks 5 000 zijn teruggekeerd. Bij de bevrijding bevonden zich nog een 600 personen in het kamp Westerbork, die ten dele in de laatste winter waren gearresteerd. Naar schatting 15 000 joden kwamen uit onderduikadressen te voorschijn. Gemengd-gehuwde joden, die met een Davidster moesten lopen en grotendeels hun betrekkingen waren kwijtgeraakt, maar (nog) niet voor deportatie in aanmerking waren gekomen, vormden het grootste deel van deze armzalige restgroep.

Men schatte het totaal aantal joden in Nederland, dat in 1940 zo'n 140 000 had bedragen, in 1945 op ± 30 000, maar daarbij wordt dan ook iedereen meegeteld, die een joodse moeder had, ook degenen die niet meer met enige joodse traditie in aanraking waren geweest. Bij de volkstelling van 1947 meldden zich echter maar ruim 14 000 joden als zodanig. Dit aantal ligt stellig te laag en is het gevolg geweest van angst voor registratie en nieuwe ellende.

In de naoorlogse periode is dit kleine groepje joodse Nederlanders niet gespaard gebleven voor teleurstellingen en tegenwerking. Ten dele hebben zij hetzelfde ondervonden als later de gerepatrieerden uit Indonesië: onverschilligheid tegenover hun verhalen en verdriet. De Nederlanders waren, vooral in de randstad, zelf blootgesteld geweest aan ontberingen en verliezen, en ze hebben niet het geduld opgebracht om naar de verhalen van nog veel erger lotgevallen te luisteren. Bovendien hadden waarschijnlijk veel landgenoten last van schuldgevoelens tegenover de joden, die ze niet hadden willen helpen, en waren er sommigen die van de uitschakeling van joodse burens of collega's hadden geprofiteerd. Sommige joden zijn blijkbaar met openlijk antisemitische uitlatingen geconfronteerd.

De Nederlandse regering heeft in het algemeen wel gedaan wat binnen haar macht lag om hen te helpen. Ambtenaren zijn in hun oude functies hersteld en hebben hun achterstallige salaris gekregen; zo mogelijk is ook wel voor huisvesting gezorgd. Maar het heeft toch wel aan begrip ontbroken voor het feit dat veel van deze mensen niet alleen al hun be-

zittingen kwijt waren — dat gold voor veel gebombardeerden en geëvacueerden ook — maar ook nog het merendeel van hun familieleden en vrienden. Het heeft jaren geduurd voordat de vele door de Duitsers verstoorde eigendomsverhoudingen van zaken en bedrijven konden worden geregeld en nog langer voordat de erfenissen konden worden uitgekeerd. Dit alles heeft de irritatie van de joden verhoogd. Daarbij kwam dan nog, dat er van het begin af aan een strijd is gevoerd om de joodse wezen, die in Nederlandse gezinnen waren opgenomen. De joodse gemeenschap wilde deze kinderen kost wat kost 'voor het jodendom behouden' en hen daarom uit die gezinnen weghalen en in joodse tehuizen onderbrengen. Een aantal niet-joodse pleegouders wilde graag verder voor die kinderen zorgen en betoogde voor de rechtbank dat het voor hen toch veel beter was in een gezin te blijven waar ze zich eenmaal hadden aangepast.

Dit alles maakt het begrijpelijk dat veel joden zich in Nederland niet meer thuis voelden en dat er een paniek-emigratie naar Israël heeft plaatsgevonden. Voordat dat land onafhankelijk was, gebeurde die migratie illegaal op onzewaardige schepen met alle risico's van onderschepping door de Engelsen en deportatie naar kampen op Cyprus. In diezelfde jaren had er een versterkte emigratie van joden naar de Verenigde Staten plaats en vermoedelijk ook wel een groter aantal overgangen naar de verschillende christelijke kerken.

Is er een omkeer in deze situatie gekomen na de officiële vestiging en erkenning van de staat Israël? Of is men na de publikatie van het 'Dagboek van Anne Frank' en andere boeken over de bezettingstijd wat meer gaan begrijpen van het lot van de joden? In elk geval is enkele jaren na 1945 de verhouding verbeterd. De bewondering voor de prestaties, die in Israël werden geleverd, kwam aanvankelijk vooral van socialistische zijde. Men had daar interesse voor de kibboetsbeweging, die een voorbeeld leek te worden voor een democratisch-socialistische bedrijfsvoering, men had bewondering voor de manier waarop Israël de honderdduizenden gevluchte en verjaagde joden uit de landen van het Midden-Oosten en Noord-Afrika wist op te vangen en te integreren — een beleid dat zich gunstig onderscheidde van dat van de Arabische landen, die de Palestijnse vluchtelingen lieten zitten in kampen die door de Verenigde Naties werden gefinancierd, en dat ook nog beter was dan dat van de Europese naties, die de miljoenen uitgewezenen uit Oost-Europa pas langzaam hebben geabsorbeerd.

In de drie oorlogen, die Israël sinds 1948 tegen de Arabische landen heeft moeten voeren, stonden de Nederlanders in het algemeen aan hun kant. En vanuit die sympathie voor Israël groeide een betere verstandhouding met en een groter begrip voor de joden in eigen land. Pas aan het eind van de zestiger jaren is die sympathie voor Israël omgeslagen. Er was toen een nieuwe generatie 'links' geworden, die niet gehinderd

werd door veel kennis van de geschiedenis en die de neiging had zich achter elke underdog te scharen — en als zodanig kunnen we nu de Palestijnse slachtoffers van de Arabische agressie inderdaad beschouwen. De kritiek op Israël heeft intussen niet tot een versterkt antisemitisme in eigen land geleid. Integendeel: men gaat sympathie opbrengen voor die joden, die onvoldoende zionistisch gemotiveerd waren om naar Israël te verhuizen!

De joodse gemeenschap in Nederland heeft zich intussen toch wel enigermate van de enorme schokken hersteld. Over het aantal joden in Nederland zijn geen betrouwbare cijfers te geven; het CBS heeft na de volkstelling van 1947 geen afzonderlijke cijfers over hen meer gepubliceerd, zelfs niet in het lijstje 'kleine kerkgenootschappen' van de volkstellingengegevens 1971. Een joodse demografische commissie heeft in 1961 en in 1971 tellingen gemaakt op grond van de criteria van de joodse kerkgenootschappen. Daarbij rekent men alle kinderen van een joodse moeder tot jood, met uitzondering van degenen die tot een ander kerkgenootschap zijn overgegaan. Ook mensen, die op geen enkele wijze te kennen geven nog als jood te willen worden aangemerkt, worden zodoende meegeteld. Men komt dan tot het reeds genoemde aantal van ongeveer 30 000. Een meer reële schatting is 22 000. Deze berust op het aantal leden van de drie joodse kerkgenootschappen; het Nederlands-Israëlitisch heeft er ongeveer 12 000, het liberaal-joodse 2 000 en het Portugees-Israëlitisch ongeveer 1 000. Van deze joodse groepen woont, evenals voor de oorlog, ongeveer 60% in Amsterdam.

Al lang voor de tweede wereldoorlog constateerde Boekman dat de joden in Nederland in aantal afnemen en dat dit niet alleen aan emigratie en afval te wijten was, maar ook aan het geringe aantal geboorten. Na de oorlog is de leeftijdsopbouw nog veel ongunstiger geworden; de emigranten naar Israël, ongeveer 3 000, waren over het algemeen jong en het aantal geboorten is, vooral in de liberaal-joodse gezinnen, heel laag. Er is wel enige reë migratie uit Israël en er zijn wat joodse vluchtelingen uit Noord-Afrika opgenomen, maar het is te verwachten dat deze de bevolkingsgroep niet op peil zullen houden.

Van de sociale samenstelling van de joodse groep geeft de dissertatie van Wijnberg een duidelijk beeld. Zijn onderzoek is gebaseerd op een enquête uit 1963/'64. Het geldt echter alleen voor Amsterdam. Volgens de gebruikelijke indeling van de beroepen van het CBS vindt hij dat 27% van de daar wonende joden tot de hogere beroepsgroepen moet worden gerekend, 48% tot de middelbare en 27% tot de lagere. Hij wijst op het boven verwachting hoge percentage leden van de lagere beroepsgroepen, omdat men verwacht kon hebben dat juist onder de proletarische joden bijzonder veel slachtoffers waren gevallen. De Duitsers immers zijn 'selectief' te werk gegaan; ze hebben toegestaan dat er 'Sperrlisten' werden

opgesteld, waarop vooral intellectuele joden een plaats kregen met hoge ambtenaren en parlementsleden met hun gezinnen (niet de vrouwelijke parlementsleden; die heeft men 'vergeten', evenals de zeer belangrijke strijdster voor vrouwenrechten Rosa Manus en de weduwe van Karl Kautsky). Deze mensen zijn eerst naar een speciaal kamp gebracht in Barneveld en daarna naar Theresiënstadt, vanwaar naar verhouding een groter aantal terugkeerde dan uit de vernietigingskampen.

Het betrekkelijk grote aantal arbeiders, dat toch nog in Amsterdam bleek te leven, schrijft Wijnberg niet ten onrechte toe aan het feit dat zo velen van hen gemengd gehuwd waren. Het lijkt mij niet uitgesloten dat hiernaast ook nog de solidariteit van de arbeidersbeweging een rol heeft gespeeld en dat menig socialistisch of communistisch gezin in Amsterdam gedurende die jaren een kameraad uit vakbond of jeugdbeweging gehuisvest heeft.

Wijnberg constateert ook een oververtegenwoordiging van joden in bepaalde beroepsgroepen; er zijn vrij veel joodse academici (7% van de mensen van zijn steekproef had een hogere opleiding voltooid) en daarnaast veel joden werkzaam in de kleding- en de diamantindustrie. Hij noemt dat de 'joodse' beroepen, maar een meerderheid vormen zij in deze branches uiteraard niet meer. De laatste jaren hebben juist deze takken van industrie in Amsterdam zwaar van de crisis te lijden gehad, zodat inmiddels de beroepssamenstelling wel weer een heel andere kan zijn. Nieuwe gegevens heb ik echter niet kunnen vinden. Wijnberg concludeert ook tot 'een langzame ontbinding van een groep met een uitgesproken cultureel patroon'. Kan er in 1982 een iets positiever oordeel worden uitgesproken over de levensvatbaarheid van de joodse bevolkingsgroep? Misschien: eind vorig jaar werd de mooie synagoge in Groningen, die aanvankelijk verkocht was en als pakhuis werd gebruikt, hersteld en opnieuw voor de eredienst in gebruik genomen; er verscheen een boekje onder redactie van Dick Houwaert, waarin gelovige en ongelovige joden getuigen van hun jodendom; er is een groeiende belangstelling van jonge joden uit liberale milieus voor de tradities van hun voorgelacht en ook kinderen uit gemengde gezinnen vragen daarnaar.

Over de hele wereld heeft het jodendom in deze eeuw enorme slagen te verduren gehad en enorme veranderingen ondergaan. De joodse gemeenschappen in Oost-Europa zijn voorgoed vernietigd, resten van een echt orthodox jodendom vindt men in Europa nog slechts in Antwerpen en in Londen, misschien ook in Parijs.

De centra van het jodendom zijn nu Israël en New York. Daar, in pluralistische samenlevingen, hebben zij een kans op een onbedreigd bestaan en op emancipatie met behoud van eigen cultureel bezit. Op heel kleine schaal zou die kans ook nog kunnen bestaan in Nederland.

DE MOSLIMS

In het midden van de vijftiger jaren van deze eeuw deed het verschijnsel buitenlandse arbeider zijn intrede in de West-Europese industrielanden. In Nederland kwamen zij wat later dan elders. Weliswaar vertoonde ook hier de industrie een geweldige opbloei en had men behoefte aan steeds meer industrie-arbeiders, maar specifieke Nederlandse omstandigheden vertraagden hier een tijdlang de ontwikkeling. In de eerste plaats hadden wij, vergeleken met andere landen, een jonge bevolking doordat het kindertal zo lang hoog gebleven was, in de tweede plaats had in de naoorlogse jaren een uitstoting van arbeidskrachten uit de landbouw plaats, in de derde plaats kregen wij in diezelfde jaren een stroom van 'repatrianten' uit Indonesië, waarvan een deel ook in industriële arbeid kon worden ingeschakeld. Maar in de zestiger jaren was dat alles niet meer genoeg. De industrie vroeg om steeds meer arbeiders, vooral in de ongeschoolde beroepen, en de bedrijven gingen die arbeiders werven in de landen waar men minder ver was met de industrialisatie en een overschot aan arbeidsaanbod bestond: eerst in Italië, toen in Spanje en Joegoslavië, later steeds verder weg in de landen rondom de Middellandse Zee. Na korte tijd bemoeide ook de overheid zich met deze werving en startte het arbeidsbureau eigen wervingsacties.

De komst van buitenlanders naar Nederland werd hier, net als in andere landen, als een tijdelijk verschijnsel beschouwd. Men had er trouwens, zoals al eerder opgemerkt, oude ervaringen mee en veel problemen hadden ze nooit opgeleverd. Duitsers en Belgen, Schotten, Italianen en Polen, waren in grote getale naar ons land gekomen, hier ingeburgerd of weer vertrokken, zijn met Nederlandse vrouwen getrouwd en meestal na één of twee generaties volkomen geassimileerd. Men nam nu mannen aan voor de industrie, alleenstaande mannen, die in barakken, op schepen of in pensions konden worden gehuisvest — en hier en daar ook vrouwen in dienstverlenende beroepen, Antilliaanse meisjes in de ziekenhuizen, Joegoslavische in sommige lichte industrietakken.

Nu, na twintig jaar, weten we dat het allemaal niet zo probleemloos is gegaan. De economen en juristen, die deze mensen hebben aangenomen en de regelingen hebben gemaakt, hebben er weinig last mee gehad; anderen, de buurtbewoners, de maatschappelijk werkers, de kleuterjuffen, des te meer.

De eerste misrekening is geweest dat die mensen terug zouden gaan, maar dat bleek, hoe graag ze het ook zouden hebben gewild, niet meer mogelijk, omdat ze verplichtingen hadden aangegaan ten opzichte van hun families thuis, omdat ze daar opnieuw met werkloosheid (en dan zonder uitkeringen) zouden zijn geconfronteerd, omdat ze intussen an-

dere politieke ideeën hadden gekregen, en om nog een dozijn klemmende redenen meer.

De tweede misrekening was, dat ze wel alleen zouden willen blijven, zonder vrouw en gezin. Dat bleek tot onhoudbare situaties te leiden én voor de mannen én voor hun achtergebleven gezinnen, én tot op zekere hoogte voor Nederlandse vrouwen en meisjes, die van hun avances niet waren gediend. Het werd dus een algemeen aanvaard beleid dat na een zekere tijd de gezinnen mochten overkomen, maar dat gaf huisvestigingsproblemen, taalproblemen op de scholen en communicatieproblemen met de Nederlandse bevolking.

We zitten nu midden in dat complex van problemen en we doen eerlijke pogingen om ze zo snel mogelijk op te lossen. Wij doen hier zulke dingen netjes, veel netter dan in de meeste buitenlanden, maar gemakkelijker is het niet. Het vergt een heel kostbaar netwerk van voorzieningen en hulpverleningsinstanties, en echte oplossingen zullen er pas langzaam komen.

Emancipatieprocessen zijn hierbij nog maar nauwelijks aan de orde. Wat bij een eerste generatie van immigranten bereikt kan worden, zal worden bereikt, nl. integratie in het arbeidsproces, redelijke kennis van de taal en van de sociale verhoudingen, misschien een enigszins aanvaardbare huisvesting en misschien enig wederzijds begrip tussen hen en de dominante bevolking. Meer mogen we niet verwachten en meer is ook niet nodig. Want verder zullen ze het zelf wel doen.

Ik verwacht van dat 'zelf doen', dat bepaalde groepen van buitenlanders in de tweede generatie assimileren, maar dat geldt nu juist niet voor degenen waar het hier nu verder om gaat, nl. voor die groepen van buitenlanders, die de mohammedaanse godsdienst meebrachten. Dat zijn in hoofdzaak de Turken en de Marokkanen. De anderen, Spanjaarden, Italianen, Portugezen, komen uit landen waar de katholieke kerk de overhand heeft en waar democratische staatsinstellingen en vakbonden normale aspecten van het leven vertegenwoordigen. Ze kunnen hier een kerk en een cultuur vinden die op de hunne lijkt, en voor de rest zullen scholen en huwelijkspartners wel zorgen. De titel van een klein boekje — oorspronkelijk een scriptie van een leerling van een sociale academie — geeft de ontwikkeling al aan: 'Mijn vader is een Italiaan, maar wij zijn Nederlanders!' De Turken en de Marokkanen, die hier zijn gekomen, zullen het in dit opzicht veel moeilijker krijgen. Zij komen uit landen met andere sociale structuren, met ondemocratische regeringen, met andere tradities en leefstijlen dan de Europese, en vooral met een andere en zeer dominerende godsdienst.

Dit is een oosterse godsdienst, in sommige opzichten te vergelijken met de joodse, want het is eveneens een godsdienst met een rijke culturele achtergrond, met strenge voorschriften omtrent levenswijze, gedrag

en voedingspatroon en met veel feest- en vastendagen en veel gebeden. Maar in vele opzichten toch weer heel anders dan de joodse, nl. deel van een veel groter en machtiger wereldomvattend complex, en hun leer is veel agressiever dan die van de joden.

Het is wel leerzaam om een vergelijking te maken tussen de twintigste-eeuwse komst van een moslimgroepering en de komst van de joden in de zeventiende eeuw.

Beide groepen zijn gesplitst in twee 'natiën', destijds de Portugese en de Askenasische, nu de Marokkaanse en de Turkse. In beide gevallen komen ze van twee kanten van de Middellandse Zee. In beide gevallen komen grote aantallen van hen niet direct uit hun vaderland, maar via tussenstations. Voor de Marokkanen was dat Frankrijk; veel Turken hebben eerst in Duitsland gewerkt, in beide gevallen vormde de groep bij aankomst geen eenheid, zelfs spreken velen verschillende dialecten en soms verstaan ze hun eigen landgenoten niet eens. Maar in beide gevallen ontstaat al spoedig een band, die hun vooral door de dominante Nederlandse bevolking opgedrongen wordt en die nu soms door de autoritaire regeringen van hun eigen landen sterk wordt beïnvloed.

Wil dit nu zeggen, dat we bij die moslims eenzelfde ontwikkeling moeten verwachten als we gezien hebben bij de joden sinds de zeventiende eeuw? Natuurlijk niet helemaal, want er is nu een heel andere maatschappelijke constellatie ontstaan. De Turken en Marokkanen worden heel anders opgevangen dan destijds de joden, ze mogen niet onder eigen rechtsregels blijven leven, hun kinderen moeten direct naar een Nederlandse school, ze vallen onder alle sociale voorzieningen en zo kunnen we doorgaan.

Een ander verschilpunt is natuurlijk het feit, dat zij geen politieke vluchtelingen waren, maar vrijwillig om economische redenen emigreerden en in principe altijd kunnen terugkeren naar hun vaderland. Het is bij migratiestromen echter altijd moeilijk om een onderscheid te blijven maken tussen politieke en economische vluchtelingen en in de tweede en volgende generaties speelt het zelden een rol.

In de eerste generatie zullen deze mensen nog betrokken blijven op hun oude vaderland en dus hetzij aan de kant van hun regeringen staan hetzij daartegenover. Er zal dan nog geen sprake zijn van één moslim-gemeenschap; er zullen Turkse, Marokkaanse en wellicht Javaanse moskeeën komen met elk hun eigen imam. Elk van deze groepen zal dan ook nog eigen verenigingen oprichten en in eigen café's bijeenkomen.

Of dat in de tweede en derde generatie nog zo zal blijven, is de vraag. Tegen die tijd zal een aantal van deze mensen zich hebben laten naturaliseren tot Nederlander (de Javanen, die uit Suriname kwamen, zijn dat nu al). Maar dat zullen dan Nederlanders zijn met de mohammedaanse godsdienst. Dat zullen er niet zo weinig zijn. Door het Sociaal Cultureel

Planbureau zijn schattingen gemaakt van de aantallen Turken en Marokkanen, die in 1990 hier zullen verblijven: in 1979 waren er ongeveer 170 000, dit aantal zal in 1990 opgelopen zijn tot minstens 300 000. Als we nu weten dat de moslims bij de volkstelling van 1971 met 54 000 al het vierde kerkgenootschap in Nederland vormden, dan moeten we ons realiseren dat dit een snel groeiende groep is, die veel groter gaat worden dan de joodse gemeenschap in Nederland ooit is geweest.

Die groep zal inmiddels ook meer geëmancipeerd zijn dan nu het geval is. Het is dan bijv. denkbaar dat zij om eigen scholen gaat vragen — als ze Nederlander zijn, is dat hun grondwettig recht. Waarschijnlijk zullen dat aparte scholen worden voor jongens en voor meisjes, want het is nu al een probleem dat meisjes op huwbare leeftijd hier met jongens in de klas moeten zitten. Op die scholen zal waarschijnlijk geen Turks of Marokkaans meer worden onderwezen. Misschien komt er, naast het voorgeschreven Nederlandse programma, Arabisch als verplicht vak. Verder is het niet ondenkbaar dat er een mohammedaanse politieke partij ontstaan zal, die natuurlijk voorlopig maar klein zal blijven, maar wel een plaats zal vinden in de buurt van de kleine protestantse partijen.

Het spreekt vanzelf dat er moskeeën zullen worden gebouwd en dat er rondom die moskeeën wijken zullen zijn waar een grote concentratie van mohammedanen woont. Ze zullen ook eisen dat er aparte delen van de openbare slachthuizen aan hen worden afgestaan — in principe is dat nu al mogelijk — maar er zullen nog wel andere wensen en eisen worden geuit vanuit normen en waarden die in Nederland tot dusver niet zo gangbaar waren.

Een gedachtengang als hierboven ontwikkeld — een toekomstvisie eigenlijk — stuit in het algemeen op veel weerstanden. Men hoort nogal eens, dat 'ze zich maar moeten aanpassen'. Dat betekent dan: geen Ramadan houden, niet hun vrouwen binnenshuis opsluiten, geen gearrangeerde huwelijken voor hun kinderen, geen ouderlijke tuchtmaatregelen. We vergeten dan wel, dat moslims juist aan deze dingen een houvast hebben en dat ons gebrek aan discipline, onze onverschilligheid voor het lot van familieleden, en onze ongodsdienstigheid hun een gruwel zijn.

Nu moet ik toegeven, dat sommige hulpverleners wel naar de andere kant doorslaan, en bijv. tegen de Nederlandse vrouw van een Turk zeggen dat ze zich maar moet laten afranselen, want dat dat nu eenmaal behoort tot zijn cultuurpatroon. Wat we mogen eisen van alle buitenlanders, die hier wonen, is dat ze zich houden aan onze wetten en geen aanstoot geven aan hun burens. Dus bijv. geen schapen slachten in hun achterkamer en hun vrouwen fatsoenlijk behandelen. Wat we óók mogen verwachten, is dat een volgende generatie dergelijke extreme dingen niet meer doet.

Vermoedelijk zal dus de emancipatie van de moslims wel leiden tot

enige acculturatie en tot een acceptabele vorm van samenleving met de dominante bevolking. Laten we hopen, dat ze een eigen plaats in de samenleving vinden en van daaruit een bijdrage zullen leveren aan de pluriforme samenleving, waar we zoveel over praten.

DE CHINEZEN

Er zijn natuurlijk veel meer allochtone minderheden in Nederland aanwezig dan die hier zijn genoemd. Er wonen bijv. permanent vrij grote aantallen Amerikanen, Duitsers en Belgen in ons land. Ze worden hier niet besproken, omdat ze zich in het algemeen niet in een machteloze positie bevinden of bevonden hebben en omdat er dus van emancipatie geen sprake hoeft te zijn.

Twee kleine groepen wil ik hier echter toch nog noemen, omdat ze beide emancipatieprocessen hebben doorgemaakt of nog doormaken en omdat die processen zo totaal van karakter verschillen. Bovendien noem ik hen omdat het wetenschappelijk onderzoek ten aanzien van deze beide groepen grotendeels ontbreekt, zodat wij eigenlijk heel weinig van hen weten. Ik doel op de Chinezen en op de zigeuners.

Er bestaan wel een paar overeenkomsten tussen beide groepen: zij zijn allebei oorspronkelijk afkomstig uit Azië en de meesten van hen kwamen hier niet direct uit hun stamlanden, maar via tussenstations. Bovendien leven hun stamgenoten over de hele wereld verspreid.

Over de Chinezen in Nederland zijn we eigenlijk nog altijd het beste ingelicht door Vellekoop en Wolters, die in 1965 en 1966 een studie verricht hebben over de Chinezen in Amsterdam en die hebben bijgewerkt voor de bundel 'Allochtonen in Nederland', die in 1971 uitkwam bij CRM.

Zij wijzen er al op, dat er niet één Chinese gemeenschap in Nederland bestaat, maar dat er verschillende Chinese groeperingen zijn, die niet of nauwelijks contact met elkaar onderhouden.

Dat zijn in de eerste plaats de Chinezen die uit Indonesië en Suriname afkomstig zijn en die vaak al generaties lang Nederlands spreken en vaak ook de Nederlandse nationaliteit hebben. Onder hen vindt men veel academici, die aan Nederlandse universiteiten hebben gestudeerd, en velen van hen zijn ook met Nederlandse vrouwen getrouwd. In een artikel van Hans Toonen in 'De Gelderlander' werd het aantal uit Indonesië afkomstige Chinezen op 10 600 geschat.

In de tweede plaats is er een al wat oudere vestiging geweest van Chinezen in Amsterdam. Voor een deel waren ook die afkomstig uit Indonesië, maar ze waren veel minder geïntegreerd dan de eerste groep. Ze exploiteerden pensions voor Chinese zeelieden, die hier op een schip

wachtten, en er waren al enkele kleine restaurants. Het valt nu moeilijk te begrijpen, maar in de twintiger jaren was de Binnenbantammerstraat in Amsterdam de enige plaats in Nederland waar je Chinees kon eten.

De derde categorie was een crisisverschijnsel uit de dertiger jaren. Er zijn toen veel Aziatische zeelieden — al of niet direct uit China afkomstig — gestrand in Rotterdam en Amsterdam, omdat hun schepen werden opgelegd. Er zijn toen wel pogingen gedaan om hen te repatriëren, maar velen van hen hadden geen tehuis en anderen hebben waarschijnlijk toen al betere kansen gezien in het rijkere West-Europa. In elk geval zijn er enkele duizenden gebleven en die werden bekend als 'pindaman-netjes'; ze verkochten een primitief soort noga, gemaakt van pinda's en suiker, dat de mensen uit medelijden kochten maar toch wel lekker vonden.

En daarmee hebben ze kennelijk niet zo slecht geboerd, want zij zijn het, die geëmancipeerd zijn vanuit de rol van halve bedelaars tot die van restauranthouders. Na de tweede wereldoorlog opende het ene Chinese restaurant na het andere. Er zijn er nu honderden in de grote steden en in bijna elk dorp is er minstens één. Deze ontwikkeling is sterk gestimuleerd door de politionele acties van Nederland in Indonesië; de jongens, die die acties als soldaat hebben meegemaakt, brachten de smaak voor nasi en aanverwante gerechten mee. De vele repatrianten deden de rest.

Door de expansie van het Chinese restaurantwezen groeide de vraag naar Chinese koks en keizers, en deze zijn, legaal of illegaal, als vierde groep in Nederland binnengekomen. In het bovengenoemde artikel in 'De Gelderlander' wordt hun aantal op 25 000 geschat, maar niemand kan dat met zekerheid zeggen, omdat velen van hen uit Hongkong of Singapore afkomstig zijn en in die gevallen een Brits paspoort kunnen tonen. Volgens een artikel in de 'Sociologische Gids' van Blom en Romeyn zijn de nieuwkomers dikwijls lid van één familiegroep, de Man geheten, die volgens het traditionele Chinese afstammingsstelsel is georganiseerd. De leden van deze groep zijn afkomstig uit één dorp op het deel van het Chinese vasteland dat tot Hongkong behoort. Ze keren daarheen terug om te trouwen en hun as wordt daar begraven. Voor hun overtocht naar West-Europa hebben zij een eigen fonds en een eigen reisbureau, en onderlinge hulp is vanzelfsprekend.

De drie eerstgenoemde groepen waren aanvankelijk helemaal uit mannen samengesteld en als deze Chinezen trouwden, was het met Nederlandse vrouwen. De tweede generatie was dan weinig Chinees ingesteld, omdat deze mannen gewend waren de opvoeding van de kinderen aan hun vrouw over te laten en omdat de school uiteraard ook een geheel Nederlandse omgeving vormde. Die vrouwen vormden wel het contactpunt van de dominante samenleving, maar er was toch toen al sprake van een sterk op elkaar ingestelde (mannen)groep. Deze tendens is ver-

sterkt, nu men de laatste jaren ook vrouwen en meisjes van Chinese afkomst kan laten overkomen en de Chinezen dus onder elkaar kunnen trouwen.

Van assimilatieprocessen is dus over het algemeen weinig sprake. Wel van integratie, want ze hebben een nuttige plaats gevonden in de Nederlandse samenleving. Geëmancipeerd hebben ze zich uitsluitend in het economische veld; voor politiek tonen zij weinig belangstelling, en zij bewegen zich voor zover bekend buiten de culturele Nederlandse sfeer. Van hun eigen cultuur weten we weinig, behalve van hun vuurwerk. Soms horen we iets van geheime genootschappen, soms wordt er iets bekend van het aandeel van Chinezen in de drughandel. Maar of die beide verschijnselen omvangrijk zijn of randfenomenen, weet, denk ik, zelfs de Amsterdamse politie niet.

DE ZIGEUNERS

Een heel andere positie dan de Chinezen nemen èn in de wereld èn in Nederland de zigeuners in. In Europa leven vermoedelijk zo'n 5 miljoen zigeuners, waarvan 4 miljoen in de oostbloklanden. In Nederland zijn het er niet meer dan 2 000. Het grootste deel daarvan heeft de Nederlandse nationaliteit; een klein aantal (450) heeft een niet volledig gegarandeerde status op grond van een tijdelijke verblijfsvergunning; en van tijd tot tijd verschijnen er kleine groepen, die om zo'n verblijfsvergunning vragen, maar er op diverse gronden geen krijgen en dan over de Duitse of de Belgische grens worden gezet.

De zigeuners zijn een merkwaardig volk. Men kan spreken van een nationaliteit, omdat ze een sterk identiteitsbesef hebben. Ze noemen zich *Rom*, het woord dat in hun taal staat voor 'man' of 'mens' en ze hebben door de eeuwen heen hun taal bewaard, ofschoon die in de verschillende gebieden waar ze woonden wel beïnvloed is, zodat er dialecten zijn ontstaan. Een eigen geschreven geschiedenis hebben ze niet, maar linguïstisch en fysiologisch onderzoek heeft het wel aannemelijk gemaakt, dat zij afkomstig zijn uit de noordelijke delen van wat nu India en Pakistan zijn. Hoe ze naar het westen zijn gekomen en wanneer, is onduidelijk. Sommigen denken als vluchteling voor invallende Mongoolse stammen, sommigen menen dat ze aangetrokken zijn door Arabische vorsten, die voor hun hoven muzikanten zochten. Want dat een groot deel van dit volk buitengewone muzikale gaven bezit, daarover is men het wel eens.

In de middeleeuwen zijn zij, trekkend in woonwagens, al in de Europese landen gesignaleerd. Zij hoorden toen al tot de weinige overgebleven nomadisch-levende volken van dit werelddeel. In tegenstelling tot

de andere nomaden, de Lappen en de Koetso-Wallachen, waren het echter geen veenomaden die met hun kudden van zomer- naar winterweiden trokken. De zigeuners verdienden hun brood op jaarmarkten en kermissen, met muziek maken, met waarzeggen. Ook wel met paardenhandel en met het repareren van klein huisraad.

In een feodale maatschappij hebben zulke mensen wel een functie. Zij waren overigens bepaald niet de enigen die een zwervend bestaan leidden. Rondtrekkende handwerkslieden, ontslagen soldaten, boeren aan wie hun land was ontnomen, waren in de middeleeuwen eveneens op pad en bij hen vergeleken hadden de zigeuners door hun speciale talenten en door hun hechte, op familieverbanden steunende groepsvorming het waarschijnlijk nog niet eens zo slecht.

Die situatie veranderde met de opkomst van de kapitalistische maatschappij. Regeringen van staten en steden gingen toen ernstige pogingen doen om 'bedelarij en landloperij' te beteugelen. Op grote schaal werden mensen, die buiten de geordende samenleving stonden, opgepakt, gedwongen tewerkgesteld, geronseld voor de vloeten, ofwel zonder veel omslag als kolonist naar de nieuw verworven gebieden overzee gestuurd.

De zigeuners lieten zich niet ronselen en dat kwam hun in sommige gebieden duur te staan: Maria Theresia liet hun kinderen afnemen en dwong haar boeren om die kinderen als 'Neu-Bauern' op te voeden, zodat ze later als 'Neu-Siedler' konden worden ingezet om nieuw land te ontginnen. Het was geen groot succes, want de zigeunerjongens en -meisjes liepen weg en alleen de naam van de 'Neusiedlersee' herinnert nog aan dit project. Ook in Nederland zijn de zigeuners in die periode ernstig vervolgd. Er was een tijd tussen 1720 en 1723, dat zij praktisch vogelvrij waren verklaard en waarin zij dan ook grotendeels het grondgebied van de Republiek ontvluchtten. Heel karakteristiek voor de denkbeelden van die tijd werden ze hier 'heidenen' genoemd!

In de negentiende eeuw werd de algemene houding tegenover de zigeuners iets milder. Enerzijds kwam er een wat romantisch getinte belangstelling voor hun 'vrijgevochten' leven en voor hun muziek, anderzijds gingen historici en taalgeleerden zich interesseren voor hun afkomst. In Nederland bijv. de Arabist De Goeje, die uit bepaalde elementen in hun taal afleidde dat zij in elk geval langdurig contact met Arabische volken hadden gehad.

Inmiddels was echter de economische grondslag voor hun bestaan ernstig aan het afkalven. Dat gold niet zozeer voor de muzikanten, van wie er velen kansen wisten te grijpen in het bloeiende muziekleven van Spanje en Midden-Europa. In Hongarije noemde men hen de 'herenzigeuners' en de meesten van hen hebben langzamerhand het zwervend bestaan opgegeven. De andere groep, de 'boerenzigeuners', had het minder makkelijk: er was minder ruimte om vrij te kamperen, de controle werd steeds

strenger (in Duitsland werd zelfs een register bijgehouden, dat internationaal functioneerde en later in de Hitlertijd bij hun vervolging heeft dienst gedaan) en aan hun diensten als ketellapper en paardenhandelaar was steeds minder behoefte. Enerzijds nam dus de noodzaak van een bedelend leven toe, anderzijds werd tegen dat bedelen steeds harder opgetreden. Ook het rondtrekken per woonwagen werd steeds moeilijker. In de meeste landen van Europa zochten de zigeuners dan ook een vaste verblijfplaats, maar ze vonden die voornamelijk in holen, grotten en primitieve hutten.

Niet altijd is het bij die vormen van huisvesting gebleven en soms werd van de nood een deugd gemaakt. In Andalusië bijv., het deel van Spanje waar volgens deskundigen de integratie van de zigeuners beter verlopen is dan elders, zijn een aantal zigeuners als zangers en danseressen beroemd geworden. Zij hebben in Granada hun holen en grotten uitgebouwd tot fraaie woningen, die nu een toeristische attractie zijn geworden en de achtergrond vormen van folkloristische voorstellingen ten bate van de vreemdelingenindustrie. In andere landen heeft waarschijnlijk de muzikale begaafdheid van de zigeuners ook als ladder gediend bij vestiging en stijging in de maatschappij. Men mag veronderstellen dat veel van de zigeuners, die zich nu als gevestigde burgers in West-Europa bevinden, het nageslacht vormen van mensen, die in zigeunerkapellen of als solisten zijn opgetreden en daarin een geregeld bestaan vonden. In Oost-Europa, waar nog altijd veel meer zigeuners zijn, zal dat veel meer moeite gekost hebben en vermoedelijk ontmoeten zij daar nog veel discriminatie.

In de tweede wereldoorlog is een groot deel van de Europese zigeuners, voorzover zij zich in de door Duitsland bezette gebieden bevonden, vervolgd en net als de joden vermoord. Sijes heeft becijferd dat het aantal zigeuners, dat om het leven kwam, in totaal ongeveer 200 000 moet zijn geweest. Vast staat dat er daarvan 210 uit Nederland kwamen. Deze zijn allen in één razzia in mei 1944 opgepakt en weggevoerd.

Onder de resten van de Europese zigeuners is in de laatste jaren een actieve beweging ontstaan, die alle kenmerken draagt van een emancipatiebeweging. Aanzetten daartoe waren er al vóór de oorlog, maar dan op meer nationale schaal. Zo wordt er al in 1933 melding gemaakt van een zigeunerorganisatie in Bulgarije, in 1937 wordt in Polen een 'zigeuner-koning' gekroond. Maar pas na de oorlog zien we meer duurzame organisaties verschijnen, die dan ook over de landsgrenzen heen reiken. In 1962 ontstaat in Parijs — waar na de oorlog veel zigeuners uit Oost-Europa heengetrokken waren — het Comité International Rom, dat zich bezigt te houden met het vraagstuk van de herstelbetalingen voor zigeunerslachtoffers van het nazi-bewind. In kringen van dat Comité kwam ook de gedachte op van een eigen 'thuisland' voor zigeuners — zoals de

joden dat in Israël gevonden hadden — 'Romanistan'. Die gedachte lijkt inmiddels weer verlaten te zijn, maar de beweging ging door. In 1971 werd in Londen het eerste Wereld Romano Congresso gehouden, in 1978 gevolgd door het tweede in Genève en in 1981 door het derde in Göttingen. Op al deze congressen waren zigeuners uit Oost- en West-Europa vertegenwoordigd en de leiding was er in handen van bewuste, meest academisch-geschoolde mensen van zigeunerafkomst. Te noemen vallen de Joegoslaaf Berberski, de Zwitser Jan Cibula en de Engelsman Grattan Puxon, die met Donald Kenrick het boek heeft geschreven, dat tot dusver als de beste publikatie over de zigeuners geldt: 'The destiny of Europe's Gypsies'.

De plannen die op deze congressen gemaakt zijn en de voorstellen die er gedaan zijn, hebben voor een groot deel betrekking op het behoud van de Romani-taal en -cultuur. Gezocht wordt naar een standaardspelling en een standaardgrammatica, waardoor uit de verschillende Romanidialecten een taal zou kunnen worden gevormd, die ook op scholen aan kinderen zou kunnen worden onderwezen. Het blijkt dat er al publikaties in deze taal zijn en dat er tijdschriften in verschijnen. Ook zijn er vertalingen van bekende werken, vooral Russische, in het Roman, en in Moskou bestaat een zigeunertheater, waar stukken in deze taal geschreven, worden opgevoerd.

Op meer politiek terrein heeft de internationale beweging (Romani Union) een zekere erkenning gekregen; op voorstel van de delegatie van India kreeg ze in 1977 van de Verenigde Naties de status van non-gouvernemental organisation bij de Economische en Sociale Commissie. De Raad van Europa is verder gegaan en heeft via haar commissie voor de mensenrechten in 1969 en in 1981 recommendaties aangenomen over de wettelijke status van nomaden in Europa (een term waaronder bijna uitsluitend zigeuners vallen). Hiermee is het voornaamste probleem, waarmee de zigeuners in politiek en juridisch opzicht worden geconfronteerd, aangeduid: er zijn nog steeds zwervende zigeuners, vooral in West-Europa. Maar ook in oostbloklanden is men er blijkbaar nog niet in geslaagd hen allen tot een zekere mate van vestiging te bewegen.

Deze mensen weigeren niet alleen assimilatie, zoals ook een groot deel van de gevestigde zigeuners, ze willen bovendien niet ingeschakeld worden in bestaande politieke verbanden en staten. Zij zijn doodsbang voor registratie, zoals nog kort geleden is gebleken toen men de groep, die Coco Petalo in Nederland wilde doen opnemen, wilde registreren. Nu is dat laatste niet zo verwonderlijk als we bedenken wat er met die oude Duitse registratie gebeurd is, en zien dat vele joodse Nederlanders bij de volkstelling 1947 ook op dat ene essentiële punt niet wilden worden geregistreerd. Maar er zullen toch oplossingen moeten worden gevonden, anders blijven we van tijd tot tijd taferelen zien van grenzen-

blokkerende caravans, die noch door het ene noch door het andere land worden geaccepteerd. In sommige landen, zoals in Engeland en België, zoekt men de oplossing in het inrichten van een aantal kampen met standplaatsen, die voor trekkers gereserveerd zouden moeten blijven. Het is een oplossing die in Nederland moeilijk te verwezenlijken zou zijn, gezien het grote tekort aan woonwagenstandplaatsen en de niet zo beste verstandhouding tussen zigeuners en Nederlandse woonwagenbewoners. Het blijft dus zoeken naar een compromisoplossing, waarbij indien mogelijk de zigeuners zelf een stem zouden moeten hebben.

Het zwaartepunt van de zigeuneremancipatiebeweging lijkt intussen verlegd te zijn naar Duitsland. Daar heeft het in 1952 opgerichte 'Verband deutscher Sinti' steun gekregen van een organisatie die zich 'Gesellschaft für bedrohte Völker' noemt. Tezamen met die organisatie hebben de Duitse zigeuners op 27 oktober 1979 een indrukwekkende plechtigheid georganiseerd bij het gedenkteken dat voor de omgekomen zigeuners is opgericht in het voormalige concentratiekamp Bergen-Belsen. Onder de aanwezigen bevond zich de voorzitter van het Europese parlement, Simone Weil, die er samen met zigeunervrouwen gevangen gezeten heeft. Ook dat 'Verband deutscher Sinti' streeft naar Wiedergutmachung en staat onder leiding van gevestigde en maatschappelijk geslaagde zigeuners. Het lijkt er op, dat we in Nederland nog niet zo ver zijn. De belangen van de zigeuners worden hier verdedigd door niet-zigeuners, aanvankelijk door de stichting Rom, die een mooi en verhelderend boek over de zigeuners verschijnen liet, maar die nu helaas uiteengevallen is.

Het is natuurlijk allerminst zeker dat de internationale zigeunerbeweging, die zich nu manifesteert, erin zal slagen de positie van alle zigeuners blijvend te verbeteren. Wat men zich bijv. kan afvragen, is in hoeverre de trekkende zigeuners in alle landen zich vertegenwoordigd voelen door hun gevestigde, en naar we mogen aannemen meer geletterde, taalverwanten. Maar ook dan blijft de zigeuneremancipatie een opmerkelijk verschijnsel van onze tijd.

Litteratuur

- Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM), *Waar komen zij terecht? De positie van jeugdige allochtonen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*, Min. van CRM, 1981.
- Boekman, E., *Demografie van de joden in Nederland*, Amsterdam, 1936.
- Bogaart, Nico, van Ewijk, Paul en Rogier, Jan, *Zigeuners. De overleving van een reizend volk*, Amsterdam/ Brussel, 1980.
- Eppink, Andreas, *Cultuurverschillen en communicatie. Problemen bij hulpverlening aan migranten in Nederland*, Alphen a.d. Rijn/Brussel, 1981.
- Geigges, Anita en Wette, Bernhard W., *Zigeuner heute. Verfolgung und Diskriminierung in der BRD*, Bornheim-Merten, 1981.

- Houwaert, Dick (red.), *Mijn Jodendom*, Den Haag, 1981.
- Kool, C., Konings-van der Snoek, M. en van Praag, C.S., *Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland*. Deel I: 'Turken en Marokkanen', SCP, Den Haag, 1980.
- Linden, J.W. van der, *De Hernhutters in Nederland*, Zeist, 1980; idem, *De Hernhutterzending in Nederland 1738-1793*, Zeist, 1968.
- Reijnders, C., *Van 'Joodsche Natiën' tot Joodse Nederlanders*, Amsterdam, 1969.
- Stéphan, R., *Histoire du protestantisme français*, Paris, 1961.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Etnische minderheden*. Rapport aan de regering met een voorstudie van Penninx, M.J.A., Den Haag, 1979.
- Wijnberg, S., *De Joden in Amsterdam* (diss Utrecht) Assen, 1967.

8. De erfenis van de koloniale periode

De gecompliceerde processen, die we kunnen samenvatten onder de term dekolonisatie en die zich hebben afgespeeld in Indonesië en Suriname, vallen buiten het bestek van dit boek, evenals de bewegingen, die in deze landen vóór, tijdens en na de machtsoverdracht een rol hebben gespeeld. We moeten echter wel spreken over bepaalde gevolgen van dat proces, omdat die zich nu afspelen binnen Nederland.

Dit land is nl., evenals een aantal vergelijkbare koloniale mogendheden zoals Engeland en Frankrijk, na afloop van die dekolonisatie geconfronteerd met groepen van immigranten uit de voormalige koloniën. Wij rekenen ze hier tot de 'etnische minderheden' en elk van die groepen maakt een eigen ontwikkeling door. Voor een goed begrip van de positie, waarin zij hier verkeren en van de emancipatieprocessen, die ze hebben doorgemaakt en misschien nog zullen doormaken, is het wel nodig, dat wij van tijd tot tijd teruggrijpen naar hun situatie in de koloniale periode of tijdens het dekolonisatieproces.

Tot de push- en pullfactoren, die ertoe geleid hebben, dat deze mensen naar Nederland kwamen, behoorde nl. niet alleen de normale aantrekkingskracht van een welvarend land met goede scholingsmogelijkheden en de afstotende werking van armoede en gebrek aan sociale voorzieningen, maar ook stimulansen, die te maken hebben met die vroegere positie. In alle koloniale gebieden ter wereld hebben zich groepen van inheemsen bevonden, die sterk verbonden waren met de blanke overheersers. Ten dele zijn zij in de strijd die aan de machtsovername voorafging ook aan hun kant blijven staan. Omdat zij onder de nieuwe verhoudingen met de blanke kolonisten werden geïdentificeerd, hebben zij het vaak moeilijk gekregen en velen van hen zijn bedreigd in hun economische en fysieke bestaan. De samenstelling van die groepen verschilt nogal van land tot land: wel zijn meestal de resten te vinden van de inheemse leden van de vroegere koloniale legers, zoals de Sikhs en de Gurka's in Engeland en de Molukkers hier. Grote groepen van Aziaten, zoals men nu in Groot-Brittannië vindt, zijn er overigens hier niet gekomen. Evenmin hebben wij te maken gekregen met de afstammelingen van blanke kolonisten, die al decennia in het koloniale gebied gevestigd waren, zoals de 'pieds noirs', die uit Algerije in Frankrijk kwamen. De andere landen hebben echter geen grote herkenbare groep van Euro-Aziaten, zoals hier de Indische Nederlanders.

Omdat deze groepen van allochtonen pas betrekkelijk kort in ons land wonen, valt er eigenlijk over emancipatieprocessen nog moeilijk te spreken. Om vast te stellen of er zulk een emancipatieproces aan de gang is of verwacht moet worden, zouden we eerst moeten vaststellen of ze in een positie van machteloosheid verkeren en zo ja of dat dan voor de hele groep geldt of voor een deel ervan, en of te verwachten is, dat die machteloosheid zal voortduren in de komende generaties. Veel daarvan is nog niet duidelijk en het zal nodig zijn ook ten aanzien van hen — net als bij de moslims — een wat speculatieve toekomstvisie te geven. In elk geval is het van belang al in dit stadium voor elk van de postkoloniale groeperingen in Nederland een paar vragen te stellen:

1. Welke push- en pullfactoren hebben tot hun komst naar Nederland geleid?
2. Welke soort van groepsvorming bestaat er en reikt die over de generaties heen?
3. Worden er collectief en individueel veranderingen nagestreefd, die kunnen leiden tot wijzigingen in de machtspositie?
4. Welke factoren zouden die veranderingen kunnen bevorderen of bemlemmeren?

Het moet mogelijk zijn vanuit het antwoord op deze vragen een beeld te krijgen van de sociale processen, die zich — al dan niet gericht op emancipatie — voordoen binnen deze groepen.

DE INDISCHE NEDERLANDERS

In alle koloniale gebieden zijn door de eeuwen heen door de blanke kolonisten kinderen verwekt bij inheemse vrouwen. Maar alleen in Nederlands Indië hebben deze kinderen een sociale klasse met een eigen karakter gevormd. Dat kwam ten dele doordat sommige van die Nederlandse mannen de moeders van die kinderen trouwden, ten dele ook doordat er in de Nederlandse wet een mogelijkheid bestaat, waarbij een vader een onwettig kind erkent. Dat kind gaat dan zijn naam dragen en verkrijgt daarmee ook zijn nationaliteit: het Nederlandschap. Doordat er dus een band ontstond met de vaders werden in het algemeen dergelijke kinderen niet met hun moeders teruggesloten in de kampong als de vader een ander trouwde of een andere huishoudster nam, maar werden zij meer als lid van het gezin beschouwd en kregen zij ook vaker een schoolopleiding. In veel gevallen waren de gezinnen, waarin zij opgroeiden, niet rijk, zegt Surie, die over deze groep een uitgebreid artikel schreef in 'Allochtonen in Nederland': 'men moet bedenken dat tot 1895 meer dan de helft van de Nederlandse mannen in Nederlands Indië soldaten waren'. Het waren echter niet alleen deze soldaten, die een in-

heemse huishoudster (een njai) hielden, maar dit was bij gebrek aan Europese vrouwen ook heel gewoon bij officieren, hogere bestuursambtenaren en planters. De groep van Euro-Aziaten, die in het bezit was van het Nederlandse staatsburgerschap, vertoonde daardoor al vroeg een zekere sociale geleiding. Het kwam ook vrij vaak voor, dat Indo-Europese kinderen voor hun opleiding naar Nederland werden gestuurd: de 'Indo' was in dit land geen onbekend verschijnsel, maar degenen die hier kwamen, behoorden wel tot de hogere sociale lagen van de groep.

In de eerste decennia van deze eeuw heeft die groep van Indo-Europeaanen in Nederlands Indië een verbetering weten te bereiken in haar maatschappelijke positie doordat er toen behoefte kwam aan een administratieve middenklasse: voor de klerkenfuncties, de middelbare rangen van het ambtenarencorps en de middenposities in het Nederlands-Indische leger kwamen deze mensen vooral in aanmerking. Tegelijkertijd groeide de mogelijkheid om Nederlands onderwijs te ontvangen en daardoor gingen zij een duidelijke voorsprong krijgen op de inheemse bevolking. Ze bleven echter in een marginale positie: niet voor vol aangezien door de blanke — uit Nederland afkomstige — bovenlaag; niet vertrouwd door de Javanen en andere volkeren, waarbinnen zich in die jaren een opstandige beweging begon te ontwikkelen. Ook staatkundig gezien was hun positie marginaal: de overgrote meerderheid van hen had het 'vaderland', waarvan zij wettelijk onderdanen waren nooit gezien en kon ook niet verwachten het ooit te zien. Toch voelden zij zich verbonden door de taal, door de normen, die ze op school hadden geleerd, door de vlag en de koninginnedag. Aan de andere kant voelden zij zich thuis in hun geboorteland, waarvan zij de taal eveneens spraken en waarvan zij door moeders of door de baboes eveneens nauw waren verbonden.

Deze marginale politieke positie heeft zijn uitdrukking gevonden in een eigen politieke beweging: in 1912 was door E.F.E. Douwes Dekker geprobeerd een Indische partij te stichten, waarvan zowel Indonesiërs als Indo's lid konden worden, maar die beweging is als 'staatsgevaarlijk' door de regering verboden. Meer succes had het Indo-Europees Verbond, dat van 1919 dateerde en dat wél rechtspersoonlijkheid verwierf en vertegenwoordiging kreeg in de Volksraad. Met de oprichting van dit Verbond kan men de eerste fase van de emancipatie van de Indo's als geëindigd beschouwen: zij hadden toen zowel een erkende zelfstandige positie als de mogelijkheid om een eigen standpunt in te nemen bereikt.

In vergelijking tot de miljoenen Indonesiërs was de groep echter niet groot; naar schatting omvatte zij in 1940 omstreeks 170 000 personen, die grotendeels in de steden woonden. Toen de Japanners in 1942 Indonesië bezetten, werden zij, vanwege hun Nederlandschap voor een groot deel uit hun betrekkingen ontslagen. Velen werden met de andere Nederlanders in kampen geïnterneerd.

Hun grootste problemen ontstonden echter pas na de beëindiging van de Japanse bezetting en de soevereiniteitsoverdracht.

Aanvankelijk stond het Indo-Europees Verbond op het standpunt dat zij in Indonesië moesten blijven, omdat dat immers hun geboorteland was. Afsproken werd dat zij — en ook de andere Nederlanders — twee jaar de tijd zouden krijgen om te beslissen of zij Nederlander wilden blijven of het Indonesisch staatsburgerschap zouden aanvaarden. In de loop van die twee jaar bleek echter al dat hun maatschappelijke positie in Indonesië sterk verslechterde en dat er eigenlijk voor de meesten van hen geen aanvaardbare toekomst zou zijn. De beste oplossing leek dus overbrenging van in elk geval het grootste deel van de groep naar Nederland.

De Nederlandse regering voelde aanvankelijk weinig voor deze oplossing, omdat zij problemen zag in de komst van mensen die wel Nederlander waren, maar voor het grootste deel nooit in Nederland waren geweest. De ambtenaren die een onderzoek kwamen instellen in Indonesië vonden teleurgestelde, verarmde mensen die zelf ook weinig animo vertoonden om zo ver weg te trekken. Hier te lande zat men toch al met huisvestingsproblemen en er werd getwijfeld aan de mogelijkheid om passend werk voor hen te vinden. Er is toen nog overwogen om een heel stelsel van steunmaatregelen op te zetten, waardoor deze groep in Indonesië van Nederlandse kant zou worden onderhouden, maar de Indonésische regering heeft — waarschijnlijk terecht — een dergelijke bevoordeling van één sociale groep afgewezen.

Zo kwamen de 'Indische Nederlanders' in vier golven tussen 1949 en 1956 naar Nederland — zonder veel verwachtingen en hier ook niet helemaal welkom.

De algemene indruk op het ogenblik is dat het allemaal nogal is meegevallen. Surie geeft vier oorzaken aan waardoor de Indo's zelf een positievere instelling ten opzichte van Nederland ontwikkelden;

In de eerste plaats viel hier hun marginale positie weg. Zij werden niet meer als 'Europeaan van minder gehalte' beschouwd en de Hollanders bleken aanzienlijk te verschillen van de 'totoks' die zij in Indië hadden ontmoet.

In de tweede plaats was het normensysteem waarin zij al generaties lang waren opgevoed ontleend aan het Nederlandse en vonden zij hier dat normen- en waardensysteem terug.

In de derde plaats spraken zij — weliswaar soms gebrekkig — de Nederlandse taal: 'van meet af aan kon men zich verstaanbaar maken, kranten lezen, naar de radio luisteren. De kinderen konden op school meteen meedoen'.

In de vierde plaats is het beleid dat de Nederlandse regering ten aanzien van de 'geregatrieerden' heeft gevoerd ook door hen zelf gunstig beoordeeld: ze werden niet opgevangen in kampen maar voor zover ze

zelf niet voor huisvesting konden zorgen in contractpensions. De voorlichting over opleidingen en de mogelijkheden om werk te vinden was goed en de medische voorzieningen waren uitstekend. In een later stadium werden hun woningen toegewezen en kregen zij kredieten om meubels te kopen. Dat alles verliep ordelijk, vanzelfsprekend en in voor hen zelf begrijpelijke termen. Er zijn in dat stadium natuurlijk ook veel frustraties geweest en vrijwel iedereen heeft aan het Nederlandse klimaat moeten wennen. Toch maakten zij op ons Nederlanders een blijmoedige indruk en waren de mensen die met hen te maken hadden, getroffen door hun aanpassingsbereidheid.

In het algemeen hebben de Indo-Europeanen van hun kant de Nederlanders niet teleurgesteld. Wat de kansen op de arbeidsmarkt betreft, kwamen zij in een gunstige tijd en zij bleken goed te passen in de midfuncties, die zij in Indonesië ook hadden bekleed. Veel Nederlanders waren ook verrast door hun vriendelijke optreden: wij waren hier niet gewend aan een loketambtenaar die vriendelijk de tijd nam om iemand iets uit te leggen of aan iemand die door de telefoon zei 'Och mevrouw, wat jammer nu, verleden week had u het nog voor tien gulden kunnen krijgen, nu moet ik u een rijksdaalder meer vragen'!

De komst van de geregatrieerden bleek ook een verrijking van de Nederlandse cultuur. In de romans van Bep Vuyk, van Friderici en van Maria Dermoût en de boeken van Rob Nieuwenhuys en Tjalie Robinson kwam een nieuw element in de Nederlandse literatuur: niet het leven van de Europeanen in de tropen werd er in beschreven, maar dat van de mensen die er geboren waren en er zich thuis voelden.

Het heimwee dat in die boeken doorklinkt en dat ook tot uitdrukking komt in de tijdschriften 'Tong Tong' en 'Moesson' en op de vele Pasar Malams vormt het bindmiddel van deze groep en bindt hen trouwens ook aan de vele geregatrieerden van Nederlandse afkomst, die zich nu niet meer zo sterk van hen distantiëren als vroeger in Nederlands Indië. Zij hebben bovendien gezamenlijke grieven tegen de regering, die heel lang getreuzeld heeft met het uitbetalen van achterstallige salarissen en pensioenen aan ambtenaren en KNIL-militairen en die pas kort geleden is overgegaan tot het doen van kleine uitkeringen aan mensen die de elende van de Japanse kampen hebben doorstaan.

Tot een emancipatiebeweging is dit protest niet uitgegroeid, al lijkt het soms, dat daar toch meer reden voor kon zijn geweest dan we aanvankelijk hebben aangenomen. Uit de beschrijving van een groep Indische Nederlanders, die Ingrid Harms en Tessel Pollman onlangs publiceerden in Vrij Nederland kwamen nl. duidelijk gevoelens van machteloosheid en achtergesteld zijn tot uitdrukking. Opvallend in dit verhaal waren twee dingen: in de eerste plaats de vele oude grieven die nog uit de repatriëringsperiode stamden en die nu pas boven kwamen en wer-

den geuit. En in de tweede plaats het feit waarover vooral de tweede generatie klaagde: de toenemende discriminatie op straat en op school, waarvan ook zij zich slachtoffer voelden.

Het is niet goed na te gaan in hoeverre deze geïnterviewden representatief zijn voor alle Indo's in Nederland: zij woonden dicht bij elkaar en hadden het groepsverband steeds gehandhaafd. Het sociaal niveau van de eerste generatie was niet hoog geweest en er waren veel militairen bij. Opmerkelijk was wel, dat de tweede generatie, die sociale stijgingskansen had aangegrepen en waarvan er velen met Nederlanders getrouwd waren zich ook gediscrimineerd voelde. Nederland is blijkbaar bezig een intolerant land te worden ook tegenover bevolkingsgroepen waarvan we al generaties lang vertegenwoordigers in ons midden hadden.

Hun assimilatie zal daardoor langer op zich laten wachten dan oorspronkelijk mogelijk leek en ze zullen misschien nog een emancipatieproces moeten doormaken voordat ze zich hier volkomen thuis kunnen voelen.

DE MOLUKKERS

Heel anders zijn de processen verlopen bij de tweede groep van immigranten, die in Indonesië geboren waren; de Molukkers. Dit was ook in dat land al een heel andere sociale groep en is dat hier gebleven. Het grootste deel was soldaat geweest in het K(oninklijk) N(ederlands) I(ndisch) L(eger). Daar voor werden destijds bij voorkeur mensen gerekruteerd, die uit die gebieden van de Archipel kwamen waar men al sinds generaties lid was van een christelijke kerk. Daartoe behoorden de Molukken, die al door de Portugezen gekerstend werden. Zij werden meestal aangeduid met de naam van het eiland waarop de hoofdstad van de Molukken lag: Ambonnezen. Lang niet allemaal waren zij geboren op Ambon of één van de andere Molukse eilanden. Velen kwamen uit gezinnen waar men van vader op zoon in het leger had gediend en een aantal van hen was op Java of elders in de kazerne geboren. De vrouwen van de militairen die naar Nederland kwamen, waren daardoor ook lang niet allemaal van Ambonese afkomst; naar schatting 30% was Javaanse.

Na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 is het KNIL ontbonden, de soldaten, die aan de kant van de Nederlanders hadden gevochten bij de positionele acties werden voor de keuze gesteld om over te gaan naar het Indonesische leger of te worden gedemobiliseerd. In hun contracten was vastgelegd, dat dat dan moest gebeuren op een plaats van hun keuze. Het lag voor de hand dat de Molukse militairen vervoerd wilden worden naar de dorpen en eilanden waarvan zij oorspronkelijk afkomstig waren en waarmee zij nog vele banden onderhielden, maar juist in de periode

waarin de demobilisatie zijn beslag moest krijgen, was dat praktisch onmogelijk omdat op de Molukken een opstand was uitgebroken tegen de regering van Soekarno. Dat deel van het KNIL dat iedere andere oplossing afwees, heeft toen via gerechtelijke procedures de Nederlandse regering gedwongen hen over te brengen naar Nederland.

Bij en na die overbrenging zijn door de Nederlandse regering — die de hele operatie contre coeur uitvoerde — een aantal grove fouten gemaakt. In de eerste plaats zijn deze soldaten aanvankelijk opgenomen in het Nederlandse leger — waar ze geen bezwaar tegen hadden — maar daar uit bij aankomst in Nederland weer ontslagen — hetgeen een grote klap voor hun zelfvertrouwen moet zijn geweest. In de tweede plaats werden zij gehuisvest in oude, verwaarloosde kampen en gebouwen en werd er geen enkele poging gedaan hen wegwijs te maken in de Nederlandse maatschappij. In de derde plaats werd het contact van Nederlandse zijde overgelaten aan een hulporganisatie van zeer eenzijdige politieke samenstelling: de stichting 'Door de Eeuwen Trouw', die vrijwel uitsluitend bestond uit mensen die het de regering verweten dat ze 'ons Indië' hadden afgestaan.

Het argument voor dit beleid luidde, dat hun verblijf hier toch maar van korte duur zou zijn, maar dat was van het begin af aan onrealistisch. Toch is het nog lang het officiële standpunt gebleven en dat heeft de verwachtingen van de Molukkers zelf uiteraard sterk beïnvloed.

In de 'woonoorden', zoals de barakkenkampen werden genoemd, is de interne organisatie die van de kazerne gebleven. De 'kampoudsten', waarmee onderhandeld werd, waren de voormalige sergeant-majours uit het KNIL — trouwens aanvankelijk de enigen die behoorlijk Nederlands spraken. Er werd gezamenlijk gekookt en gewassen. Werken buiten het kamp was aanvankelijk verboden, maar zal klandestien wel zijn gebeurd. De mensen kregen geen geld in handen, de regering zorgde voor het nodige. Alleen heeft men wel van het begin af aan gezorgd dat de kinderen enig onderwijs kregen. Kinderen waren toen nog niet zeer talrijk: het was een jonge groep met relatief weinig gehuwden en veel meer mannen dan vrouwen.

Deze toestand kon toen ze enkele jaren geduurd had natuurlijk niet langer gehandhaafd blijven en daarom is door het ministerie van Maatschappelijk Werk een aantal maatregelen genomen: er werd een Commissariaat Ambonnezenzorg ingesteld, het arbeidsverbod werd opgeheven — zelfs werd bij de arbeidsbureaus gezorgd voor speciale bemiddelaars — en in 1956 werd een systeem van zelfverzorging opgelegd, dat berustte op het principe van of eigen verdiensten of bijstand. Ondertussen waren er een paar betere woonoorden bij gebouwd en werden er pogingen ondernomen om de barakken in de oude kampen om te bouwen tot klei-

ne eengezinseenheden met aangebouwde keukentjes, zodat ieder gezin voortaan zelfstandig zou kunnen koken.

Door de commissie, die in 1957 werd ingesteld om de situatie te onderzoeken en die een jaar later het rapport 'Ambonnezen in Nederland' uitbracht, werd dit alles echter onvoldoende geacht. Zij adviseerde de bouw van woonwijken met woningen, die volgens de Nederlandse normen moesten worden gebouwd in gemeenten, waar verwacht mocht worden dat er werkgelegenheid voor de Molukkers zou bestaan.

Intussen was er onder de bewoners van de woonoorden naast het oude militaire patroon nog een nieuw groepsverband ontstaan: de opstand op de Molukken had aanvankelijk geleid tot de stichting van een onafhankelijke Republiek Maluku Selatan (RMS of Zuidmolukse Republiek), maar deze is door het Indonesische leger bezet. De leden van de regering van die republiek zijn gevangen genomen of gevlucht en enkelen van hen zijn na omzwervingen door de Archipel naar Nederland gekomen, waar ze een regering in ballingschap vormden. In de bewoners van de woonoorden vonden minister — later president — Manusama en zijn collega's hun onderdanen.

Niet alle ex-KNIL-soldaten waren met deze gang van zaken ingenomen: een aantal van hen wilde zich blijven beschouwen als 'ex-KNIL-militairen op weg naar huis' en distancieerde zich van het vertegenwoordigend lichaam van de RMS. De bovengenoemde commissie zag zich daardoor geconfronteerd met zes organisaties van Ambonnezen, korte tijd later waren het er elf. Er is zelfs een tijdlang een concurrerende 'president' geweest, die geprobeerd heeft een vertegenwoordiging te vestigen bij de Verenigde Naties. Kortom er was een uiterst ingewikkeld patroon ontstaan van elkaar bestrijdende actiegroepen en bewegingen. De regering heeft deze verscheidenheid in zoverre erkend, dat ze er rekening mee heeft gehouden bij de plaatsing in woonwijken en bij subsidiëring van kerkbouw. Want ook de Molukse kerk is door de politieke spanningen gesplitst.

Alle verenigingen van Molukkers keren zich tegen de Nederlandse regering, omdat die steeds geweigerd heeft de RMS te erkennen en niet bij machte bleek om terugkeer op hun voorwaarden af te dwingen. Alle maatregelen, die van Nederlandse kant werden genomen, werden daardoor met wantrouwen bekeken en het heeft meer dan twintig jaar geduurd voordat het laatste woonoord ontruimd was. Maar tenslotte is dit stukje emancipatie voltooid.

Van integratie in de samenleving is echter weinig terecht gekomen. Aanvankelijk leek het hoopvol, dat vrijwel alle Molukse kinderen meer dan lager onderwijs volgden — een feit dat al bij het onderzoek in 1957 was gebleken — en dat weinig Molukkers in het begin echte problemen ondervonden op de arbeidsmarkt. Maar spoedig traden een aantal nega-

tieve verschijnselen op; omdat in de gezinnen het Maleis de omgangstaal bleef en vooral de moeders het Nederlands slecht beheersten, kregen de kinderen toch niet genoeg taalvaardigheid om zich in de middenberoepen te kunnen handhaven. Velen verlieten voortijdig het voortgezet onderwijs. De geïsoleerde ligging van de woonoorden maakte het contact met de Nederlandse bevolking moeilijk en niet alle buurtbewoners toonden zich enthousiast over de bouw van Molukse woonwijken in hun gemeente. Er is stellig van discriminatie sprake geweest. Een van de gevolgen is, dat er op dit ogenblik een abnormaal hoge werkloosheid heerst onder Molukse jongeren en dat er ook bij hen sprake is van druggebruik.

De negatieve effecten van het opgroeien in twee cultuurpatronen die sterk van elkaar verschillen, werden in volle omvang zichtbaar toen kleine groepen jonge Molukkers gingen proberen de politieke eisen van de RMS af te dwingen door middel van bezettingen van gebouwen, kapingen van treinen en gijzeling van willekeurige mensen en zelfs schoolkinderen. Viermaal hebben dergelijke acties plaatsgevonden, daarbij zijn tweemaal gebouwen bezet van de diplomatieke vertegenwoordiging van Indonesië, tweemaal is een trein gekaapt, eenmaal een school en eenmaal een provinciehuis. Bij al die gebeurtenissen, behalve bij de bezetting van de school in Bovensmilde zijn doden gevallen en vele honderden mensen hebben ernstige spanningen doorgemaakt. Het spreekt vanzelf, dat een dergelijk optreden van een minderheid niet bepaald geschikt is om de verstandhouding tussen Nederlanders en Molukkers te verbeteren: vooral in Drente is de nawerking groot en het wantrouwen niet geweken.

Men moet echter dit optreden niet alleen zien als een symptoom van de nog altijd bestaande conflictsituatie tussen Molukkers en Nederlanders: het is zeker ook een protest geweest van een jonge generatie van Molukkers tegen hun eigen oudere leiders. Hen hebben ze verweten, dat zij er niet in geslaagd zijn enige vooruitgang te boeken in hun streven naar erkenning van de RMS door de Nederlandse — en andere — regeringen. Zij zouden wel eens laten zien dat dat met andere — in hun ogen modernere — middelen wel zou lukken; velen van hen hebben deze illusie met hun leven betaald.

Hun optreden heeft in elk geval tot gevolg gehad dat de Nederlandse regering zich is gaan realiseren dat een multiculturele samenleving nog iets anders vraagt dan het instandhouden van kleurrijke dansgroepjes en zangkoren, maar dat verschillen in normen en gedragspatronen tot zeer grote problemen kunnen leiden als men ze niet vroeg genoeg onderkent. Er zijn nu in elk geval pogingen gedaan om een gesprek met de Molukkers op gang te brengen. Ten dele zijn deze mislukt: een gemengd overlegorgaan is al uiteen gevallen, ondanks de hoge verwachtingen die men daarvan had. Er functioneert nu een inspraakorgaan dat uitsluitend uit Molukkers bestaat met Nederlandse medewerkers. Het is blijkbaar wel

gelukt om daarin de verschillende stromingen, die onder deze groep bestaan samen aan tafel te houden. Ook het hele 'welzijnswerk' dat ten bate van andere groepen van alloctonen meestal wordt verricht door Nederlandse stichtingen met een gemengd uitvoerend personeel is bij de Molukkers in eigen handen. Op sommige sociale academies worden speciale cursussen voor Molukse welzijnswerkers gegeven.

Sinds enkele jaren kunnen jonge Molukkers op kosten van de regering reizen naar Ambon maken, om familie te bezoeken en met eigen ogen te zien hoe de toestand daar is. Daarbij blijkt wel eens dat de voorstelling die men hier heeft over de aanhang van de RMS op de Molukken niet met de werkelijkheid klopt. Het is nog geenszins duidelijk welke gevolgen dit op den duur zal hebben voor de politieke opvattingen van de jonge Molukkers.

In het blad 'Tjengkeh', dat door deze jongeren wordt uitgegeven, komen de verschillende politieke groeperingen aan het woord. Er blijken tenminste drie richtingen te bestaan; de eerste blijft gericht op het nationalistisch ideaal van een vrije republiek op de Molukken. Deze zoekt aansluiting bij een Papoea-beweging en bij de Frelimo's op Oost-Timor. De tweede richting wil samenwerking met andere - linkse - bewegingen, die in verzet zijn tegen het bewind van Soeharto. Tenslotte is er een derde stroming die meer op Nederland gericht lijkt te zijn. Dit laatste niet als assimilant, maar met behoud van veel elementen uit de eigen cultuur. Hierin zou men het begin kunnen zien van een emancipatie.

SURINAMERS EN ANTILLIANEN

Na de totstandkoming van het Koninkrijksstatuut in 1954, in het bijzonder in de jaren tussen 1970 en 1976, zijn grote aantallen mensen uit de voormalige Westindische koloniën naar Nederland gekomen. Ze hebben dit land verrijkt met tenminste vier nieuwe subculturen.

Te onderscheiden zijn: de negers en mulatten (gemengdbloedigen) uit Suriname, die gewoonlijk creolen worden genoemd, de vroegere Brits-Indiërs, die we nu als Hindoestanen aanduiden, een kleine groep Javanen en de Antillianen, die met uitzondering van de Arubanen ook afstammelingen van een negerbevolking zijn.

De creolen uit Suriname stammen af van de vele plantageslaven, die naar dat land zijn gebracht toen de suiker, rijst, tabak en indigoculturen er nog grote winsten opleverden. Het Franse woord 'créole', waaraan zij hun naam ontleen, had oorspronkelijk de betekenis 'afstammeling van een uitheemse immigrant'. Het werd ook gebruikt voor kinderen van blanken die in de koloniën geboren waren en is nu nog gangbaar voor

uitheemse dieren, die in een dierentuin geboren zijn. In Suriname werd het na de emancipatie van de slaven de soortnaam voor de negerbevolking om hen te onderscheiden van de nieuwe immigranten uit Brits-Indië en Nederlands-Indië. Het woord wordt hier in Nederland ook algemeen gebruikt voor de zwarte Surinamers.

Evenals de andere koloniale gebieden rondom de Caraïbische Zee was Suriname lange tijd welvarend door de plantagebouw, die in de kuststrook ontstond, nadat die door de Zeeuwse veroveraars van dit gebied ingepolderd was. De opbrengst van die plantages ging naar Europa en later ook naar Noord-Amerika, zodat er ook een bloeiende scheepvaart ontstond. De arbeidskrachten op die plantages werden geïmporteerd onder dwang; al vroeg in de koloniale geschiedenis hebben Europeanen, in navolging van de Arabieren, gebruik gemaakt van het feit dat in Afrika een stelsel van slavernij bestond. Overwonnen vijanden en mensen die een schuld moesten aflossen, konden daar als slaven worden gebruikt en verkocht. In later jaren toen de stammenoorlogen niet meer voldoende slavenmateriaal opleverden, werden ook wel drijfjachten georganiseerd, waarbij alle gevangen mannen en vrouwen naar landen overzee werden verkocht. Nederlanders hebben in het transport en de handel in slaven een groot aandeel gehad. Een tijdlang hadden zij aan de westkust van Afrika (de Goudkust en de Slavenkust) zelfs het monopolie van de slavenhandel. Daar ligt dan ook het gebied waar de Surinaamse slaven oorspronkelijk vandaan komen: de huidige staten Ghana, Togo, Benin en het westelijk deel van Nigeria.

De gevangen negers werden bijeengebracht in forten, die een directe uitgang hadden op zee en zo in de schepen geladen. De overtocht in de overvolle ruimen van zeilschepen moet verschrikkelijk zijn geweest; men schat nu dat 15% van de slaven tijdens die tocht overleed. De voeding bestond uit zoute vis en gezouten vlees. Dit wordt wel als verklaring aangevoerd voor het feit dat Surinamers over het algemeen meer zout in hun eten verwerken dan gebruikelijk is in Nederland, en zelfs nog wel gezouten vis uit Paramaribo laten komen.

Het aantal blanke kolonisten dat zich in Suriname vestigde, is nooit heel groot geweest. Onder hen waren veel joden en hugenoten, die in de koloniën godsdienstvrijheid genoten. Zij bleven vaker permanent dan de calvinistische Nederlanders, die veelal op latere leeftijd naar Europa terugkeerden en hun kinderen daarheen stuurden voor hun opvoeding. Joden en hugenoten hebben zich dan ook meer met de negerbevolking gemengd, ofschoon natuurlijk in Suriname net als overal veel blanke kolonisten kinderen hebben verwekt bij hun slavinnen. Er is daardoor al vroeg een klasse ontstaan van mulatten, waarvan er velen vrijgelaten waren, die een tussenklasse vormden van handwerkers en handelaren.

De slaven die direct uit Afrika kwamen, hadden geen gemeenschappe-

lijke taal. In Suriname ontstond onder hen een 'lingua franca', die door de auteurs over dat land achtereenvolgens neger-Engels, taki-taki, Sranan Tongo en Surinaams wordt genoemd. De taal bevat veel Engelse en Franse elementen, doordat onder de kolonisten ook vrij veel buitenlanders waren en het land enkele perioden van Engels bestuur heeft doorgeemaakt. Het was de algemene taal van de volksklasse en het werd later ook gesproken door de nieuwe immigranten, die — zoals we zullen zien — uit Azië kwamen.

Gedurende de gehele periode van de slavernij, die al met al drie en een halve eeuw heeft geduurd, zijn er slaven van de plantages weggelucht, het oerwoud in. In kleine groepen, dikwijls geleid door vrouwen, hebben ze zich daar in leven weten te houden. In het begin zijn er nogal eens bloedige gevechten geweest tegen deze 'marranen', zoals ze werden genoemd. Zij hebben ook meermalen plantages aangevallen en geplunderd en zijn daarna door het bestuur van de kolonie streng vervolgd. Aan het einde van de achttiende eeuw is een soort pacificatie bereikt en daarna hebben deze bosnegers een eigen status gekregen met eigen leiders: 'granmans'.

In 1970 heeft de antropologe Silvia de Groot met vier van deze granmans een reis gemaakt naar de westkust van Afrika, waar zij de gebieden bezochten, waaruit hun voorouders afkomstig waren. Uit haar verslag blijkt, dat deze granmans in de ceremoniën die zij meemaakten nog veel konden herkennen doordat er iets van in hun eigen volk was bewaard gebleven en dat ook sommige woorden in hun taal de zelfde waren.

Al voor de emancipatie in 1863 waren veel plantageslaven naar de stad Paramaribo getrokken. De plantagebouw was toen al niet meer zo winstgevend — ten dele als gevolg van het feit, dat de handel in slaven al eerder, in 1808, verboden was. Paramaribo groeide daardoor snel: er woonde in 1870 al 35% van de bevolking van de hele kolonie en sindsdien is die verhouding niet meer sterk gewijzigd ondanks het feit, dat men met nieuwe immigranten geprobeerd heeft de plattelandsgebieden te bevolken.

De plantagebezitters wilden niet graag met hun slaven in dezelfde kerk zitten, maar zagen toch wel de voordelen van een gekerstende slavenmassa. Zij lieten daarom al vroeg in de achttiende eeuw de hernhutter zending toe op de plantages. Deze hebben getracht het wettige huwelijk onder de slaven in te voeren, waardoor — naar de eigenaars hoopten — meer slavenkinderen zouden worden geboren. Vooral nadat de handel in slaven kwam stil te liggen, leek dat een middel om de plantage-arbeid op peil te houden. Bij de emancipatie bleek dat de helft van de slaven gekerstend was en ook lid van de Evangelische Broederschap. Op de plantages zijn zij echter niet gebleven: zij zochten een plaats in een ambachtelijk bedrijf in de stad of breidden hun kleine lapjes grond — kost-

grondjes — uit tot tuinbouwlandjes waarop zij voedsel voor de stadsbewoners konden verbouwen.

De hernhutter zendelingen zijn actief gebleven onder de bosnegers en onder de resten van Indianenstammen die nog in het binnenland wonen. Zij werden financieel gesteund door handelszaken, die hun geloofsgenoten in Paramaribo hadden gesticht — bijv. C. Kersten en Co. — maar hun hoofdkwartieren bevinden zich nog altijd in Zeist en in Hernhut (nu in de DDR). Hun theologische opleidingen hebben zij al vroeg opengesteld voor de creoolse leden van hun kerk, zodat er nu ook zwarte predikanten zijn.

De zendelingen hebben echter niet kunnen verhinderen dat bij de Surinaamse volksklasse het 'Surinaamse huwelijk' de overhand hield. Dat is geen wettig geregistreerde of kerkelijk bevestigde verbintenis, maar een tijdelijk verband. Veel mannen hadden meer dan één vrouw en sommige vrouwen hadden kinderen van verschillende vaders. Onder zulke omstandigheden — die in gewezen slavenmaatschappijen volstrekt niet zeldzaam zijn — bestaat vooral een band tussen moeders en kinderen. De band met de vader is losser en ook financieel niet zo dwingend. De moeders werken over het algemeen hard om voor hun kinderen te zorgen. Het christelijke en wettige huwelijk bestaat uiteraard bij Surinamers ook, maar veel meer onder de maatschappelijk geslaagde creolen. Het is dit patroon dat de creoolse Surinamers meebrachten naar Nederland. Dat wordt wel duidelijk als men weet dat enerzijds het aantal onwettige geboorten in Paramaribo nooit lager is geweest dan 70% (volgens Van Lier) en dat anderzijds bij de creoolse bevolking van Amsterdam het percentage onwettige geboorten nu omstreeks de 50% ligt.

De tweede grote bevolkingsgroep, de Hindoestanen, heeft veel korter in Suriname gewoond dan de slaven, die van Afrikaanse herkomst zijn. Zij werden als contractarbeiders aangeworven in het voormalige Brits-Indië als vervanging van de neger-slaven die in grote getale de plantages verlieten. Hun contract gold voor vijf jaar en kon nog eens met die zelfde periode verlengd worden. Zij konden dat contract niet verbreken en desnoods met de sterke arm worden teruggebracht wanneer zij de plantage verlieten. Men noemde dat poenale sanctie en het is tot in de dertiger jaren van de twintigste eeuw een gebruikelijk systeem geweest. Na afloop van hun contract konden deze mensen naar hun vaderland terugkeren (tussen 1873 en 1916 heeft slechts 22% van hen dit gedaan) of ze konden een stuk grond verwerven en daarop een bedrijfje opbouwen. De Brits-Indiërs die als zeer spaarzaam en ijverig golden en een sterke familieband onderhouden, hebben dat in meerderheid gedaan.

Ook deze mensen, die voornamelijk afkomstig waren uit Bihar en de noordelijke provinciën van het voormalige Brits-Indië, hadden geen ge-

meenschappelijke moedertaal. De Hindoes onder hen zijn geleidelijk aan overgegaan op het Hindi, de officiële taal van het huidige India; de mohammedanen onder hen spraken meestal het Urdu. Beide groepen hebben op den duur Surinaams leren spreken. Alleen de stadsbevolking, die regelmatig onderwijs kon genieten, ging over op het Nederlands. In Paramaribo hebben zij ten dele de kleinhandel van Chinezen en mulatten overgenomen en ook in het bankwezen zijn ze doorgedrongen. Door hun hoge geboortencijfers zijn zij snel in aantal gegroeid.

De derde groep wordt gevormd door de Javanen die ook als contractarbeider werden aangevoerd, maar in een weer latere periode — tussen 1890 en 1939 — en die ook vielen onder de poenale sanctie. In latere jaren kwamen er ook wel Javanen als vrij arbeider of boer. Zij waren grotendeels afkomstig uit Midden-Java en spraken hoog- en laag-Javaans. Zij werden op of bij de plantages of fabrieken, waar zij werden te werk gesteld, in aparte dorpen gehuisvest en zijn voor een groot deel in deze dorpen blijven wonen nadat hun contract was afgelopen. Ook zij konden eigen grond verwerven. Gabriele Grodd, een Duitse antropologe, die de Nederlandse taal machtig is, omdat ze als kind een aantal jaren in Nederland woonde, heeft in 1970 een aantal Javaanse nederzettingen in Suriname bezocht en vergelijkingen getrokken tussen het leven daar en dat op Java zelf. Zij komt tot de conclusie dat veel cultuurelementen bij de overgang verloren zijn gegaan: het dorp is niet zo'n gesloten gemeenschap als de dessa op Java, de dorpsoudste (lurah) die op Java een officiële functie had, werd in Suriname wel benoemd, of in elk geval door het Gouvernement erkend, maar werd niet gesalarieerd en had niet veel bevoegdheden. Aan de adat werd niet meer streng de hand gehouden en de symbolische betekenis van feesten en offers was aan velen onbekend.

In 1970 woonden de meeste Javanen nog op het land, maar er was al wel een trek naar de stad merkbaar. Negentig procent van de Javanen was mohammedaan, 10% was door de hernhutters bekeerd: de hernhutters beheerden een tehuis voor schoolgaande kinderen in Paramaribo dat toen zowat de enige mogelijkheid bood voor voortgezet onderwijs.

Grodd geeft voor 1964 een indeling van de verschillende bevolkingsgroepen, die nogal afwijkt van de getallen, die we bij Van Lier vinden voor 1940: volgens hem waren er toen in Suriname 44% creolen, tegenover 29% Hindoestanen, 21% Javanen en 6% overigen. Grodd geeft getallen, die zouden neerkomen op 33,5% creolen en bijna even veel Hindoestanen: 33%. Volgens haar zouden er 17% Javanen zijn en 16,5% overigen. Ook Van Lier wijst echter al op de snelle aanwas van Hindoestanen door het hoge geboortencijfer.

De vierde groep die uit het voormalige Nederlands West-Indië naar Ne-

derland kwam, is afkomstig van de zes eilanden die nu tezamen de Nederlandse Antillen vormen. Ook zij zijn grotendeels afstammelingen van negerslaven, maar ze hebben een enigszins andere achtergrond dan degenen die uit Suriname komen. Op de eilanden is de plantagebouw nl. niet van grote betekenis geweest. Zij vormden vooral geschikte aanloopplaatsen voor de inname van water en levensmiddelen in de tijd van de zeilschepen en als bunkerstations, nadat de stoomvaart zijn intrede had gedaan. Curaçao was bovendien een tijdlang de voornaamste slavenmarkt voor het hele Caraïbische gebied. In 1916 is op dat eiland een olieraffinaerderij gevestigd, in 1928 volgde een dergelijke vestiging op Aruba. Op beide eilanden is daardoor een groot tekort aan arbeidskrachten ontstaan, dat opgevuld is door mensen uit de landen en eilanden uit de buurt — voornamelijk ook negers en mulatten. Later veroorzaakte de automatisering van die bedrijven weer een grote werkloosheid die maar ten dele kon worden opgevangen door een groeiende toeristenindustrie (voornamelijk op Aruba).

De bevolking van de Antillen is dus sterk vermengd met elementen uit de Engels en Spaans sprekende gebieden in de buurt. De taal van de Benedenwindse eilanden is het Papiamentu, dat veel Spaanse woorden bevat, maar op de Bovenwindse eilanden wordt Engels gesproken. Van Amersfoort is van mening, dat die Spaanse invloed ook een rol speelt in de man/vrouwverhouding: weliswaar hebben de vrouwen ook daar een belangrijke economische functie en dragen ze er een grote verantwoordelijkheid voor de kinderen, maar de mannen hebben meer de invloed ondergaan van het Latijnsamerikaanse gedragspatroon: 'van de man wordt daarbij nog sterk verwacht, dat hij zijn viriliteit ten toon spreidt, waartegen de vrouw zich dan door haar grotere deugdzaamheid moet beschermen'.

Tachtig procent van de Antillianen is rooms-katholiek. Op de eilanden heeft nl. de missie de rol vervuld die in Suriname aan de hernhutters toeviel. Zij had daar ook een groot deel van het onderwijs in handen.

In 1954 is, bij de totstandkoming van het Koninkrijk, aan alle inwoners van Suriname en de Nederlandse Antillen het Nederlands staatsburgerschap verleend voor zover ze niet opgaven tot een andere nationaliteit te behoren. (Grodd vermeldt, dat 30% van de Javanen voor het Indonesische staatsburgerschap hebben geopteerd). In 1975, toen Suriname volledig onafhankelijk werd, hebben de inwoners de Surinaamse nationaliteit gekregen, voor zover ze nog in Suriname woonden. Tussen 1954 en 1976 konden zij zich dus vrij in Nederland vestigen en velen hebben van die gelegenheid gebruik gemaakt. Na die tijd konden ze niet meer zonder visum naar Nederland komen. Alle Antillianen beschikken nu nog over een Nederlands paspoort.

Al in de koloniale periode zijn er regelmatig Surinamers van verschillende etnische herkomst naar Nederland gekomen om hier te studeren, een betrekking te vervullen of een pensioen te verteren. De meesten van hen behoorden uiteraard tot de hogere lagen van de Surinaamse samenleving. Zij waren licht gekleurd, hadden in Suriname Nederlands onderwijs gevolgd en spraken die taal ook thuis, ze pasten zich hier gemakkelijk aan. Na de totstandkoming van het Statuut van het Koninkrijk kwamen aanvankelijk dezelfde categorieën — dus middle-class creolen die hier hun opvoeding of die van hun kinderen wilden voltooien. In de vijftiger jaren zijn hier arbeidskrachten voor de industrie aangeworven op Curaçao, waar toen al werkloosheid dreigde in de olieraffinaaderijen. In die zelfde tijd kwamen er aankomende verpleegsters uit de Antillen voor een opleiding in Nederlandse ziekenhuizen. Deze meisjes waren eigenlijk de eerste Westindische immigranten waarmee het grote publiek kennis maakte en zij maakten een uiterst vrolijke en vriendelijke indruk. De grote stroom uit Suriname is pas gekomen na 1970, toen de onafhankelijkheid van dat land in zicht kwam en toen het tot de meeste Surinamers was doorgedrongen, dat ze in Nederland betere vooruitzichten hadden op het punt van onderwijs, arbeid en sociale voorzieningen dan in een onafhankelijk Suriname mogelijk zou zijn.

Pas toen kwamen de andere lagen uit de Surinaamse maatschappij: heel veel Hindoestanen, die zich bedreigd voelden door de creolen; de proletarische creolen, die geen goede vakopleiding hadden gehad of die met hun vakopleiding daar toch geen werk konden vinden; alleenstaande jongeren; vrouwen met veel kinderen maar zonder echtgenoot. Zij konden allemaal aanspraak maken op de voorzieningen van de Nederlandse welzijnsmaatschappij.

In Nederland was men op een stroom immigranten van deze samenstelling niet voorbereid. Het heeft nogal lang geduurd voordat men in het onderwijs beseftte dat deze Surinaamse kinderen thuis geen Nederlands hoorden spreken; men was niet aan het verschijnsel 'Surinaams huwelijk' gewend en niet voorbereid op de problemen van een echte multiraciale en multi-religieuze samenleving. En men was allerminst voorbereid op de openlijk vijandige houding, die vooral in de volksbuurten van de grote steden bij de Nederlandse bevolking tot uitdrukking kwam.

Deze onvoorbereidheid werd nog in de hand gewerkt door de onoverzichtelijkheid van de immigratiestroom. Officieel waren het allemaal Nederlanders en niemand kon vertellen hoe nu precies de etnische of religieuze samenstelling was. Officieel weten we dat nu ook nog niet. Het is natuurlijk onzinnig dat we — uitgerekend in de jaren waarin de bevolkingssamenstelling ingrijpend aan het veranderen is — geen volkstelling

gen meer houden. Was dat in 1981 wel gebeurd, dan was in elk geval de religieuze samenstelling van de bevolking in kaart gebracht en dat had enige indicatie kunnen geven voor de omvang van de verschillende etnische groepen. Nu moeten we om enigszins de totale omvang te kunnen schatten, in hoofdzaak afgaan op de geboorteplaats van de betrokkenen en op de immigratiecijfers uit de betreffende periode: het criterium geboorteplaats wordt echter van jaar tot jaar minder betrouwbaar; er zijn al heel wat negertjes, Hindoestaantjes en Javaantjes bij gekomen met een geboorteplaats gewoon ergens in Nederland.

Er zijn nu twee betrouwbare schattingen en berekeningen gemaakt van de aantallen Surinamers en Antillianen, die in 1981 in Nederland aanwezig waren en op grond daarvan is berekend hoe veel het er in 1991 zullen zijn. Die berekeningen — gemaakt door Kool en Van Praag van het Sociaal Cultureel Planbureau en door Reubsaaet, Kropman en Van Mulier van het Instituut voor Toegepaste Sociologie in Nijmegen zijn ook op elkaar afgestemd wat de definitie betreft.

De cijfers van het Nijmeegse onderzoek — dat op een betrouwbare steekproef berust — over de aantallen van de verschillende etnische groeperingen waren voor mij het interessantst, maar op het moment waarop dit hoofdstuk geschreven werd nog niet gepubliceerd. Met toestemming van de opdrachtgever — het departement van CRM — mag ik ze echter hier vast citeren.

Kool en Van Praag komen voor 1979 op een bestand van 143 000 Surinamers en berekenen, dat er in 1991 tussen de 210 en 223 000 zullen zijn. Ze rekenen dan wel de gezinsleden uit gemengde gezinnen mee. Volgens het ITS zijn er zowat 5 000 Surinamers met een autochtone Nederlandse partner. Als men deze — zoals in sommige gemeentelijke statistieken gebeurt — er af trekt wordt het totaal uiteraard lager.

Uit de gegevens van het ITS blijkt verder, dat de grootste groep Surinamers niet de creoolse is maar de Hindoestaanse (39% creolen, 40% Hindoestanen). Verder vond men 5% mensen, die zichzelf als 'Surinamer' wensten te beschouwen — de meesten onder hen waren al langere tijd in Nederland — 5% was Javaans en de rest (11%) noemt men 'overigen'. Daarbij waren Chinezen en blanke Nederlanders, die toevallig in Paramaribo waren geboren.

De spreiding over het land blijkt zeer ongelijk te zijn: in Amsterdam en Rotterdam is zowat de helft van de Surinaamse immigranten van creoolse oorsprong, maar in Den Haag is 63% van hen Hindoestaan. Men zegt dat er in die stad nu al meer aanhangers van de Hindoe godsdienst wonen dan hervormden, maar zonder volkstelling lijkt zo'n gegeven niet te verifiëren. Ook in het oosten van het land zijn de Hindoestanen goed vertegenwoordigd, terwijl de meeste Javanen in het noorden wonen.

Deze Hindoestanen — die dus de grootste subgroep vormen — hebben

tot dusver weinig aandacht gekregen in de pers en dat betekent dat zij nog weinig 'problemen' hebben opgeroepen. Wel is gesignaleerd dat zij, net als de moslims, er bezwaren tegen hebben dat hun dochters na de puberteit met jongens in de klas zitten, waardoor de meisjes eerder naar het huishoudonderwijs zullen gaan dan naar het algemeen vormend. Ook blijkt dat de Nederlandse crematoria niet kunnen voldoen aan de eisen die bij een traditionele Hindoe-crematie worden gesteld — o.a. omdat zij niet toestaan dat de nabestaanden aanwezig zijn bij het verbrandingsproces. Dit probleem is reeds bekend bij begrafenisondernemers, maar lijkt zonder wetswijziging niet geheel oplosbaar.

Ook wetenschappelijk onderzoek wordt in een dergelijke, 'rustige' groep niet zo snel ondernomen. We beschikken over niet meer dan een aardig verslag dat een Nederlandse welzijnswerker, J. Bonhof, heeft gemaakt van de ceremoniën die plaats vonden bij zijn huwelijk met een Hindoestaanse. Hij geeft ook wat achtergrondinformatie, maar vermeldt bijv. niets over het kastensysteem. Wij zouden toch graag willen weten of daarvan na alle omzwervingen nog iets behouden is gebleven. Het Nijmeegse onderzoek heeft aan het licht gebracht dat 66% van de Hindoestanen de Hindoe-godsdienst beledt, terwijl 19% mohammedaans is. Verder weten wij dat er aparte Hindoestaanse verenigingen bestaan en dat de meeste personen van Surinaamse herkomst die er in geslaagd zijn via de lijsten van politieke partijen een gemeenteraadzetel te bemachtigen, ook een Hindoestaanse achtergrond hebben.

Het is duidelijk dat we hier te maken hebben met een gesloten subcultuur, die maar aan weinig buitenstaanders een blik toestaat op wat zij denken en geloven. Uit het boekje van Bonhof blijkt dat er priesters zijn — pandits — maar of die meegekomen zijn uit Suriname is niet duidelijk. Evenmin of zij een religieuze opleiding hebben gehad, dan wel op grond van hun kwaliteiten geselecteerd zijn. In Suriname hadden de Hindoestanen een hoog geboortecijfer. Vermoedelijk zullen ze hier ook grote gezinnen vormen en zal de aanwas van deze bevolkingsgroep voor een groot deel verantwoordelijk zijn voor de forse toename van de Surinamers in Nederland die door Kool en Van Praag voorspeld wordt. Hierbij kan echter ook nog de jeugd van de totale groep een rol spelen. Gezien de ijver en de spaarzaamheid die hun al in Suriname werd toegeschreven, zullen ze stellig ook meer 'zichtbaar' worden in de Nederlandse samenleving: ze zullen meer leerlingen gaan leveren voor middelbaar en hoger onderwijs en hier ook winkels en andere zaken gaan vestigen. Het schijnt trouwens dat dit proces al aan de gang is in de omgeving van de Amsterdamse Albert Cuypstraat, en dat er meer en meer winkeltjes van Surinaamse produkten komen die door Hindoestanen worden gedreven, evenals kleine restaurants.

Hun positie zal wellicht vergelijkbaar worden met de plaats die hier

vroeger de joden innamen. Of ze dan nog solidair zullen zijn met de creolen en andere gewezen Surinamers lijkt mij aan twijfel onderhevig. Eerder zullen zij contacten zoeken met de kleine groep van Hindoestanen die destijds uit Oeganda als vluchtelingen kwamen en natuurlijk op den duur met de grote groep uit India die in Engeland neergestreeken is.

De creolen die naar Nederland zijn gekomen, vormen een veel heterogener groep dan de Hindoestanen, zowel naar sociale als naar kerkelijke criteria. Ze zijn bovendien veel meer zichtbaar en een deel van hen draagt stellig bij tot de negatieve indruk die veel Nederlanders hebben van 'de Surinamer'. Men acht hen slechte arbeiders, klaplopers op de sociale uitkeringen, druggebruikers en drughandelaren met alle criminele verschijnselen daar om heen. Ook al slaat dit oordeel maar op een klein deel van de creolen en ook al zijn dergelijke verschijnselen verklaarbaar uit de voorgeschiedenis en uit de moeilijke aanpassingsproblemen die vooral de jongeren moeten doormaken: ze zijn reëel en niet tolerabel, al was het alleen maar omdat ze de discriminatie tegenover de zwarte Nederlanders zo sterk hebben bevorderd.

Die discriminatie is onmiskenbaar: Frank Bovenkerk heeft het bestaan ervan zowel op de arbeidsmarkt als op de woningmarkt duidelijk aangevoeld. Alleen kwamen de vrouwen er in zijn onderzoek beter af dan de mannen. Een gevolg van de aanwezigheid van al die aardige verpleegster-tjes in de ziekenhuizen?

Nu is in Nederland de overheid er erg op uit om discriminatie te veroordelen en de leidende figuren van alle traditionele zuilen steunen haar daarbij. In brede lagen van de bevolking strijdt dus de angst voor agressieve jonge negers met de angst om gebrandmerkt te worden als iemand die discrimineert. Die angst om te discrimineren, heeft echter ook een keerzijde: de aanwezigheid van een vrij brede laag van al lang gevestigde, aan Nederlandse maatstaven aangepaste creolen geeft aan werkgevers de kans om de minder goed aangepaste te weren: men kan immers zeggen dat men al een paar Surinamers in dienst heeft, dus volstrekt niet van discriminatie kan worden beschuldigd. De beter aangepaste Surinamer is dan — veelal onbewust — een 'token' neger, zoals er ook 'token' vrouwen bestaan. Maar de grote groep van ongeschoolde en halfgeschoolde industrie-arbeiders uit Suriname komt daardoor wel voor grotere moeilijkheden te staan.

Die sociale gelaagdheid betekent ook dat de creoolse gemeenschap in Nederland sterk verbrokken is. De welzijnsstichtingen voor Surinamers doen weliswaar hun best om Surinamers aan te trekken als veldwerkers en streetcornerworkers en de overheid probeert Surinaamse onderwijzers aan te stellen en politie-agenten, maar als dit ook weer mensen zijn uit de hogere sociale lagen, die de taal (het Sranan Tongo) niet eens verstaan, is het zeer de vraag of er een goede relatie op te bouwen valt.

Op den duur zou er misschien op kerkelijke basis een geïntegreerd verenigingsleven kunnen ontstaan. Reubsæet c.s. vonden echter ook hier grote verschillen; 35% van hun steekproef bleek katholiek te zijn en slechts 22% was lid van de Evangelische broedergemeente. Vermoedelijk behoren die laatsten meer tot de middle-class creolen en zijn de armere lagen katholiek. De deelname aan het verenigingsleven blijkt uit cijfers, die met enig voorbehoud gegeven worden. Het populairst zijn de sportverenigingen (16% van de Surinamers tegen 22% van de hele Nederlandse bevolking), waarbij Nederlandse sportverenigingen het winnen van Surinaamse. Vier procent van de steekproef gaf op lid te zijn van een religieuze vereniging (Nederlanders 5%) en 1% was lid van een politieke partij. In meer dan de helft van de gevallen bleek dat een Surinaamse partij te zijn. Dat er nog steeds belangstelling bestaat voor de Surinaamse politiek bleek uit krantenberichten na de machtswisselingen in Suriname in 1980 en in 1982. Het is bij zulke gebeurtenissen wel duidelijk, dat er een Surinaamse identiteit bestaat, maar ook, dat er veel verschillende stromingen en groeperingen zijn.

De opeenvolgende Surinaamse regeringen hebben zich na de onafhankelijkheid wel actief getoond in het bevorderen van de terugkeer van bepaalde groepen van geschoolde mensen naar Suriname en er bestaat ook hier een organisatie die dat wil bevorderen, maar een grote stroom van terugkeerders valt voorlopig niet te verwachten. Wel lijkt de emigratie naar Suriname de laatste tijd ongeveer in evenwicht met de immigratie uit dat land, maar de getallen blijven klein, ondanks het feit, dat bij de meeste arbeidsbureaus dubbel zoveel Surinamers als werklozen ingeschreven staan als autochtone Nederlanders.

Bij de Antillianen, die ook op hun eilanden nog Nederlanders zijn, is op het ogenblik de immigratie ongeveer gelijk aan de emigratie. Aangenomen mag worden dat velen van hen voor een opleiding hier naar toe komen, maar wel het plan hebben om terug te keren. Niettemin rekenen Kool en Van Praag met een verdubbeling van hun aantal in Nederland tussen nu en 1991. Het feit dat het hier een jonge bevolkingsgroep betreft, die voor 80% rooms-katholiek is, doet vermoeden dat die voorspelling wel aannemelijk is.

De Antillianen houden zich in Nederland wat afzijdig van de Surinamers en ze hebben ook hun eigen welzijnsstichting. Of er op den duur een toenadering zal ontstaan tussen de creolen uit beide voormalige Rijksdelen, die dan de basis zou kunnen vormen voor een 'zwart blok' of zelfs voor een 'black power'-beweging valt nog niet te voorspellen.

De welzijnsstichtingen voor Surinamers – een overkoepeling van regionale en plaatselijke stichtingen met enkele landelijke deelnemers, zoals Lallah Rookh (de Hindoestaanse organisatie), bestrijken een breed terrein, maar vertegenwoordigen niet alle geleidingen van de Surinaamse

importbevolking. De Javanen hebben wel een eigen organisatie, maar die wordt in het blad, dat de gezamenlijke stichtingen uitgeven, 'Span' noe', niet genoemd. Het blad geeft veel informatie over minderhedenbeleid en ook wel over folkloristische activiteiten, maar lijkt toch nog weinig een eigen stem te zijn van de Surinaamse bevolkingsgroep.

Op den duur zal waarschijnlijk het organisatiepatroon wel veranderen: de verschillende groepen zullen het stadium van de welzijnsstichting ontgroeien en òf eigen verenigingen in het leven roepen om hun landgenoten te ondersteunen, zoals de Molukkers hebben gedaan òf zich voegen in het Nederlandse patroon op levensbeschouwelijke grondslag. Beide ontwikkelingen zouden we als emancipatieprocessen kunnen beschouwen.

Maar zover is het nog niet: er is onder Surinamers en Antillianen wel een groeiend besef van achterstelling en een ongerustheid over de toenemende discriminatie, die ze van autochtone Nederlanders ondervinden, maar daartegen bestaat geen georganiseerd verzet. Wat er wel is, lijkt een nieuw stukje volksleven te worden: er zijn twee ingekapselde culturen, een grote Hindoestaanse en een kleine Javaanse en er is een meer open groep van negers en mulatten. Die komen we tegen op de Albert Cuypmarkt en de Bijlmer, in de trein en op de grote weg. Of we willen of niet: we zullen met ze moeten leren leven. Want aan de ontworteling van hun voorouders uit hun oorspronkelijke vaderland hebben onze voorouders schuld.

Litteratuur

- Ambonezen in Nederland*, rapport van de commissie, ingesteld bij besluit van de minister van Maatschappelijk Werk, Den Haag (Staatsdrukkerij), 1959.
- Bonhof, J., *Hindoestanen in Nederland*, Lelystad (stichting IVIO), 1981.
- Bovenkerk, Frank (red.), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, Meppel/Amsterdam, 1978.
- Groot Silvia W. de, *Surinaamse Granmans in Afrika*, Utrecht/Antwerpen, 1974.
- Grodd, Gabriele, *Kulturwandel der indonesischen Einwanderer in Surinam. Kulturelle und gesellschaftliche Veränderungen in einer javanischen Minderheit in Latein Amerika* (diss.) Freiburg i./Breisgau, 1971.
- Harms, Ingrid en Pollman, Tessel, 'In Nederland Door Omstandigheden', *Vrij Nederland*, katern 15 mei 1982.
- Kagie, Rudie, 'Eeuwige Rust in Polderland. Uitvaartrituelen van culturele minderheden', *NRC-Handelsblad*, 12 juni 1982.
- Kool, C. en Praag, C.S. van, *Bevolkingsprognose allochtonen in Nederland*. Deel II: 'Surinamers en Antillianen', SCP, Rijswijk, 1982.
- Lier, Rudolf van, *Samenleving in een grensgebied. Een sociaalhistorische studie van Suriname*, Den Haag, 1949.
- Praag, C.S. van, *Allochtonen. Huisvesting en spreiding*, SCP, Rijswijk 1981.

Reubsæet, T.J.M., Kropman, J.A. en Van Mulier, L., *Surinaamse migranten in Nederland*. Deel 2, Inst. v. Toegepaste Sociologie, Nijmegen, 1982.
Verwey-Jonker, H. (red.), *Allochtonen in Nederland*, Den Haag (Staatsuitgeverij), 1971.

9. Emancipatie in de welzijnsmaatschappij

In de laatste decennia hebben zich in vele landen – en zeker ook in Nederland – vele sociale bewegingen gemanifesteerd en zijn vele soorten van sociale acties ondernomen. Niet al deze bewegingen en acties kan men beschouwen als emancipatiebewegingen in de betekenis, die ik in het eerste hoofdstuk aan dat begrip gegeven heb. Het gaat bij emancipatie naar mijn mening immers om een eigen bevrijdingsstreven, een poging om de machtspositie van de eigen groep te versterken ten koste van een als machtiger gevoelde en aangewezen andere groep. In veel van de recent gevoerde acties zit wel een element van machtsvergroting, maar het is secundair: bij een anti-kernwapenbeweging is het hoofddoel het afschaffen van de atoombewapening en het streven naar versterking van de eigen aanhang is daartoe het middel. Evenzo gaat het bij de milieubeschermers en bij de deelnemers aan Amnesty International.

Er zijn echter ook nieuwe groepen in onze maatschappij actief, die wel degelijk er op uit zijn hun eigen machtspositie te versterken: er zijn er zelfs heel veel en ze hebben heel verschillende uitgangspunten. Het enige gemeenschappelijke tussen hen is eigenlijk, dat ze zich pas kort van hun achterstandspositie bewust zijn geworden en zich in het algemeen pas nog korter geleden in eigen organisaties hebben samengevoegd met duidelijke emancipatorische doelstellingen.

Men kan de bewegingen, waarop ik hier doel, in drie categorieën onder verdelen.

1. De een-generatie gedepriveerden. Tot hen behoren de gehandicapten, de homoseksuelen en de prostituees. Van Amersfoort zal hen niet beschouwen als typische minderheden in een achterstandspositie, omdat één van de door hem gehanteerde kenmerken van een minderheid is, dat de achterstandspositie van de groep zich over meer dan één generatie uitstrekt. De genoemde categorieën hebben echter of geen eigen nageslacht of nageslacht, dat niet de eigenschappen heeft, die de oudergeneratie in de achterstandspositie gedrongen hebben: kinderen van gehandicapten zijn in de meeste gevallen normaal gebouwd en gezond, de meeste blinde ouders hebben ziende kinderen, homoseksualiteit is hoogstwaarschijnlijk niet erfelijk en prostituees worden gemaakt en niet geboren. Directe overdracht van de positie, de normen en de eisen van de minderheidsgroep zal dus zelden plaatsvinden. De categorie zelf zal echter wel blij-

ven bestaan, want blinden en doven zullen ook in volgende generaties voorkomen, mensen met lichamelijke afwijkingen zullen er misschien wel minder geboren worden, maar verkeersongevallen en ander geweld zullen er wel voor zorgen, dat volgende generaties die nog in hun mid-den houden. Ook in die generaties zal zo'n 10% van alle mannen en vrouwen zich meer aangetrokken voelen tot het eigen geslacht dan tot het andere en prostitutie in enigerlei vorm lijkt een onuitroeibaar verschijnsel. De emancipatiebewegingen die in deze groepen zijn ontstaan, strijden dus bepaald niet alleen voor hun eigen belangen, maar ook voor die van anderen, die na hun zullen komen. De samenhang van de groep zal echter lossen en daardoor minder voorspelbaar zijn dan in die gevallen waarbij het om een eigen nageslacht gaat.

2. In de tweede plaats moeten we in de moderne maatschappij rekening houden met leeftijdsgebonden emancipatiebewegingen. Hieronder versta ik zowel de bewegingen, die zich onder de jeugd ontwikkeld hebben als die van de bejaarden. De eerste soort van bewegingen is geen nieuw verschijnsel: al sinds het einde van de middeleeuwen zijn er periodiek bewegingen onder jonge mensen geweest, die versterking van eigen positie tegenover de volwassenen tot doel hadden. De andere categorie, de ouderen, komt pas aan het einde van de vorige eeuw in beweging als er vanuit de arbeidersbeweging om staatspensioen wordt gevraagd. In de allerlaatste tijd — nu dat staatspensioen in de vorm van een AOW al der-tig jaar bestaat — komt er een nieuwe emancipatiegolf onder bejaarden aanzetten, zoals we zullen zien niet alleen in Nederland en met een veel breder actieterrain.

3. De derde categorie van mensen, die zich in deze tijd achtergesteld voelt, is een grote, veelzijdige groep: het zijn diegenen, die zich door de bureaucratie en de bemoeizucht van de moderne staat en andere machts-structuren machteloos voelen en zich verzetten tegen de groeiende vormen van centrale beheersing. De beweging vindt zijn uitdrukkingsvorm op vele niveaus en in vele vaak onderling conflicterende bewegingen: de acties van de boeren tegen de PBO valt er onder, maar ook het verzet tegen de volkstelling, de krakersbeweging zowel als de groeiende neiging tot belastingfraude. In een beschouwing over emancipatiebewegingen en -processen kan een korte bespreking van dit soort anti-autoritaire stromingen niet worden gemist.

DE GEHANDICAPTEN

De aandacht voor en de hulp aan de gehandicapte medemens dateert

niet van de laatste tijd: er zijn sinds de achttiende eeuw scholen geweest voor doven en blinden met de bedoeling hen in staat te stellen contac-ten met anderen te leggen: in ons land richtte Guyot in Groningen in 1790 het eerste doofstommeninstituut op en in Frankrijk ontwikkelde Braille in de eerste helft van de vorige eeuw het naar hem genoemde blindenalfabet. Dat wil niet zeggen, dat alle dove en blinde kinderen sinds die jaren in staat werden gesteld om aangepast onderwijs te volgen: in veel families zal men te arm en te onwetend zijn geweest om de weg daarheen te vinden. Ook zijn natuurlijk veel jonge en oude blinden als meelijwekkende bedelaars door het leven gegaan. Maar in de twee laatste eeuwen is er toch een gestadige toename geweest in de maatschappelijke belangstelling voor de gehandicapten en hun noden: er kwamen werk-plaatsen voor blinden (vooral manden vlechten en borstels maken werd hun taak) en er is ook aandacht gegroeid voor andere vormen van licha-melijke gebrekkigheid: veel kinderen en volwassenen, die vroeger bin-nen moesten blijven omdat er geen transportmogelijkheden waren — of die binnengehouden werden omdat de ouders zich schaamden voor mis-maakte kinderen — zijn in de negentiende en vooral in de twintigste eeuw uit hun isolement verlost door medische verbetering van hun kwa-len, door de uitvinding van rolstoelen, door de oprichting van werkplaat-sen waar zij aangepast werk konden vinden. Dit laatste is ook met name voor de geestelijk gehandicapten, bijv. de debielen, op vrij grote schaal gebeurd nadat het buitengewoon onderwijs zich al over deze categorie had ontfermd en de mogelijkheid voor hun maatschappelijk functione-ren had aangetoond.

Men mag in dit alles een emancipatieproces zien: van een emancipatie-beweging kon men tot voor kort eigenlijk niet spreken. Want de bestuurs-leden van al die instellingen die hier boven zijn genoemd en de velen die zich op deelterrinen van gehandicaptenzorg bewogen, waren maar zel-den zelf gehandicapt: er was zorg vóór hen, geen streven naar verbete-ring uitgaande van hen.

Het lijkt erop, dat hier sinds een aantal jaren veranderingen optreden: er zijn nu bonden van invaliden, blinden, enz. en een deel van hun acti-viteit bestaat uit een verzet tegen hun hulpverleners. Blinden proteste-ren bijv. tegen de methoden waarop stichtingen die hen werk willen ver-schaffen, proberen geld in te zamelen, rolstoelberijders willen zelf acties voeren voor verbeterde toegankelijkheid van openbare gebouwen, kort-om: ze willen zelf zorgen, dat ze als volwaardig worden erkend in de maatschappij.

Er zijn een aantal factoren aan te wijzen, die het ontstaan van echte emancipatiebewegingen bij groepen van gehandicapten hebben bevorderd. In de eerste plaats hebben we dan te kijken naar de technische vin-dingen, die hun zelfstandigheid hebben mogelijk gemaakt: de verbeter-

de apparatuur voor rolstoelen, vernuftige prothesen, de auto die aangepast kan worden voor lichamelijk invaliden en hun de kans heeft geboden zich zelfstandig te bewegen. Ze hebben daarmee het zelfvertrouwen bevorderd om zich nu ook zelf te verzetten tegen alle belemmeringen die er nog overbleven: de speciale toiletten in restaurants en benzinstations, de nog erg beperkte mogelijkheden om met een rolstoel in het openbaar vervoer binnen te komen, zijn enkele resultaten van die combinatie van technische vooruitgang en eigen initiatief. De factoren die blinden en doven in hun emancipatiestreven steunen, zijn vermoedelijk vooral de medische wetenschap — die er o.a. in geslaagd is om het aantal blindgeborenen sterk te reduceren — en het verbeterde onderwijs voor beide categorieën: aan blinde kinderen kan nu tot op het universitaire niveau onderwijs worden gegeven (waarbij de technische mogelijkheden bijv. in de vorm van bandrecorders ook nog meespelen) en daardoor is de kring van beroepen die zij kunnen uitoefenen sterk in omvang toegenomen: wij hebben onlangs zowel de eerste blinde burgemeester als de eerste blinde rechter zien optreden. De verbeterde technieken in de gehoorapparatuur hebben ook de doven in staat gesteld beter te functioneren in de maatschappij: in de jongere generaties zijn al nauwelijks doofstommen aanwezig.

Het lijkt er op, dat de geestelijk gehandicapten in de emancipatiebewegingen wat achterblijven: pogingen van hulpverleners en personeel van psychiatrische inrichtingen om de achterstandspositie van geestelijk gehandicapten te verbeteren, zijn tot dusver nogal marginaal gebleven. De actie-Dennendal is indertijd mislukt en de 'Gekkenkrant' heeft waarschijnlijk ook geen opzienbarende resultaten gehad. Dit waren echter pogingen van niet-gehandicapten om de emancipatie van degenen die aan hun zorgen waren toevertrouwd minder problematisch te maken. Een enkele maal geeft een televisie-optreden van een als debiel getekende man of vrouw de indruk dat er onder henzelf toch iets in beweging is, dat men een begin van bewustwording van hun maatschappelijke positie zou kunnen noemen. Ik denk eigenlijk, dat die televisie zelf heel veel zal bijdragen tot een meer bij de normale maatschappij aangepast gedrag van geestelijk gehandicapten: zij biedt een enorme verscheidenheid van identificatiemogelijkheden en vervult een niet uitdrukkelijk als zodanig bedoelde opvoedingsfunctie, die wel eens heel effectief zou kunnen zijn.

Een groot deel van degenen, die we nu nog als 'hulpbehoevend' beschouwen, zal zich langs de aangeduide wegen tot zelfstandigheid weten te ontwikkelen en in groepsverband eisen aan de maatschappij blijven stellen ten aanzien van de voorwaarden tot die zelfstandigheid. Dat betekent natuurlijk wel, dat de materiële hulpmiddelen die zij altijd nodig

zullen hebben, ter beschikking blijven komen en dat hun medefunctioneren door de rest van de maatschappij wordt aanvaard.

ODE HOMOSEKSUELEN

In de joods-christelijke moraal zijn homoseksuele neigingen en handelingen steeds ten sterkste afgekeurd, veel sterker zelfs dan andere vormen van buitenechtelijk geslachtsverkeer. Opmerkelijk is bijv. dat in dezelfde gedeelten van het boek Genesis, waarin de homoseksualiteit wordt veroordeeld en bestraft, zowel de prostitutie als de incest zonder emotionele benadering wordt genoemd en zelfs als probleemoplossing aanvaard; eerst biedt Lot zijn maagdelijke dochters aan opdringende mannen aan en in het vervolg van het verhaal hebben diezelfde dochters zonder veel omslag geslachtsgemeenschap met hun vader, omdat zij vrezen anders geen kinderen te kunnen krijgen. Dit laatste gedrag staat wel in heel scherpe tegenstelling tot de moraal zoals die bij de Grieken heerste: over homoseksualiteit maakte men zich daar minder druk, maar in verscheidene Griekse tragedies wordt incest als het uiteindelijke taboe en de bron van enorme emotionele kwellingen beschouwd.

Tielman verklaart in zijn dissertatie over homoseksualiteit in Nederland de joodse veroordeling van homoseksueel gedrag als de reactie van een klein volk, dat zich bedreigd voelt door zijn buurlanden en het op peil houden van het nageslacht tot de grootste deugden rekent. Maar onverklaard blijft dan waarom in de hele christelijke en ook de mohamedaanse wereld, waar zulke overwegingen niet meer golden, juist de homoseksualiteit als de 'onnoembare', allerergste zonde veroordeeld blijft.

Deze afwijzing heeft in verschillende landen en op verschillende tijdstippen tot strafbaarstelling, veroordeling en vervolging geleid. In de achttiende eeuw zijn ook in Nederland op verschillende plaatsen mannelijke homoseksuelen vervolgd en ter dood gebracht, zodat mensen met deze aanleg alleen in het diepste geheim contacten konden leggen en homo-subculturen zich alleen ondergronds konden ontwikkelen. In Engeland en Duitsland waren homoseksuele handelingen tot in onze eeuw in de strafwet verboden — zij het uitsluitend tussen mannen; in Nederland is pas in 1911 een dergelijke bepaling in het Wetboek van Strafrecht gekomen, maar deze was uitsluitend tegen dergelijke handelingen met minderjarigen gericht. Dit laatste staat stellig in verband met het feit, dat in de loop van de negentiende eeuw de opvattingen over 'zonde en schuld' verschoven: Paul Schnabel merkt op, dat geleidelijk aan 'de deugd' niet meer als centrale waarde werd beschouwd, maar als zodanig vervangen werd door (geestelijke en lichamelijke) gezondheid.

Het past in deze ontwikkeling dat homoseksualiteit in bepaalde kringen niet langer beschouwd werd als een zonde, maar eerder als een afwijking. Er kwamen discussies over de vraag of genezing van die afwijking mogelijk zou zijn — een discussie die vooral na de ontdekking van de hormonen nieuwe impulsen kreeg — en ook over de vraag of de neiging besmettelijk zou kunnen zijn, d.w.z. op 'onschuldige' jonge mensen zou kunnen worden overgebracht. Het zijn vooral de groeperingen geweest, die nog aan het oude zondebesef vasthielden — met name de Antirevolutionairen onder leiding van Abraham Kuyper en de Rooms Katholieke Staatspartij — die onder de indruk kwamen van de mogelijkheid van 'besmetting'. Toen zij eenmaal de macht op de liberalen heroverd hadden, hebben zij de opname van het bewuste artikel doorgezet. Het is een voorbeeld van de manier waarop emancipatiebewegingen elkaar dwars kunnen zitten.

Artikel 248 bis, zoals het heet, heeft de homoseksuelen in Nederland veel kwaad gedaan, vooral omdat het zulke afschuwelijke kansen op chantage bood. Maar dit en andere vormen van tegenwerking werden ook de aanleiding voor het ontstaan van een emancipatiebeweging, die op den duur heel belangrijke resultaten heeft gehad.

De eerste emancipatiebeweging ontstond in Duitsland: in 1897 richtte daar Magnus Hirschfeld het Wissenschaftliches Humanitäres Komitee op, dat als eerste buitenlandse afdeling een Nederlands Wetenschappelijk Humanitair Comité kreeg, waarvan mr. Schorer uit Middelburg de oprichter was. Al voor die tijd waren in publikaties in Nederland zowel de opvattingen van homoseksualiteit als zonde, als de bestempeling als ziekelijke afwijking bestreden zowel door mensen die zichzelf als homoseksueel manifesteerden, als door mensen die dat uitdrukkelijk niet waren, zoals de socioloog Bonger.

Toch heeft het nog heel lang geduurd voordat de meeste homoseksuelen voor hun neigingen uit durfden te komen: veel publikaties werden onder pseudoniem geschreven en meestal was de gaardheid maar in zeer kleine kring bekend. Dit hangt uiteraard samen met de reserves bij de buitenwereld, die nog heel lang bleven bestaan. Alleen in kringen van vrienden en de Neo-Malthusiaanse Bond heeft men al spoedig homoseksualiteit als een normaal verschijnsel aanvaard; nog in de dertiger jaren heeft de liberaal Oud het ontslag van een hoge ambtenaar om die reden bevorderd en na de oorlog kon Hein Vos geen minister blijven omdat de KVP een homoseksueel, die voor zijn neiging uitkwam, niet in het kabinet duldde. De oude Drees heeft ze hun zin gegeven, overigens tot verbijstering van de vrienden van Hein Vos.

Homoseksualiteit bij vrouwen is in het algemeen veel minder sterk veroordeeld. Samenwoning van twee vriendinnen werd in de tijd van het vrouwenoverschot vaak als een heel goede oplossing beschouwd en maar

weinig mensen vroegen zich af welke emotionele en seksuele banden er dan tussen die vriendinnen bestonden of in de loop van de jaren gingen ontstaan. In Engeland heeft de publikatie van 'The well of loneliness' van Radcliff Hall nog voor enige sensatie gezorgd. Het boek van M. Nijhof, 'Twee meisjes en ik', dat enkele jaren later uitkwam en een scherpe observatie bevat van een lesbische verhouding, heeft — voor zover ik mij herinner — geen opschudding verwekt.

Waarschijnlijk heeft de afwezigheid van een afkeurende publieke opinie en de aanvaarding van uitingen van vrouwelijke genegenheid, zoals gearmd lopen en zoenen, ertoe bijgedragen, dat vrouwen minder de noodzaak voelden mee te doen aan een emancipatiebeweging en openlijk hun afwijkende instelling te belijden. Daardoor heeft ook de onjuiste opvatting veld gewonnen, dat er minder homoseksuele vrouwen zijn dan mannen: tegenwoordig wordt er wel het tegendeel vermoed!

Aan het einde van de dertiger jaren was de emancipatiebeweging, die door Schorer gestart was, zo sterk geworden, dat een eigen blad, 'Levensrecht', een kans leek te hebben. Er zijn in 1940 drie nummers van dit blad verschenen. Daarna maakte de Duitse bezetting het wenselijk, dat deze subcultuur weer onderdook. De afkeer die het nationaal-socialisme ten aanzien van homoseksualiteit koesterde, had toen nl. in Duitsland reeds tot zware vervolgingen geleid en hier moest men opnieuw vervolging vrezen. Doordat het adressenbestand van het Wetenschappelijk Humanitair Comité tijds vernietigd was en de Nederlandse politie in dit geval weinig neiging heeft vertoond om de Duitsers te helpen de homoseksuelen op te sporen, is het aantal van hen, dat enkel om deze reden werd opgepakt en naar concentratiekampen vervoerd, in Nederland vermoedelijk niet groot geweest. Natuurlijk waren er wel homoseksuelen die aan het verzet deelnamen en op die titel zijn gevangen genomen en vermoord.

Na de oorlog is als eerste symptoom van het herrijzen van de emancipatiebeweging het vierde nummer van 'Levensrecht' verschenen. Maar kort daarna ontstaat al het Cultureel en Ontspanning Centrum (COC), dat voortaan die emancipatiestrijd zal opnemen, voeren en tot een succesvol einde brengen. Het COC stichtte eerst een sociëteit in Amsterdam en dat initiatief wordt al gauw in andere steden gevolgd. Het hield — niet met ieders instemming — contacten met de zedenpolitie, die er een goed middel in zag om de subcultuur onder controle te houden, begon te denken over het aanvragen van de Koninklijke Goedkeuring, zoals die in Nederland kan worden verleend, vooral met het oog op de financiële aansprakelijkheid van de afzonderlijke bestuursleden. In 1961 wordt besloten die goedkeuring nog niet aan te vragen, in 1966 wordt dat wel gedaan, maar de goedkeuring wordt tot in de hoogste instantie geweigerd; in 1973 wordt ze zonder veel omhaal verleend. Afschaffing

van art. 248 bis van het Wetboek van Strafrecht (het artikel uit 1911) was al in 1971 bereikt.

Het bestaan en het ongemoeid functioneren van het COC heeft intussen het zelfvertrouwen van de leden versterkt en hun 'zichtbaarheid' vergroot. Bestuursleden als Benno Premela treden op onder eigen naam en ook artikelen in het nieuwe blad 'Vriendschap' worden voluit ondertekend. Er zijn nog altijd weinig vrouwen onder de leden (nooit meer dan 15%), maar vrouwelijke auteurs die openlijk blijken geven van een homoseksuele instelling, zoals Anna Blaman en Andreas Burnier worden als coryfeeën van de moderne Nederlandse literatuur beschouwd en ook de mannelijke schrijvers over dit onderwerp — waaronder vooral Gerard Reve — worden na een enkel achterhoedegevecht au sérieux genomen.

Twee impulsen uit de buitenwereld hebben dit snelle emancipatieproces bevorderd. Tielman noemt het Kinsey-rapport uit Amerika dat aantoonde dat ongeveer 10% van de mannen een blijvende homoseksuele aanleg vertoonde en bijna 50% wel eens homoseksuele ervaringen had gehad. En daarnaast is van belang de liberalisatie in de kerken ten aanzien van de overgeleverde moraal. Met name in de Nederlandse rooms-katholieke kerk ging men twifelen aan de 'verleidingstheorie' en gingen Trimbos en andere psychologen aandacht vragen voor de aangeboren aanleg van de homoseksuelen. Tielman is van mening dat het bestaan van de zuilen in de Nederlandse samenleving belangrijk is geweest voor de aanvaarding van de homoseksualiteit als een variant van de menselijke aanleg. Daardoor konden immers nieuwe opvattingen van de top van een bevolkingsgroep via eigen kanalen (pers, radio en televisie) overgedragen worden aan de basis zonder dat wantrouwen en afwijzing van vijandige opvattingen een rol konden spelen. Hij wijst er ook op dat het COC zich in een bepaalde periode zelf tot zuil kon ontwikkelen en daardoor langs in Nederland geaccepteerde wegen een goed georganiseerde subcultuur kon vormen.

Acceptatie van homoseksualiteit heeft inmiddels ook in andere landen plaats gevonden: in Engeland is het verbod op seksuele contacten tussen mannen opgeheven, maar men krijgt de indruk, dat daar de algemene maatschappelijke afkeuring toch groter is gebleven. Het COC, dat zich in de loop van de jaren ontwikkeld heeft van een 'Cultuur en Ontspannings Centrum' via een 'Nederlandse Vereniging van homoseksuelen' tot een 'Nederlandse Vereniging tot integratie van homoseksualiteit COC' heeft daar stellig toe bijgedragen. In de loop van de jaren hebben de methoden, die het COC heeft gevolgd: overleg met de autoriteiten, voorzichtige en juridisch verantwoorde benadering van de problemen, wel aanvulling gekregen met meer militante methoden: straatdemonstratie wordt niet meer geschuwd en een zekere uitdaging in kleding en optreden is evident. Merkwaardig genoeg zien we dit nu juist bij de

vrouwen: al sinds het begin van de 'tweede emancipatiegolf' kennen we de 'Paarse September' en lesbische artikelen, boeken en opschriften ('Lesbisch Amsterdam' bij alle ingangen van de stad) zijn overal te vinden. Een eigen lesbisch-feministisch tijdschrift is nu verschenen.

Al deze uitingen wijzen op het bestaan van homoseksuele subculturen, die zich aan de rand van het COC bewegen. Vermoedelijk is ook de invloed van de commercie — waarvan het COC zich als 'ideële' vereniging verre hield — daar ook groter. Waarschijnlijk voldoet deze vereniging ook niet geheel als ontmoetingscentrum. Het wekelijks verschijnen van contactadvertenties, juist van mannen, doet vermoeden dat andere wegen nog nodig zijn.

Het zou wel eens kunnen zijn, dat het bestaan van verschillend geaarde emancipatiebewegingen — het 'nette' COC en de clubs van 'flikkers en potten' — terug te voeren is op twee varianten binnen de groep: degenen die een vaste relatie hebben gevonden en die de relatie ook zoveel mogelijk met een huwelijksrelatie willen gelijkstellen: samen een huis en een bankrekening, contractuele afspraken over erfenissen, aanvaarde contacten in de wederzijdse familiekring — en degenen die vooral kortdurende relaties zoeken. We kennen die varianten natuurlijk ook bij heteroseksuele personen, maar daar is de tweede meer verbonden met een ontwikkelingsfase en de eerste nog altijd meer de norm. Van belang is, dat het algemeen maatschappelijk oordeel over homoseksualiteit mede bepaald wordt door die tweede variant.

Dat er van een aanvaarding door alle groepen in de maatschappij van het verschijnsel homoseksualiteit nog geen sprake is, kwam naar buiten in de recente acties tegen het wetsvoorstel 'Gelijke behandeling', waarin de discriminatie op grond van sekse, huwelijks staat of seksuele geaardheid verboden wordt. Het verzet tegen dit wetsvoorstel kwam, zoals voorstelbaar was, vooral van de zijde van conservatief gebleven gelovigen: katholieken zowel als protestanten. Eerder in dit boek is al opgemerkt, dat in kringen van deze beide kerkelijke stromingen zich nieuwe 'revival'bewegingen voordoen, met name onder de jeugd. Het is een nieuw voorbeeld van een emancipatiebeweging, die een andere emancipatie de voet dwars zet.

DE PROSTITUÉES

Tegenover de prostitutie staat de maatschappij in het algemeen op het ogenblik meer gereserveerd dan tegenover de homoseksuelen. Dat is niet altijd zo geweest: het bleek al, dat in de bijbel de 'hoerderij' met minder afschuw wordt behandeld dan homoseksualiteit en in later jaren is dat zo gebleven. De christelijke kerk en de christelijke staten hebben wel de

prostituée veracht en haar als zondares beschouwd, maar prostituées zijn zelden vervolgd. Hoogstens is het verschijnsel onbespreekbaar gemaakt, zoals in de victoriaanse tijd, maar verdwenen was het toen zeker niet.

Dit alles hangt uiteraard samen met het feit, dat de joods-christelijke maatschappij een patriarchale is, waarin de mannen de norm in het openbare leven bepalen en waarin hun verlangens en behoeften de overhand hebben.

Vrouwen hebben in sommige perioden enige solidariteit betoond met de slachtoffers van die moraal — bijv. door in kloosters ongewenste kinderen op te nemen of door pogingen te doen om 'gevallen meisjes' uit 'het leven' te halen, maar dat leidde niet tot aantasting van de wortels van het verschijnsel. Kerkelijke en wereldlijke overheden hebben zich met prostitutie bemoeid: de ene vanuit de conceptie van 'de deugd als hoogste waarde', de andere al vroeg vanuit bezorgdheid voor de gezondheid, maar verder hebben beide machten het verschijnsel geduld.

Met dat al behoren prostituées in deze tijd naast drugsverlaafden en illegale buitenlanders tot de meest machteloze groepen van de samenleving. Ze zijn afhankelijk van souteneurs, van kamerverhuurders, van bordeelhouders, veelal ook van echtgenoten, die van hun verdiensten profiteren en ze moeten waarschijnlijk grote bedragen uit die verdiensten aan de verschillende overheersers afstaan. Ze kunnen straffeloos beledigd worden door prostituanten en soms is hun leven in gevaar. Zij worden door buurtgenoten veracht en door de politie gecontroleerd. Het lijkt met dat al een riskant bestaan vooral voor degenen die ouder worden.

Toch bestaat het verschijnsel overal — ook in de landen, waar men dat officieel ontkent, zoals in het oostblok — en toch schijnt het niet af te nemen. Er is nog altijd weinig adequaat onderzoek naar deze groepering gedaan, al neemt de belangstelling van sociologen en psychologen wel toe. De klassieke vraag, die mijn jongste — toen veertienjarige — dochter stelde nadat ze in Parijs met dit verschijnsel was geconfronteerd en onze uitleg had gehoord: 'Hoe word je zo iets?' lijkt nog altijd geen plausibel antwoord te hebben gevonden. Achtereenvolgens heeft men de grote armoede, de schuld gegeven, de onwetendheid van meisjes van het platteland en het ontbreken van alternatieven voor meisjes, die een buitenechtelijk kind hadden gekregen. Die economische verklaringen bleken onvoldoende in een welvaartsmaatschappij met een bijstandssysteem. De meer moderne verklaringen — traumatische seksuele jeugdervaringen en een gegroeide haat tegen mannen — lijken ook ontoereikend.

Het is daarom niet verwonderlijk, dat de hulpverlening ten aanzien van deze vrouwen in hoge mate tekort schiet, of liever: geen goede ingang kan vinden. Tehuizen, waarin zij gereclassieerd zouden moeten wor-

den, zijn daar maar zelden in geslaagd. Het Leger des Heils dat, in elk geval in Amsterdam, de beste contacten schijnt te hebben, kan wel in schrijnende probleemgevallen helpen, maar het verschijnsel op geen stukken na uitroeien.

Is er onder deze omstandigheden sprake van een emancipatieproces of zelfs van een beweging? Men kan daar in zekere zin van spreken nu pogingen tot negering en tot uitbanning zijn opgegeven en er sprake is van regulering. Dit laatste houdt in, dat bepaalde delen van steden voor de prostitutie worden gereserveerd. Daar zou dan overlast voor de buurtbewoners tot een minimum beperkt kunnen worden, er zou controle mogelijk zijn ten behoeve van de prostituanten (op het punt van geslachtsziekten) en tot op zekere hoogte ten behoeve van de prostituées (op het punt van uitbuiting door kamerverhuurders en bruut optredende souteneurs).

Het bekendste voorbeeld van dit soort reglementering is de Reeperbahn in Hamburg, waar de stedelijke overheid een aantal flatgebouwen voor deze vrouwen heeft neergezet en de bijbehorende outillage van sexbioscopen, bars e.d. toegelaten heeft. Men moet die straat in de ochtenduren gezien hebben om te beseffen hoe troosteloos, contactarm en onvriendelijk het leven moet worden van diegenen, die in zo'n omgeving wonen en om te begrijpen, dat het dan nog altijd beter is om in de lichtzinnige en warme ambiance van de 'Walletjes' te verblijven, ondanks de slechte huisvesting en de veel hogere huur. De projecten, die de gemeente Rotterdam achtereenvolgens heeft ontworpen — het 'Poortgebouw', een paar schepen aan de kade en nu blijkbaar weer een stuk van Katendrecht — zullen vermoedelijk wel plannen blijven omdat ze noch door de buurtbewoners, noch door de betrokkenen zullen worden geapprecieerd. Een paar andere steden hebben kans gezien de openlijke prostitutie te isoleren in bepaalde buurten, waar de bewoners er blijkbaar niet zoveel bezwaren tegen maken. In Utrecht is dat in een rij woonschepen in de Vecht.

Zijn er nu naast deze vorm van aanvaarding van de prostitutie, die men de uitkomst van een emancipatieproces zou kunnen noemen, symptomen te zien van emancipatiebewegingen, voortgekomen uit de groep zelf? Ze zijn er in twee soorten: er verschijnen de laatste tijd boeken van (meestal ex-) prostituées en er zijn pogingen gedaan om vakverenigingen op te richten, met name in Frankrijk. Het laatste initiatief steunt op de gedachte: het is een beroep als een ander en als beoefenaarsters van dat beroep hebben wij onze rechten en eisen. Hun eerste streven is dan om die erkenning als beroep bij anderen over te brengen, maar dat lijkt nog maar in heel beperkte mate gelukt te zijn. Vermoedelijk is één van de oorzaken daarvan, dat de officiële feministische organisaties zich niet erg bereid tonen om de stelling over te nemen: zij zien prostitutie

als een produkt van mannelijke dominantie en 'machismo' en hopen het evenals pornografie uit de wereld te krijgen. Wat het eerste betreft hebben ze natuurlijk gelijk: er bestaan ook wel mannelijke prostitutés, zowel op mannen als op vrouwen gericht, maar hun sociale positie zal bepaald minder problematisch zijn dan die van vrouwen en hun aantal valt in het niet bij dat van hun vrouwelijke collega's.

Een ander beletsel voor een emancipatiebeweging onder prostitutés is hun grote verscheidenheid. Een rapport van een Rotterdamse gemeentelijke dienst — waarvan ik kennis nam via een artikel in 'Te Elfder Ure' — noemt tien categorieën: tippelaarsters, raamprostitutés, inwonsters van bordelen, café- en hotelprostitutés, vrouwen in sauna's en massage-inrichtingen, thuiswerksters, vrouwen in besloten huizen call-girls en huisvrouwen. Er zijn gemakkelijk nog een paar categorieën aan toe te voegen, bijv. de 'gastvrouwen in clubs' die in keurige bladen adverteren en de meisjes, die buitenlandse bezoekers 'escorteren'. Elk van die categorieën neemt een eigen positie in, sommigen moeten ervan leven, voor anderen is het bijverdienste, zij kennen elkaar niet en weten niets van elkaars wijze van leven. Op de een of andere manier bestaan er in deze categorie onoverbrugbare standsverschillen en die staan een solidair en gemeenschappelijk optreden — zoals overal — in de weg.

Waarschijnlijk moeten we op een vrouwelijke Hirschfeld wachten tot het doordringt tot de maatschappij, dat hier een belangrijke groep machteloze vrouwen op een eigen vorm van emancipatie wacht.

OPSTANDIGE JEUGD

In de meeste sociale bewegingen — al dan niet revolutionair — spelen jonge mensen een grote rol. Het is echter moeilijk vol te houden, dat het daarbij altijd gaat om emancipatie van 'de jeugd'. Bij de meeste bewegingen waarin het woord 'jong' een rol heeft gespeeld, was het meer te doen om hervormingen van de maatschappij, waarin men vervolgens zelf een rol hoopte te spelen: een rol, die men niet los zou willen laten om plaats te maken voor de ideeën van een nieuwe jeugd. Bij de Jungdeutsche van 1848 of de Jongturken van Kemal Attaturk in 1910 ging het om sociale en politieke hervormingen die als permanent waren bedoeld; de jonge schilders in Frankrijk en de Nieuwe Gidsers in Nederland streefden naar een nieuwe stijl in schilderkunst en letterkunde, niet alleen naar ruimte voor hun eigen schilderijen of publikaties van jongeren. Zij hebben die stijl ook hun leven lang volgehouden en nieuwe denkbeelden van nog jongeren bestreden of niet toegelaten. Met Nieuw Links in de Partij van de Arbeid is het evenzo gegaan.

Het begrip jeugdemancipatiebeweging moeten we daarom sterk be-

perken. We moeten het reserveren voor die stromingen, die er van uit gaan, dat de jeugd en de jongeren een eigen positie moeten innemen in de maatschappij en die daarna bereid zijn om de eigen positie als jeugdige prijs te geven, zodra ze zelf niet meer tot de jeugd behoren. Zij strijden niet alleen voor zichzelf, maar ook heel bewust voor degenen, die na hen zullen komen.

Zulke bewegingen zijn in de geschiedenis schaars geweest. Er zijn eigenlijk maar twee perioden aan te wijzen, waarin zij zich duidelijk manifesteerden: de periode omstreeks 1900, waarin in Duitsland de Wandervögel optraden en in Nederland de vrije jeugdbewegingen ontstonden, en de periode van de zestiger jaren, die als jeugdrevolutie te boek staat.

Beide bewegingen hebben hun voorlopers gehad. In de sterk patriarchale negentiende eeuw waren individuele jongeren al vaak in opstand gekomen tegen het vaderlijk gezag en de normen, waarop dat steunde; jonge meisjes hadden het recht bevochten op een zelfstandige beroepskeuze en een eigen beslissing ten aanzien van een huwelijkskandidaat; jonge mannen weigerden zich aan de zaken van hun vaders te wijden en kozen een vak in overeenstemming met eigen ambities. De belangstelling voor kinderpsychologie en pedagogiek was toegenomen, de twintigste eeuw werd bij zijn begin in een veelgelezen boek als 'De eeuw van het kind' gekarakteriseerd.

In dat klimaat ontstond onder jongeren het verlangen om een eigen, niet door volwassenen gecontroleerde, groepsvorming tot stand te brengen: de vrije jeugdbeweging was geboren. Ze ontstond in Nederland in een zeer specifiek klimaat: op de Rijksskweekschool in Haarlem, waar intelligente arbeidersjongens op rijkskosten voor het onderwijsdiploma werden opgeleid; ze had ook een heel specifieke sfeer, want ze droeg de vorm van een Kwekelingen Geheel Onthouders Bond, dat wil zeggen, ze richtte zich in de aanvang vooral tegen een maatschappelijk kwaad, dat zeer zichtbaar was in de toenmalige maatschappij: het alcoholisme. Vanuit die gedachte werd de beweging ook uitgebreid: op middelbare scholen ontstond de Nederlandse Bond van Abstinēt Studerenden (NBAS) en later ook een onthouders-studenten-beweging (Academia). Deze vrije jeugdbewegingen hebben veel overgenomen van de denkbeelden van de Duitse Wandervögel: ze protesteerden tegen de burgerlijkheid van de ouderlijke omgeving, ze zochten de vrije natuur, ze verachtten de salonmuziek en keerden terug tot het primitieve volkslied en de daarbij behorende instrumenten. Ze herontdekten de oude volksdansen en ze demonstreerden in kleding en haardracht, dat ze zich aan modevoorschriften niet wilden storen. Maar het verschil tussen de Duitse en Nederlandse jeugdbewegingen is goed zichtbaar: de Nederlandse was sterker verbonden met een sociale ideologie.

De invloed van die vrije jeugdbeweging op de Nederlandse maatschap-

pij is dan ook vooral te vinden in de politieke vertaling daarvan: de leden van de KGOB hebben, eenmaal volwassen geworden, de toepassing van hun idealen gezocht in de oprichting en leiding van een organisatie, die een deel van de arbeidersjeugd kon boeien en organiseren: van de Arbeiders Jeugd Centrale. Deze AJC was geen vrije jeugdbeweging: Vorink, Molendijk, Toornstra, Tiggers — allen afkomstig van die Haarlemse kweekschool — werden haar bezoldigde volwassen leiders. Maar ze heeft wel de stijl van de vrije jeugdbeweging overgenomen: de trektochten in de natuur, het kamperen, de feesten met volksdansen en volksliedjes, de eigen kleding (ribfluweel en Schillerkragen, bloemetjesjurken en vlechtjes-om-het-hoofd). De vrije jeugdbewegingen die daarnaast nog zijn blijven bestaan (waarbij zich na de eerste wereldoorlog nog de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie voegde) hebben die stijl eveneens bewaard. Misschien waren ze wat minder orthodox dan de AJC in de afwijzing van het burgerlijke karakter van de maatschappij, maar roken en alcohol bleven ook daar taboe.

Die stijl heeft het lang uitgehouden: oud-jeugdbewegers onderhouden nog steeds sterke banden en hun réunies worden goed bezocht. Maar een nieuwe jeugdgeneratie heeft die stijl niet overgenomen: na de tweede wereldoorlog bleek het onmogelijk om de AJC nieuw leven in te blazen. De nieuwe generatie, die door Schelsky als 'die skeptische Generation' is gekarakteriseerd, geloofde niet meer in sociale bewegingen en heeft zich of geheel aan de ontluikende consumptiemaatschappij geconformeerd of zich in een individualistisch hoekje teruggetrokken. Toch heeft de jeugd aan het optreden van die eerste emancipatiebeweging een en ander te danken: materiële zaken zoals jeugdhoeuven en natuurvriendenhuizen, subsidies voor buurthuizen en sportverenigingen, maar ook een andere mentaliteit ten aanzien van opgroeiende mensen: er werd aan de jeugd binnen en buiten het gezin een ruimte gelaten, die de negentiende eeuw niet kende en die het zelfbewustzijn heeft versterkt.

Dat zelfbewustzijn heeft zich met volle kracht laten gelden in de revolutionaire bewegingen van de zestiger jaren. Ook deze hebben hun voorlopers gehad. In Nederland kenden we al kort na de oorlog de 'Leidsepleinjeugd', een groep jongeren in Amsterdam, die hun draai niet konden vinden in de naoorlogse wereld en die in zolders en pakhuizen bijeen kwam, daar ook vaak woonde en weinig tot werken geneigd was. Daarnaast waren er de zwervers — vaak jongens en meisjes uit wat hogere milieus — die jarenlange trektochten begonnen naar de meest onwaarschijnlijke plaatsen ter wereld (Nepal was bijv. in zwang), die elkaar vonden in Stockholm en Parijs en dan in groepen verder trokken of liftend weer nieuwe bestemmingen bereikten. Jack Kerouac heeft voor de Verenigde Staten het leven van die groepen beschreven in 'On the road'. Het begrip 'hippie' dateert uit die periode. In Nederland hadden we ver-

volgens de 'nozems'; geen helemaal nieuw verschijnsel, maar een nieuwe naam voor jongens uit een lager milieu, die zich verveelden en geen aansluiting vonden bij bestaande jeugdactiviteiten en daarom baldadig werden en vernielingen aanrichtten. Onder deze jongens bevonden zich — aldus Buikhuizen, die deze groepen onderzocht — meestal een paar rad-draaiers, die zich provocerend tegenover politie en andere gezagsdragers opstelden. Hij noemt hen 'provo's'. Het is onder deze naam, maar dan met een hoofdletter geschreven, dat de tweede Nederlandse autonome jeugdbeweging van start zal gaan.

Die jeugdbeweging is net als zijn voorganger van het begin van deze eeuw een protestbeweging tegen de burgerlijke maatschappij, die nu als een 'consumptiemaatschappij' wordt gekarakteriseerd. Ze brengt opnieuw een andere levensstijl: ludiek spel met bloemen en het uitdelen van rozijnen, dans rondom 'het lieverdje' op het Amsterdamse Spui. Ze ontwikkelt een eigen kleding, waarin de spijkerbroek een grote rol speelt (maar ook klompen, vloerkleden en schapevellen) en een eigen haardracht, speciaal voor mannen. In die stijl is voor geheelonthouders geen plaats. Integendeel, behalve tabak en alcohol gaat ook de marihuana een rol spelen. Ze is wel sociaal en politiek gericht, maar op dat punt sterk verdeeld: communistische en anarchistische denkbeelden hebben ahang en splinterpartijtjes ontstaan en ebben weer weg.

Deze jonge jeugdbeweging is enorm geactiveerd door een aantal ontwikkelingen, die zich voornamelijk in het buitenland hebben afgespeeld. Want ongeveer tegelijkertijd heeft zich het 'onbehagen in de cultuur' overal in de westelijke wereld gemanifesteerd. Overal waren jeugdprotesten te horen, maar in enkele landen hadden zij een concreet aanrijpingspunt: in de Verenigde Staten was dat de oorlog in Vietnam en de dienstplicht, die daarmee in verband in dat land werd ingevoerd. Daartegen rees verzet aan de universiteiten en in Berkeley in Californië brak de eerste opstand uit. In 1967 was die opstand al overgeslagen naar vrijwel alle universiteiten van Europa en Amerika, in mei 1968 bereikte ze haar hoogtepunt in Parijs. In die maand en die stad hadden op alle dagen in alle mogelijke gebouwen discussies plaats over de meest fundamentele vragen en op alle avonden werd er in de straten hevig gevochten, waarbij barricades werden opgeworpen, winkels en auto's vernield en het aantal gewonden niet meer te tellen viel.

De vraag waar het nu eigenlijk om ging, is moeilijk te beantwoorden. Er werden eisen gesteld ten aanzien van de hervorming van de universiteiten (en later ook de scholen), waarbij het gezag van docenten werd aangevochten en het recht van de studerende om zelf de inhoud van hun leerstof te bepalen werd bepleit. Maar het ging ook om het gezag in de maatschappelijke structuren, waarin en voor de jeugd en voor andere achtergestelde groepen een grotere plaats werd opgeëist. Kortom: het

ging om 'democratisering' over de hele linie, waarbij over de inhoud en de consequenties van dat proces niet al te scherp werd nagedacht.

Ook de Nederlandse universiteiten zijn in deze beweging meegeslept. In veel instituten werden inspraakprocedures bepleit en in gang gezet. Tegenwerping van de kant van het universitaire gezag werd met bezettingen (o.a. van het Maagdenhuis in Amsterdam, waar het bestuur van de Gemeentelijke Universiteit zetelde) beantwoord en in een aantal gevallen werd aan de studie een geheel nieuwe inhoud gegeven. Wat achteraf verwondering wekt, is het feit, dat zoveel volwassenen, vooral ook onder de universitaire docenten, deze bewegingen passief over zich heen lieten gaan. Wat bovendien opmerkelijk is, is het feit, dat de voormalige jeugdbewegingsleden van de eerste golf daar in het algemeen niet toe behoorden: deze hebben geprobeerd de beweging in goede banen te leiden of ze hebben, als het bleek, dat ze het niet tegen konden houden, de eer aan zich gehouden en zijn vervoegd met pensioen gegaan. Het wetenschappelijk niveau van de universiteiten is daar niet mee vooruit gegaan.

We kunnen nu, nu de kruitdamp is opgetrokken, nagaan wat die tweede golf van jeugd- en studentenbewegingen opgeleverd heeft: ze heeft een hoogst noodzakelijke universitaire bestuurs hervorming in Nederland op gang gebracht, maar dat is wat haastig en onzorgvuldig gebeurd, zodat nu de nadelen ervan (bureaucratisering en overmaat van vergaderverplichtingen) zichtbaar worden. Ze heeft vermoedelijk een generatie studenten en hoger-beroepsabituriënten opgeleverd, die geen optimale opleiding hebben gehad. Maar ze heeft ook een kritische generatie gevormd, die geleerd heeft met open ogen naar de maatschappelijke problemen te kijken.

De kritische en revolutionaire generatie, die in de zestiger jaren onze universiteiten en scholen bevolkte, is natuurlijk inmiddels volwassen geworden en men kan zeggen, dat ze daarbij in drie categorieën uiteen gevallen is: er is een groep — waarschijnlijk geen kleine — die zich geleidelijk aan geconformeerd heeft aan de eens zo verachte normen van de burgerlijke maatschappij: ze hebben hun haren laten knippen en dragen de blazers en stropdassen, die bij hun positie horen. Er is een groep, die zich nog steeds in oppositie bevindt tegenover de maatschappij en die weigert om zich aan te passen. In een 'Wending'-artikel heeft Roessingh eens betoogd, dat die groep ook weer in tweeën uiteenvalt: er zijn 'flower power'-mensen, die zich in communes hebben verenigd en macrobiotisch voedsel verbouwen en er zijn de felle onverzoenlijken, zoals we die vonden in de Rote Armee Fraktion. We kunnen er aan toevoegen dat er de hopeloze drugsverslaafden zijn, die als enigen een nieuwe generatie hebben besmet.

Maar er is een derde categorie, die zich in zoverre aan de maatschappij heeft aangepast, dat ze er kritisch in functioneert: dat zijn de milieu-

beschermers en de zoekers naar nieuwe energiebronnen en uit hun rijen komen ook vele feministen en pacifisten voort. Zij blijven herkenbaar aan hun kleding, hun uniform blijft de spijkerbroek, en die zal het wel uithouden tot in het bejaardenhuis.

Als we ons afvragen of deze jeugdbeweging ook resultaten heeft gehad, die voor de positie van de gehele jeugd, nu en in de toekomst, verbeteringen hebben opgeleverd, dan kan gewezen worden op de grotere financiële zelfstandigheid tegenover de ouders (schoolverlaters hebben recht op werklozensteun), op de erkenning van het recht op een eigen woning voor achttienjarigen en op vrijwel algemene aanvaarding van seksuele contacten vóór het huwelijk. Een wetsvoorstel om de leeftijd waarop men meerderjarig wordt tot achttien jaar te verlagen, is nog niet aanvaard, het kiesrecht hebben jongeren van die leeftijd echter al wel gekregen.

Intussen is ook deze tweede jeugdbeweging weggeëbd, want er is uit de aard van de zaak een nieuwe jeugd aangetreden. Een jeugd met weer andere verlangens en een andere mentaliteit. Voor veel aanhangers van de beweging uit de zestiger jaren is die mentaliteit een teleurstelling. Zij wijzen op een overmatige belangstelling voor disco- en popmuziek, op anti-democratische en zelfs fascistische neigingen en op gebrek aan politiek engagement. De 'Haagse Post' schreef het kort en bondig: 'linkse leraren, rechtse leerlingen'.

Nu zijn de begrippen links en rechts in het bijzonder als het gaat om revolutionaire stromingen vaak moeilijk te hanteren, want die stromingen lijken op elkaar.

Wanneer we bijv. beschrijvingen van de Parijse gebeurtenissen van 1968 leggen naast de bladzijden die Du Perron in zijn 'Land van Herkomst' wijdt aan een andere opstand in Parijs — die van 1936 toen de zeer katholieke, royalistische 'Croix de Feu' jegens het republikeinse bewind in opstand kwam — dan is het frappant hoezeer het fanatisme, de strijdmethoden en ook de reacties daarop van de kant van het gezag en de politie overeenkomen. Zo heeft men ook wel de daden van de RAF in Duitsland — zoals het gooien van brandbommen in drukke warenhuizen — vergeleken met strijdmethoden, die vóór Hitlers machts-overname door jonge nazi's werden gebruikt.

Er is echter één criterium waarbij men linkse en rechtse revolutionaire bewegingen van elkaar onderscheiden kan: linkse bewegingen zijn in het algemeen solidair met andere machteloze groepen, rechtse bewegingen voelen zich bedreigd door andere machtelozen en zetten zich mede af tegen hen.

De jeugdbewegingen van de zestiger jaren verdienen naar dit criterium de kwalificatie links: de studenten in Amerika waren solidair met de Black Panthers, de Duitse neo-marxisten met het proletariaat, de Neder-

landse Provo- en studentenbewegingen hebben zich ingezet voor ontwikkelingshulp en voor buitenlandse arbeiders.

Bepaalde delen van de tegenwoordige jeugd, die zich als opstandig manifesteert, de punks, de razende voetbalsupporters, de snelle motorjongens en de popfestivalbezoekers, vertonen die solidariteit in mindere mate. Ook op scholen neemt — zoals we in de paragraaf over de Indische Nederlanders zagen — de discriminatie van kinderen uit etnische minderheden toe. Een recent incident bij een voetbalmatch liet zien, dat er ook een nieuw anti-semitisme dreigt op te komen. Gedeeltelijk zijn dit uitingen van een algemeen verzet tegen de nu als 'oud' ervaren normen van de volwassenenmaatschappij: die jongens dragen anti-semitische leuzen met zich mee, omdat ze weten, dat wij er zo door geschokt worden. Maar het zijn wel verschijnselen, die tot griezelige gevolgen kunnen leiden. En die gevolgen bestrijdt men, vrees ik, niet met een anti-discriminatiewet en evenmin met emotionele verhalen over hoe erg het wel in de oorlog is geweest. Bestrijding van racisme zou moeten uitgaan van diegenen, die bij deze jeugd positieve identificatie-eigenschappen oproepen: de voetbalhelden (uit de eigen club, wel te verstaan), de disco-idolen van het ogenblik, misschien zouden ook de leiders van de revivalbewegingen wel invloed kunnen uitoefenen. Maar die staan heel ver buiten de wereld van sociaal-verantwoordelijken, die nu proberen hun idealen van menselijkheid gestalte te geven in een weerbarstige maatschappij.

OUDE VAN DAGEN — BEJAARDEN — OUDEREN

Iedere maatschappij staat voor het vraagstuk hoe men het levensonderhoud garandeert van degenen, die niet meer kunnen deelnemen aan de produktie van goederen en diensten. In de meeste gevallen valt die taak aan de familie toe, maar de vorm waarin dat gebeurt, is sterk afhankelijk van de sociale positie van de betrokkenen.

Tot diep in de twintigste eeuw bestonden in Nederland drie vormen van deze familiale oudedagsvoorziening en er waren dientengevolge drie soorten van oude mensen: er waren de renteniers, die konden leven van wat ze in de produktieve periode hadden gespaard of als vermogen hadden geërfd. Zij woonden in het algemeen zelfstandig, omdat er dienstpersoneel beschikbaar was. Er waren in de tweede plaats oude mensen, die nog in het eigen bedrijf werkten, maar die de verantwoordelijkheid geleidelijk hadden overgedragen aan een zoon of ander jonger familielid. Zij woonden dikwijls in bij het gezin van die zoon — zoals in de Achterhoek gebruikelijk was — maar het kwam ook veel voor, dat het ouderlijk gezin een kleinere woning betrok op of bij het eigen erf. In de Zuidhollandse Rijnstreek zijn nog vele van deze ouderwoningen te zien. De-

ze beide vormen van oudedagsvoorzieningen vond men bij de grote en kleine burgerij en onder de boeren. Heel anders lag de situatie onder de arbeiders. Daar bestond in de eerste plaats de neiging om zo lang mogelijk met werken door te gaan. In de tweede plaats was de meest gebruikelijke oplossing, dat vader en moeder, als het werken helemaal niet meer ging, bij één van de kinderen werden opgenomen. De andere kinderen, indien aanwezig, verleenden dan enige financiële steun. Dit stelsel, dat door de toenmalige Armenwet ook werd bevorderd, bestond nog in de crisistijd van de dertiger jaren, ofschoon er toen al sprake was van een verandering. De Armenwet en de daarnaast bestaande particuliere liefdadigheidsorganisaties achtten het vooral hun taak die oude mensen te steunen, die geen kinderen of andere naaste familie hadden. Voor hen waren er hofjes, diaconiehuizen en liefdegestichten. Erg liefdevol ging het er niet toe: echtparen werden dikwijls gescheiden opgenomen.

In dit stelsel van familiale zorg dat de niet meer verdienende oudere in een sterke afhankelijkheidspositie bracht ten aanzien van zijn kinderen is een einde gekomen doordat zeer geleidelijk een stelsel van pensioenvoorzieningen tot ontwikkeling kwam. Het begrip zelf is al oud: particulieren en sommige gilden betaalden al pensioenen aan trouwe dienaren of gezellen, maar als wettelijk recht bestaat het nog maar kort. Enkele grote bedrijven zijn tegen het einde van de negentiende eeuw begonnen pensioenfonds in te stellen en het rijk is gevolgd, eerst met pensioenen voor bepaalde categorieën, later voor alle ambtenaren en ook voor hun weduwen. Voor de verschillende pensioenfonds werd een eigen bijdrage gevraagd en daarop werd een bedrag van de kant van de werkgever toegelegd. De inkomsten, die men als gepensioneerde ontving, bleven in het algemeen laag, zodat — wilde men niet toch van familiale hulp afhankelijk worden — aparte voorzieningen via een levensverzekeringsmaatschappij wenselijk bleven.

Langs twee wegen heeft de opkomende arbeidersbeweging geprobeerd de financiële situatie van degenen die nog de ouden van dagen genoemd werden te verbeteren: door het stichten van bedrijfstakspensioenfonds en door het ijveren voor staatspensionering. In beide richtingen zijn vorderingen gemaakt: in 1919 werd een Invaliditeits- en Ouderdomswet aangenomen, waarbij een systeem van gedwongen verzekering werd ingevoerd voor alle loontrekkenden beneden de zgn. welstandsgrens. Voor hen moest de werkgever wekelijks een zegel plakken op een rentekaart en dit gaf dan recht op uitkering bij invaliditeit of bij het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Aanvankelijk bedroeg die uitkering f 2 per week, later f 3 voor een ongehuwde en f 5 voor een gehuwde. Mensen, die niet in loondienst werkten, konden zelf de premies betalen als niet-verplichte deelnemer. Ondanks deze lichte verbetering in zijn financiële situatie

was tot de tweede wereldoorlog de positie van de oudere mens niet rooskleurig. Bij het onderzoek, dat ik tussen 1940 en 1943 in de gemeente Eindhoven voor mijn dissertatie instelde, bleek dat in die stad nog niet de helft van de mensen boven 65 jaar een hoger eigen inkomen ontving dan drie of vijf gulden in de week. En daarbij mocht worden aangenomen, dat de toestand in Eindhoven nog vrij gunstig afstak bij die in andere gemeenten omdat de grote werkgever — Philips — toen al lang een pensioenfonds had en de tweede grote bedrijfstak — de sigarenindustrie — over een bedrijfstakpensioenfonds beschikte. Eén van de oorzaken van dit lage aantal mensen met een pensioenuitkering was het feit, dat men niet verplicht was tot het pensioenfonds toe te treden. Vooral de mensen, die veel kinderen hadden — hetgeen in Brabant toen nog het geval was — lieten zich leiden door de overweging, dat ze het bedrag van de premie beter nu konden gebruiken dan het te laten staan voor een toekomst, die ze misschien niet meer zouden beleven en waarin in elk geval het familiale verzorgingssysteem nog wel zou functioneren.

Het is pas na de oorlog geweest, dat in Nederland, evenals in de meeste andere Westeuropese landen een beter systeem van ouderdomsvoorziening tot stand werd gebracht: eerst door middel van de Noodwet-Drees, daarna door invoering van de Algemene Ouderdomswet en de Algemene Weduwenwet, die volksverzekeringen zijn en voor iedereen gelden, die er via zijn belastingbijlet premie voor heeft betaald. Veel later zijn bovendien pensioenvoorzieningen in bedrijven verplicht gesteld, zodat op den duur alle mensen, die in loondienst werken nog pensioenbedragen boven de AOW zullen ontvangen (vandaar dat nu iedereen in loondienst is: de mogelijkheid van opname in een pensioenfonds bracht veel kleine ondernemers er toe van hun zaak een besloten vennootschap te maken waarin ze dan zelf als directeur in dienst zijn).

De invoering van de AOW heeft met één klap de positie van de mensen boven 65 jaar veranderd: ze hoefden niet langer naar verdiensten en bijverdiensten uit te kijken, ze konden meestal zelfstandig blijven wonen en waren onafhankelijk geworden van financiële hulp van hun kinderen. Ze waren opeens uit de familiale bevoogding geëmancipeerd. Deze ontwikkeling heeft een paar onvoorziene gevolgen gehad: doordat de oude mensen niet, zoals vroeger gebruikelijk was, bij het afscheid van het werk een woning vrij maakten, steeg het woningtekort, dat toch al groot was, onverwacht nog meer. Doordat niemand meer verplicht was terwille van de inkomsten een kostganger te nemen of een kamer te verhuren, werd de woningnood nog groter. Toenmalige regeringen hebben de oplossing voor die woningnood aanvankelijk gezocht in de bouw en inrichting van 'bejaardenoorden' in de hoop, dat de inmiddels tot 'bejaarden' gepromoveerde ouden van dagen bereid zouden zijn hun eigen huishoudingen op te heffen en zo een woning vrij te maken. Deze weg

heeft men echter al na korte tijd verlaten: omdat de huishoudelijke werkzaamheden bij dit proces overgingen van de onbetaalde huisvrouw op betaalde krachten, werd de verzorging in die tehuizen heel duur en voor velen onbetaalbaar. Toen dus bleek dat er voor vele bewoners van die huizen geld moest worden bijgelegd (uit de inmiddels tot Bijstandswet geëvolueerde Armenwet) is de ontwikkeling van bejaardenhuizen — die inmiddels ook al weer verzorgingshuizen heten — afgeremd en nu wordt 'open bejaardenwerk' bepleit, waarbij de oude mensen geacht worden zo lang mogelijk zelfstandig te blijven, maar hulp kunnen krijgen van gezinsverzorgsters en wijkverpleging indien daaraan behoefte bestaat.

De uitbouw van die laatste vormen van hulpverlening heeft ook weer te maken met de inkrimping van de familiale zorg: de gezinnen zijn kleiner geworden, lang niet iedereen heeft kinderen, die vlak in de buurt wonen; er bleek dus een leemte in wat men 'mantelzorg' is gaan noemen: de hulp van naastbestaanden aan invalide familieleden.

Het lijkt geen twijfel, dat de financiële voorzieningen die in de laatste decennia zijn getroffen de risico's voor de oudere mens hebben vermindert en zijn levensvreugde hebben versterkt. De eerste generatie van AOW'ers is vermoedelijk de meest tevreden groep bejaarden geweest, die Nederland ooit gekend heeft of in de toekomst zal kennen. Want inmiddels is het tot een nieuwe generatie doorgedrongen, dat de afhankelijkheid van de familie is vervangen door een andere afhankelijkheid: die van de werkende cohorten in de maatschappij. Die werkenden hebben niet alleen bepaald, dat men mag ophouden te werken met 65 jaar, maar dat men moet ophouden. En ze hebben de neiging in tijden, waarin de economie stagneert en de cohorten groot zijn — zoals nu, nu de geboortegolf van 1945 de macht volop in handen heeft — die leeftijd van uit-treding uit het arbeidsproces willekeurig te verlagen. Eerst gebeurde dat op een oneigenlijke manier: door oudere werknemers spoedig 'arbeidsongeschikt' te verklaren, op het ogenblik gaat het meer openlijk: er worden stelsels ingevoerd, die eerst Vrijwillige Uit-Treding werden genoemd, maar die de neiging hebben zich via Vervroegde Uit-Treding tot Verplichte Uit-Treding te ontwikkelen. Deze VUT-regelingen stigmatiseren de bejaarden als minder gewenste arbeidskrachten en suggereren een waardeloosheid, die talloze oudere mensen tegen de haren instrijkt.

Het gevoel van machteloosheid, dat hiervan het gevolg is, uit zich in allerlei symptomen: de bejaardenbonden, die al lang bestonden, maar die zich over het algemeen niet sterk met politiek en beleid bezig hielden, werden actief. Zij vormden zich om tot Bonden van Ouderen en verenigden zich in het COSBO. Dit verbond heeft bij het nu aanhangige voorstel tot instelling van een Raad voor het ouderenbeleid een derde van de zetels voor zich opgeëist en heeft al eens een betoging op het Bin-

nenhof georganiseerd om te protesteren tegen kortingen op uitkeringen en verhoogde ziekenfondspremies.

Niet alle mensen boven de 65 jaar zijn echter in deze bonden verenigd: ze zijn indertijd voortgekomen uit de drie vakcentrales en hebben zich lang geconcentreerd op plaatselijke activiteiten, die het karakter van societeitswerk hadden. Onder anderen daardoor zijn er weinig leden van middengroepen lid van, terwijl die juist vaker actief blijven.

Als de tekenen niet bedriegen, komen die andere categorieën nu ook in beweging. In het buitenland — waar de voorzieningen trouwens veel slechter zijn — is men hierin al voorgegaan: naar analogie van de Black Panther-beweging werd in de Verenigde Staten een Grey Panther-beweging opgericht, die zich vooral keert tegen de rigide pensioneringsleeftijd. In Duitsland werd dit geïmiteerd door een Graue Panther-groep.

Hoe het in Nederland zal lopen is nog niet duidelijk. In elk geval bestaan er bij jong-bejaarden grote grieven, zowel tegen de politiek van de overheid als tegen de 'betuttelende' invloed van het apparaat, dat is gegroeid om de 'bejaardenzorg' te bedrijven.

Ten aanzien van de overheid kan worden gezegd, dat er heel weinig moeite wordt gedaan om de gevolgen van het vergrijzingsproces, dat al jarenlang zichtbaar is, onder ogen te zien. Onder anderen zullen de financiële lasten van die vergrijzing voor een volgende generatie ondraagbaar worden en dat betekent, dat men uiterst voorzichtig zou moeten zijn met het steeds meer verlagen van de pensioenleeftijd. Verhoging of tenminste flexibiliteit zou meer in de lijn liggen. Ten aanzien van de vele hulpverlenende instanties kan men de grief horen, dat deze eigenlijk maar voor een heel kleine groep van ouderen werken: voor degenen, die inderdaad hulpbehoevend zijn. Het overgrote deel van de mensen boven de 65 jaar leeft echter zelfstandig en heeft alleen maar incidentieel hulp nodig, bijv. bij ziekte. Die hulp is dan vaak niet meteen te krijgen: men wordt op een wachtlijst gezet en voelt zich door al die instanties betutteld.

Het gevolg zal wel zijn, dat er nu een beweging op gang komt, die naar verschillende kanten actief wordt: die in de eerste plaats ten aanzien van de overheid eigen vertegenwoordiging opeist — in veel gemeenten bestaat al een seniorenraad, maar of ze al veel invloed heeft is niet duidelijk. Grieven en wensen, bijv. ten aanzien van woningbouw en verkeersvoorzieningen, zouden in dergelijke colleges kunnen worden overgebracht en de toelatingseisen voor verzorgings- en verpleeghuizen zouden daar moeten worden vastgesteld.

Naar de andere kant zouden oudere mensen zelf moeten zorgen voor de aanvullende mantelhulp, die door het wegvallen van familieleden zo noodzakelijk is geworden. Kleine buurtcoöperaties zouden hiervoor de

aangewezen vormen zijn. Ook telefoonkringen kunnen zonder hulp van buitenaf tot stand worden gebracht.

Ik denk, dat een derde grief, die veel ouderen op het ogenblik koesteren door dit soort activiteiten eveneens de grond zou kunnen worden ontnomen: algemeen klagen zij over het negatieve beeld, dat de maatschappij van hen heeft. Een vorige generatie van ouderen heeft aan de vorming van dat beeld wel bijgedragen door zich passief te laten meemenen op groepsreisjes en viswedstrijden en door weinig actief bij te dragen in politieke partijen en verenigingen. Door allerlei eigen creativiteit te tonen — bijv. door een zelf ingerichte tentoonstelling van eigen werk of door naar Frans voorbeeld een Université du troisième âge op te richten — zou deze generatie haar eigen image kunnen verbeteren. Pas dan zou ze niet alleen geëmancipeerd zijn van de familie maar ook van de betuttelende welzijnsmaatschappij.

HET VERZET VAN DE MONDIGE BURGERS

De jeugdrevolte van de zestiger jaren heeft ook bij andere generaties weerklank gevonden: men mag misschien zeggen dat zij een latent onbehagen heeft wakker gemaakt tegen alles wat sindsdien 'het establishment' wordt genoemd. Dat omvat eigenlijk iedereen en allen die met gezag zijn bekleed, zowel in politieke en bestuurslichamen als in het economische en culturele veld. Op al die gebieden groeide een onbehagen: ergernis over de bureaucratie, onvrede over de ondoorzichtigheid van maatregelen en beslissingen, twijfel aan de mogelijkheden om verandering te brengen in gevestigde verhoudingen. Dit verzet richtte zich al spoedig op drie punten:

In de eerste plaats rees er angst voor de aantasting van de privacy: datasystemen, waarin allerlei persoonlijke gegevens waren opgeslagen, werden verdacht, de volkstelling van 1971 werd geboycot en tegen de betrekkelijke openbaarheid van gegevens uit de bevolkingsregisters werden bezwaren ingebracht.

In de tweede plaats richtte zich de kritiek op bepaalde, als technocratisch beoordeelde overheidsmaatregelen, waarbij belangen van particulieren niet werden ontzien en natuur en milieu dreigden te worden aangetast. Vraagtekens werden gezet bij wegenbouw, bij de groei van suburbs, bij verder gaande inpolderingen en andere plannen. Met nadruk werd gepleit voor inspraakmogelijkheden van de belanghebbenden en degenen, die zich betrokken voelden bij behoud van natuur- of cultuurmonumenten.

In de derde plaats ontstond er een neiging om ondoorzichtige verbindingen tussen de verschillende clusters van het establishment bloot te

leggen en te ontmaskeren. Veel van die pogingen waren nogal naïef: het verhaal van de 200 leidende persoonlijkheden die het gehele openbare leven van Nederland zouden beheersen — een verhaal, dat de vakbondsleider Mertens wereldkundig maakte — stoelde duidelijk niet op grondig onderzoek. Maar die ongerustheid over ondergrondse verbindingen tussen economische en politieke machtshebbers en over verstrengelingen tussen welzijnsorganisaties en commerciële bedrijven bleek toch niet geheel ongegrond. Behalve dat konden ook bepaalde manipulaties en speculaties op de woningmarkt worden aangetoond.

Deze vormen van onbehagen zijn niet meer verdwenen met het weggebben van de jeugdrevolutie. Integendeel: ze hebben ondersteuning gekregen van een niet onbelangrijk deel van de inmiddels volwassen geworden jongeren. En dat betekent dat er nu een vrij breed verzet is ontstaan van burgers, die als mondig beschouwd wensen te worden en inzicht willen hebben in het beslissingsmechanisme van hun overheden.

Die beweging is niet aan een bepaalde politieke partij gebonden. Opmerkelijk is, dat ze met de marxistische stromingen weinig affiniteit heeft. Aanvankelijk is er nl. in die jeugdrevolte wel een neo-marxistische component geweest, die zich vooral op 'vorming' van jeugdige arbeiders wilde richten. Die stroming lijkt opgedroogd te zijn. Veel sterker dan Marx hebben enkele moderne filosofen invloed gekregen op deze oppositionele groepen in de maatschappij. De eerste was Herbert Marcuse, de tweede Michel Foucault. Zij wisten beter het onbehagen te verwoorden dat de moderne mens vervult ten opzichte van de machten die zijn leven beheersen en zij geven ook een scherpere analyse van de negatieve verschijnselen in onze welvarende samenleving.

Beide filosofen leggen de nadruk op het onderdrukkende karakter van de machtsmiddelen, die een dominante laag in de samenleving gebruikt om de eigen regels op te leggen en de macht in handen te houden. Foucault zoekt het daarbij meer in voorbeelden uit het verleden, terwijl Marcuse de moderne (Amerikaanse) samenleving analyseert. Beide waar-schuwens ze voor het paternalisme: de 'vaderlijke' instelling van machthebbers, die het toch zo goed bedoelen met degenen voor wie zij verantwoordelijk zijn. Dat geldt ook voor de tolerante machthebbers: Marcuse spreekt zelfs van 'repressieve tolerantie'.

Bij de meeste onbevooroordeelde lezers zullen de boeken van Foucault en van Marcuse als vertrokken beelden van de samenleving overkomen. Toch blijkt er uit recent onderzoek meer grond voor hun stellingen te zijn dan oorspronkelijk leek: het Sociaal Cultureel Planbureau becijferde onlangs, dat de leidende sociale laag — die wij als 'middengroep' aanduiden — in veel sterkere mate profiteert van de vele educatieve en sociale voorzieningen in Nederland dan de arbeiders. Voor België was dat al eerder berekend, met name waar het de gezondheidsvoorzieningen

betrof. Men kan hier nog wel een paar voorbeelden aan toevoegen: op dit moment is de leidende generatie in Nederland — die dankzij de geboortengolf een grote generatie is — bezig met succes de jongeren uit het arbeidsproces te houden door middel van vacaturestops en de oudere generatie er uit te douwen door middel van VUT-regelingen. Zeer onlangs is door de enige groep van werkende rechthebbers op een sociale verzekeringsuitkering een kleine korting op de Ziektewet-uitkering verontwaardigd van de hand gewezen — zodat de enige mogelijkheid van bezuiniging op de sociale verzekeringskosten onvermijdelijk zal gaan drukken op de categorieën, die geen werk meer hebben — en dus ook niet kunnen staken! Als je er oog voor krijgt, zijn er meer dergelijke aanslagen op de minder machtige groepen van burgers te signaleren.

Het verzet van de mondige burgers tegen bepaalde tendenzen in het bestel was dus niet ongegrond. Het is aan de andere kant ook niet helemaal zonder resultaten gebleven. De volkstellingen bijv. lijken afgeschaft te zijn — niet tot genoegen van de sociale wetenschappers, die gewend waren er gegevens uit te putten. De regering is attent gemaakt op problemen van milieu en energievoorziening en is ook al met wetten gekomen om daar iets aan te doen. In vele gemeenten en andere overheidsinstanties zijn inspraakprocedures ontwikkeld, waar de belanghebbende burgers hun zegje kunnen doen. En ten slotte hebben vele Nederlandse media zich opmerkelijk sterk in kritische richting ontwikkeld, zodat een voortdurende publieke controle op het doen en laten van de machthebbers tot de mogelijkheden is gaan behoren.

Dat alles heeft het leven van die machthebbers er niet gemakkelijker op gemaakt. Er is dan ook een duidelijke frustratie te constateren bij politie en ambtenaren, en er is zeker minder animo dan vroeger om 'in de politiek' te gaan.

Dit laatste wordt nog versterkt door een verdere ontwikkeling van de kritische stroming onder de burgerij: het feit, dat deze gevoed wordt door een anti-gezagsideologie heeft er toe geleid, dat er zich een sterke anarchistische onderstroom ontwikkeld heeft, die ook weer nieuwe jonge mensen aantrekt. Die stroming gaat verder dan het kritisch protest: ze verzet zich niet alleen tegen plannen van de overheid, ze blijft zich tegen uitvoering van die plannen verzetten ook wanneer die na alle inspraak en alle hoor en wederhoor door democratische besluitvorming ten slotte tot stand gekomen zijn: ze leggen zich niet neer bij het na jaren praten tot stand gekomen besluit om toch een weg door Amelissewaard te bouwen, ze blijven kraakpanden bezetten, ook na rechterlijke uitspraken. Ze gebruiken hier en daar ook gewelddadige methoden en dat roept onvermijdelijk polarisatie op en eveneens geweld van de kant van de overheid.

Ook bij deze vorm van anarchisme is de grens tussen links en rechts

buitengewoon moeilijk te trekken. Zijn krakers links als ze een woning openbreken om een Surinaamse vrouw met een aantal kinderen aan een huis te helpen? Zijn ze rechts als ze daarvoor sleutelgeld vragen? Daar ligt het nl. tussen in. Ook bepaalde uitingen en opschriften die kennelijk van anarchistische kant komen, wekken bij mij herinneringen aan stromingen, die we nu duidelijk als rechts hebben herkend: 'Stem niet, vecht zelf' staat op een Utrechtse brug. Ik zie nog de fascistische voor me, die in de dertiger jaren met minachtende gebaren een stembureau binnen kwamen, het biljet in ontvangst namen en het dan regelrecht in de stembus deponeerden! En de kreet 'ik stem op mezelf, want ik vertrouw alleen mezelf' doet ook niet erg sociaal aan.

Het verzet van de mondige burger is dus allerminst een eenheid: niet in organisatie, niet in doelstelling en niet in mentaliteit. Toch is het een stroming, waarmee we rekening moeten blijven houden. Wel is het goed als we ons realiseren, dat ze allerminst nieuw is. In elke historische periode en in alle landen is gebleken dat er grenzen aan de staatsmacht zijn. Zo is de 'drooglegging' in de Verenigde Staten mislukt, ofschoon het besluit daartoe met meerderheid van stemmen was genomen en zo is ook de abortuspraktijk in Nederland al sinds jaren in strijd met de bestaande wetgeving. Soms zijn de massale overtredingen van wetten en besluiten het gevolg van de meest platte, egoïstische motieven, soms worden ze gestimuleerd door rebellen, die zich op de meest hoogstaande principes beroepen.

Weinig mensen zullen nog alle vijftien coupletten van het Wilhelmus kennen. Voor hen wil ik dan het laatste van die coupletten citeren:

Voor God wil ik belijden end zijner groten macht,
Dat ik te genen tijden den Konink heb veracht.
Dan dat ik God den Heere, der hoogste Majesteit
Heb moeten obedieëren in der Gerechtigheid.

Litteratuur

- Braam, G.P.A., Coolen, J.A.I. en Naafs, J., *Ouderen in Nederland. Sociologie van bejaarden, bejaardenzorg en -beleid*, Alphen a.d. Rijn/Brussel, 1981.
Brake, Mike, *The sociology of youth culture and youth subcultures*, Londen, 1980.
Duyn, Roel van, *De boodschap van een wijze kabouter*, Amsterdam, 1969.
Harmsen, G., *Blauwe en Rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Assen, 1961.
Hartveld, Leo, Jong, Ed de, Jong, Frits de en Kuperus, Dries, *De Arbeiders Jeugd Centrale-AJC. 1918-1940/1945-1959*, Amsterdam, 1982.
Hessen, J.G. van, *Samen jong zijn* (diss. Utrecht), Assen, 1964.
Hoeven, P.J.A. ter, *Studenten in de aanval*, Alphen a.d. Rijn, 1970.

- Tielman, Rob, *Homoseksualiteit in Nederland* (diss. Utrecht), Meppel/Amsterdam, 1982.
Vellas, Pierre, *Le troisième souffle*, Paris, 1977.
Wending, themanummer 'Burgerlijke ongehoorzaamheid en sociale verdediging', april 1981.

10. Vergelijking

MACHT EN MACHTELOOSHEID

We zijn in de voorafgaande hoofdstukken zeer verschillende groeperingen tegengekomen, die we als machteloos hebben gekarakteriseerd. Op het eerste gezicht lijken de verschillen groter dan de punten van overeenkomst; er waren heel grote groepen bij (de vrouwen) en heel kleine (de zigeuners), groepen met sterke organisatorische bindingen (kerken) en categorieën van mensen die elkaar helemaal niet kenden (het proletariaat), zeer homogene groepen (de hernhutters) en zeer heterogene (de Surinamers). Hebben die allemaal nu wel een vergelijkbaar vertrekpunt, waaruit emancipatiebewegingen verklaard kunnen worden?

Het antwoord ligt in de omstandigheid dat zij allemaal vroeg of laat uitdrukking hebben gegeven aan gevoelens van machteloosheid en aan het besef dat anderen macht over hen uitoefenen. Dat spreekt duidelijk uit hun geschriften en woorden, uit hun daden en acties. Of je nu 'Recht voor allen' leest of de brieven van Belle van Zuylen, de woorden geciteerd vindt van pater Van den Elsen, emancipator van de katholieke Brabantse boeren, of van ds. Scholte, leider van de afgescheidenen; of je nu de achtereenvolgende Jordaanooproepen analyseert of de treinkapingen van de Molukkers, overal zijn diepe frustraties aanwezig, grieven tegen en angsten voor machtige mensen, instituten en normen.

Macht en machteloosheid zijn begrippen waarover veel is geschreven. In het algemeen gebeurt dat vanuit een visie 'van bovenaf': veel auteurs bespreken het onderscheid tussen macht en gezag of dat tussen macht, die 'ascribed' is — toegewezen door wet of traditie — dan wel 'achieved' — verworven door eigen verdiensten of inspanning. Elisabeth Janeway, een Amerikaanse feministe die 'Powers of the weak' heeft geschreven — het enige boek, bij mijn weten, waarin de machteloosheid van verschillende groepen vergeleken wordt — schrijft dat je macht juist moet bestuderen 'van onderen op', dus de vraag moet stellen hoe macht bij de machteloze overkomt. Als uitgangspunt voor het begrip machteloosheid neemt ze daarom 'the experience of subordination'.

Wanneer ik me nu afvraag waaruit die 'ervaring van ondergeschiktheid' zou kunnen bestaan, dan kom ik zelf tot de conclusie dat die twee vormen kan aannemen: er kan een besef zijn van te moeten *gehoorzamen*, omdat anders sancties worden toegepast, en het is mogelijk, dat

iemand het gevoel heeft achtergesteld te zijn, niet dezelfde rechten te hebben als een ander.

Het eerste wijst op een directe relatie tussen machteloze en dominant, zoals die bestaat in een structuur: een permanent relatiepatroon tussen mensen die aan gezamenlijke regels gebonden zijn. En dan wel in een structuur waarin het patroon een hiërarchie bevat en dus bepaalde mensen het recht is gegeven om anderen te sturen.

Het andere gevoel, dus het besef achtergesteld te worden, vinden we veel meer in ongestructureerde situaties, dus waar meisjes zich vergelijken met jongens, arme mensen met rijke, buitenlanders met autochtonen.

Nu zullen de meeste machteloze personen en groepen het onderscheid tussen directe en indirecte machtsverhoudingen niet altijd maken. Dikwijls lopen directe en indirecte machteloosheid ook in elkaar over. Niettemin is het goed om het onderscheid vast te houden, omdat directe macht leidt tot onvrijheid en indirecte macht tot ongelijkheid. In alle vormen van machteloosheid komen beide voor en in alle emancipatiebewegingen worden vrijheid en gelijkheid als doeleinden gesteld. Echter niet overal met de zelfde nadruk en verschillend naar de periode, waarin zich het proces bevindt.

In alle categorieën is dus een besef van de macht van anderen, hetzij direct, hetzij indirect. Wie zijn die 'anderen'? We noemden ze 'de dominant', maar weer lijkt het op het eerste gezicht, dat er vele 'dominanten' zijn geweest, zodat er ook op dit punt grote verschillen bestaan tussen al die soorten van machtelozen.

We kwamen in de voorgaande hoofdstukken als dominant tegen: de kapitalisten (of 'de bourgeoisie'), 'de mannen', de calvinisten, de Hollanders, de liberalen, de koloniale planters en bestuurders, de autochtonen, de middelbare leeftijdsgroepen, de overheid en 'het establishment'. En dat lijken wel heel verschillende machten, waarvan we ook verwachten zouden dat ze hun macht op heel verschillende manier zouden gebruiken.

Bij nader inzien blijkt dan echter dat in de eerste plaats heel wat van die dominante groepen samenvallen en dat in de tweede plaats de machtsmiddelen die zij toepassen dikwijls de zelfde zijn.

De dominanten zijn bijv. in het verleden vrijwel allemaal mannen geweest. In de achttiende eeuw waren de leden van de bourgeoisie calvinisten en leden van de stadsbesturen en andere regentencolleges. Zij waren ook de bewindvoerders van de koloniale Compagnieën. In de negentiende eeuw was de bourgeoisie liberaal geworden maar ze had haar macht in kerk- en staatsbesturen behouden. Ook in de twintigste eeuw blijft ze het produktieproces beheersen, maar ze is dan niet meer geld-bourgeoisie; ze bestaat uit 'middle class'-leden van het establishment.

De mannelijke, autochtone, Hollandse burger speelt in allerlei relaties een rol, meestal een dominerende rol. In die verschillende rollen gebruikt

hij de zelfde soort van machtsmiddelen. We hebben die machtsmiddelen in het eerste hoofdstuk sancties genoemd, en positieve en negatieve sancties onderscheiden.

Positieve sancties of beloningen worden door de dominant uitgereikt in de vorm van lonen en andere emolumenten als het om arbeidsverhoudingen gaat, in de vorm van verzorging en affectie in familiale relaties. In kerkelijke en burgerlijke structuren gebeurt dat in de vorm van goedkeuring van gedrag, dat in overeenstemming is met de door de dominant neergelegde normen.

De negatieve sancties bestaan in de eerste plaats uit het omgekeerde; onthouding van beloning, van affectie en goedkeuring als men zich niet naar genoegen van de dominant gedraagt. De tweede negatieve sanctie — geweld — is sinds het einde van de middeleeuwen het prerogatief van de staatsmacht, maar dat betekent niet dat geweld niet ter beschikking van de dominante groepen kan worden gesteld. Vooral gebeurde dat in die gevallen waarin de dominant met de hem ter beschikking staande middelen zijn doel niet kon bereiken bijv. in de koloniën tegen slaven of inheemse vorsten, die zich verzetten. Ook in het eigen land heeft de staatsmacht de heersende machten gesteund. Wij zagen hoe de overheid optrad tegen 'bedelarij en landloperij' toen de opkomende handel en scheepvaart werkvolk nodig had, we leerden de 'plakkaten' kennen tegen de katholieken en de dissidente kerken, we zagen hoe de vrouwen het recht om eigen vermogen en inkomen te beheren, ontnomen werd.

Als de staat op deze wijze ingreep in de machtsverhoudingen waren de sancties op overtreden *legaal* — ze steunden op een geschreven wet. Als sancties werden toegepast op grond van ongeschreven gedragsregels noemde men die *legittiem*; dat gold voor de rolverdeling tussen mannen en vrouwen en voor de bekering van inheemse volken tot het christendom, voor de slavenhandel zowel als voor de achterstelling van de katholieken. Van de ondergeschikten werd een houding van *loyaliteit* geëist. Het is merkwaardig om te zien dat de drie woorden in ons spraakgebruik die van het latijnse *lex* stammen alle drie zo'n grote rol hebben gespeeld in het relatiepatroon tussen machthebbers en machtelozen.

Veelal wordt in de verschillende relaties door de dominant een beroep gedaan op zijn 'vaderschap'. In een inspirerend boekje heeft de oud-directeur van de Wereldraad van Kerken, dr. W.A. Visser 't Hooft, onlangs uiteengezet hoe zowel in het Romeinse als in het joods-christelijk denken dat vaderschap een grote rol vervult. De vader heeft van ouds tot taak om te beschermen en te leiden en hij ontleent daaraan ook het recht om de beslissingen te nemen voor hen die hij beschermen en leiden moet. Dat gold voor vrouwen, kinderen en slaven. Het gold ook voor de vrije dienaren, die onder hem werkten.

In de moderne tijd hebben mannen die lijn doorgetrokken. In Frank-

rijk heet de werkgever nog steeds 'le patron' — het woord is direct afgeleid van 'pater' — vader. Ook in de katholieke kerk wordt dat woord gebruikt. In alle machtsrelaties is daardoor een paternalisme ontstaan; bij de dominant aan de ene kant een zeker gevoel voor verantwoordelijkheid, aan de andere kant ook een gevoel van natuurlijke superioriteit.

Visser 't Hooft is van mening, dat de emancipatiebewegingen zijn ontstaan uit reactie tegen dit paternalisme, omdat men dat aspect van de macht niet meer tolereren wil. Hij heeft gelijk als hij signaleert, dat juist in de twintigste eeuw dat paternalisme als bijzonder drukkend wordt ondervonden; we zien dat in de man/vrouw-relatie, de opstanden van de jeugd en van de koloniale volken, we zien het recent ook in de irritatie die tegen al te hulpvaardige welzijnswerkers wordt geuit. Maar het is te eenvoudig om te stellen, dat emancipatiebewegingen zich alleen maar tegen het paternalisme keren; paternalisme is een houding, een gedrag, waarmee een dominante rol kan worden gerechtvaardigd of zelfs gemaskeerd. Maar de machtsverhouding is meer dan een paternalistische; die kan uitbuiting, achterstelling of onderdrukking worden genoemd.

Harde en duidelijke sancties spelen vooral in structuren, daar waar zoals wij zagen directe machtsrelaties bestaan. In ongestructureerde relaties zijn ze veel vager en maar zelden legaal verankerd. Ze kunnen variëren van openlijke discriminatie — het voortrekken van anderen boven leden van de geminachte groep — tot het negeren van de aanwezigheid van personen uit die groepen, het niet-luisteren naar hun meningen en het niet-ingaan op hun argumenten. Dat laatste overkomt nogal eens vrouwen, in en buiten het gezin. Door veel leden van de dominante groep wordt dat wel legitiem geacht. Ze zijn overtuigd van eigen superioriteit en goed recht. In de houding die veel Nederlanders innemen tegenover immigranten zien we tegenwoordig de zelfde trekken; ze zijn er van overtuigd, dat onze normen, onze manier van leven, de beste zijn en daar moeten die anderen zich maar — loyaal — bij aanpassen.

Emancipatie, zegt Elisabeth Janeway, begint met verwondering over die houding, gevolgd door het opzeggen van die loyaliteit.

HET ONTSTAAN VAN EMANCIPATIEBEWEGINGEN

Het ziet er dus wel naar uit dat alle soorten van emancipatiebewegingen stammen uit gevoelens van onbehagen en voortkomen uit de 'ervaring van ondergeschiktheid'. Toch moeten we ons dan nog afvragen hoe het komt dat er zoveel verschillen bestaan in het tempo, waarin die bewegingen zichtbaar worden.

We zien bewegingen ontstaan bijna dadelijk nadat de machteloosheid van de groep was opgelegd of werd beseft (de remonstranten, de afge-

scheidenen). Maar anderen hadden eeuwen nodig, waarin ze schijnbaar berust hadden in hun machteloosheid of zich hadden teruggetrokken in isolement, voordat er iets van een beweging manifest werd (de katholieken, de joden).

In veel gevallen werd die emancipatiebeweging nog voorafgegaan door een proces, waarbij verschuivingen in de machtsbalans optraden (de arbeiders, de vrouwen), in andere gevallen is van zulk een proces nauwelijks sprake (de gereformeerden). Sommigen hebben uitgebreid hulp gekregen vanuit de dominante groepen (de slaven en de katholieken in de achttiende, de slaven en de arbeiders in de negentiende eeuw). Anderen hebben hun emancipatie zelf op gang gebracht (de vrouwen).

Om die verschillen te analyseren en tegelijkertijd toch weer naar overeenkomsten te zoeken, moeten we dieper ingaan op de vraag hoe en onder welke voorwaarden emancipatiebewegingen ontstaan.

Eén voorwaarde is al genoemd; de ervaring van ondergeschiktheid, men kan het ook het subjectieve besef van machteloosheid noemen. Hendriks heeft in zijn al eerder genoemde boek nog een aantal andere, meer objectieve, voorwaarden genoemd. Kort samengevat komen ze hierop neer; er moeten mogelijkheden zijn voor interactie en communicatie, de betrokkenen moeten in elk geval 'enige macht' hebben en toegang tot de machtscentra, er moeten potentiële leiders aanwezig zijn en er moet een zekere consensus zijn over de basiswaarden van de samenleving. Zelf zou ik die laatste factor niet willen beschouwen als een voorwaarde voor het *ontstaan* van een emancipatiebeweging; ik denk dat er velen bij hun ontstaan grote bezwaren koesterden tegen de basiswaarden van andere delen in de samenleving. Maar ik zou aan deze lijst nog wel een voorwaarde willen toevoegen: er moet een zekere interne cohesie bestaan binnen de groep.

Nu is het wel duidelijk dat er een aantal machteloze groepen zijn die aan de eerste voorwaarde, de mogelijkheid van interactie en communicatie, niet dadelijk kunnen voldoen. Met name arbeiders en vrouwen hebben in de eeuwen die achter ons liggen die mogelijkheid gemist. Arbeiders werkten toen in betrekkelijk kleine bedrijven, ze hadden weinig vrije tijd om van gedachten te wisselen, velen konden lezen noch schrijven en dus ook niet te weten komen wat elders gebeurde en werd gedacht. Voor vrouwen geldt het zelfde. Ook als zij wel konden lezen, bereikten kranten en serieuze geschriften hun niet en hun contacten werden door mannen gecontroleerd. In geen van beide categorieën van machtelozen kon ook van leiders of leidsters sprake zijn.

Heel anders lagen deze zaken bij de kerken. Ook de onderdrukte kerkelijke groepen hebben al heel vroeg kans gezien om wekelijkse godsdienstoefeningen te houden waar directe communicatie mogelijk was. Bovendien hadden zij meteen ook leiders in hun voorgangers. Deze wa-

ren geletterd en stonden in contact met collega's en superieuren in andere plaatsen en landen. De noodzakelijke interne cohesie werd daarvoor vergemakkelijkt.

Toch hebben niet alle kerkelijke groepen in korte tijd een emancipatiestreven te zien gegeven: de katholieken en de joden hebben daar lang mee gewacht. Vermoedelijk werd dat veroorzaakt door het feit dat de toegang tot de machtscentra hen ontzegd bleef: de meesten waren arm en droegen nog extra lasten door hoge belastingen en afdrachten; openbare ambten mochten zij niet bekleden. Vergeleken met de remonstranten en doopsgezinden hebben zij het stellig moeilijker gehad.

In veel gevallen is er dus nog een lange periode nodig voordat een groepering, die wel de eigen machteloosheid beseft, er toe komt een emancipatiebeweging te vormen. Vaak is er in die tussenperiode wel al sprake van een emancipatieproces. Dat wil zeggen van een langzame verschuiving in de machtsbalans zonder dat de machtelozen daar zelf invloed op uitoefenen, of er zich zelfs maar bewust van zijn. Die verschuivingen worden dan veroorzaakt door demografische, technische of culturele invloeden en lang niet altijd werken ze in het voordeel van de onderliggende groep.

Het bestaan van een groot vrouwenoverschot heeft bijv. in de negentiende eeuw het emancipatieproces van vrouwen bevorderd omdat er toen veel vrouwen beschikbaar waren voor nieuwe functies in de groeiende industrie. In de twintigste eeuw is dat vrouwenoverschot geslonken. De vrouwen vertrokken uit het arbeidsproces naar de meer afhankelijke posities in het gezin. Op het ogenblik veroorzaakt de naoorlogse geboortengolf een uitstoting van ouderen uit het arbeidsproces, over een aantal jaren zal de nasleep van de geboortendaling hen er weer binnen halen. Ook technische ontwikkelingen hebben dergelijke effecten: mechanisering en automatisering veroorzaken een uitstoting uit de produktie en een verzwakking van de positie van de arbeiders. Aan de andere kant hebben die zelfde industriële invloeden de welvaart verhoogd en zo de leefomstandigheden verbeterd. Ook culturele factoren hebben hun invloed gehad. De leerplicht en de veel betere scholing hebben bijv. die mogelijkheden voor interactie en communicatie geschapen die — zoals wij zagen — een van de voorwaarden vormden voor het ontstaan van een emancipatiebeweging.

Van processen als welvaartsverhoging en acculturatie in de Nederlandse samenleving mogen we ook verwachten, dat de voorwaarden voor het ontstaan van dergelijke bewegingen onder allochtone bevolkingsgroepen zullen worden bevorderd. Alleen kan een angstvallige inkapseling in eigen subculturen voor dat proces wel belemmerend zijn.

Al met al moeten we concluderen dat in de meeste gevallen wel een emancipatiebeweging ontstaat en vermoedelijk ook in de toekomst wel

zal ontstaan, daar waar er nog geen zichtbaar is. De gesignaleerde processen van demografische, technische en culturele aard hebben dan bijgedragen tot wat Hendriks noemde 'enige macht'.

Tot dat kleine stukje macht mogen we ook rekenen het feit dat bepaalde machtelozen een zekere sympathie hebben opgeroepen bij sommige leden van de dominante groep. Wij vinden er verschillende voorbeelden van ook weer in verschillende perioden:

In de achttiende eeuw waren het vooral de aanhangers van de verlichting die zich verzetten tegen de ongelijke behandeling op grond van godsdienstige overtuigingen en die twijfels gingen koesteren ten aanzien van het systeem van slavernij zoals dat in de koloniën bestond. In Nederland waren het vooral de patriotten die bezwaren maakten. In de negentiende eeuw hebben de leden van een aantal protestantse kerkgenootschappen onder invloed van het réveil die bezwaren tegen de slavernij overgenomen. In die zelfde kring groeide ook de belangstelling voor 'de sociale kwestie' en zocht men oplossingen voor de verpaupering van de steden en de toegenomen armoede. De vrouwenemancipatie heeft vanuit die kringen weinig sympathie ontmoet. Mannelijke steun heeft zij in Nederland pas in het laatst van de negentiende eeuw ontvangen bij radicalen en vrijzinnig democraten, zoals Gerritsen, Treub en Marchant.

De diverse allochtonen genieten ook wisselende sympathie uit verschillende kringen van autochtonen. Wij zagen hoe de joden aanvankelijk veel sympathie ondervonden van de socialisten, maar hoe ze daarna de steun van 'links' grotendeels verloren. De Molukkers zijn indertijd het troetelkind geweest van rechtse politici, nu zien we dat sommigen van hen contacten onderhouden met extreem-linkse groepen.

Overal in de welzijnsmaatschappij zien we hoe mensen zich uit medelijden gaan opwerpen als beschermers en hulpverleners van nieuwe categorieën van machtelozen. Niet altijd worden hun die bemoeienissen in dank afgenomen. Er is altijd weer een neiging bij machteloze groepen om de inmenging van sympathisanten als 'paternalisme' te beschouwen en een streven om er zich aan te ontworstelen. Soms is het moment waarop men zich van de hulpverlening losmaakt het duidelijke begin van een emancipatiebeweging.

DE BEWEGINGEN: DOELSTELLINGEN EN VERDER VERLOOP

De vraag of er kortere of langere tijd verloopt voordat er in een machteloze groep een emancipatiebeweging ontstaat, is dus in hoge mate afhankelijk van externe factoren: vroeg of laat zijn de voorwaarden vervuld en dan gaan leden van die machteloze groepen vrijheid en gelijkheid eisen. De termen waarmee zij die woorden omkleden zijn ook weer

heel verschillend. De vragen 'vrijheid waarvan?', 'vrijheid waartoe?' en 'gelijkheid met wie?' zullen heel verschillend beantwoord worden.

Op de vraag van welke overheersing zij zich wilden bevrijden zullen de gereformeerden antwoorden: van de staatsinmenging in opvoeding en onderwijs. Met het oog daarop stichtten zij o.a. een Vrije Universiteit in Amsterdam. Maar er bestaan méér 'vrije' universiteiten in Europa: de Vrije Universiteit van Brussel wilde de academische opleidingen onafhankelijk maken van de invloed van de rooms-katholieke kerk, de Freie Universität in Berlijn werd gesticht toen de Humboldt Universität onder communistische invloed kwam. Drie verschillende dominanten dus: een staat, een kerk en een ideologie en drie soorten vrijheid: de vrijheid om een godsdienst te belijden en de vrijheid om er één af te wijzen. Drie verschillende gerichte stromingen, die met elkaar gemeen hebben, dat ze een dominante macht niet willen gehoorzamen.

Even divers als de antwoorden op het 'vrijheid waarvan' zijn die op het 'vrijheid waartoe'? Wat willen de verschillende emancipatiebewegingen met hun acties bereiken? De Amerikaanse schrijver Louis Wirth heeft in een opstel over etnische minderheden geprobeerd hun doelstellingen in kaart te brengen en zijn indeling geldt eigenlijk voor alle machteloze groepen. Hij zegt, dat er vier mogelijkheden zijn: assimilatie: het geheel opgaan in de dominante bevolking, secessie: afscheiding, dominantie en pluriformiteit.

Assimilatie zagen wij wel veelvuldig optreden bij individuen, maar het is zelden het uitgesproken doel van een bevrijdingsbeweging, die het moet hebben van solidariteit. Afscheiding van dominante structuren is daarentegen in het verleden een veel voorkomend verschijnsel geweest, vooral als het ging om kerkelijke structuren. In de Friese beweging zijn wel eens enkele stemmen opgegaan, die pleitten voor een regionale afscheiding, maar de gedachte leeft daar dunkt mij lang niet zo sterk als in sommige andere nationale bewegingen. Een enkele maal is — tijdens een treinkaaping — de gedachte geopperd van een apart dorp voor de Molukkers, afgescheiden van de rest van Nederland, maar daarop is bij mijn weten nooit iemand teruggekomen.

Voor de andere emancipatiebewegingen komen alleen de doelstellingen dominantie en pluriformiteit in aanmerking. Zeker is er in veel bewegingen van dominantie gedroomd: in orthodox-protestante kring in het begin van deze eeuw van een 'herkerstening van Nederland', in roomse kringen van een groeiende meerderheid in de bevolking — die trouwens binnen handbereik leek te liggen in de vijftiger jaren. De socialisten hebben ook altijd gehoopt op een parlementaire meerderheid, omdat immers de arbeidersklasse het grootste deel van de bevolking omvatte. De vrouwen zijn altijd wat bescheidener geweest: zij nemen wel geneogen met vijftig procent.

In landen waar de kanalen voor geleidelijke maatschappelijke veranderingen ontbreken, is meestal de totale overwinning en de usurpatie van de macht de enige denkbare uitkomst voor een emancipatiebeweging. Daar waar een parlementaire democratie die kanalen wel geopend heeft, zijn de emancipatiebewegingen in het algemeen in politieke partijen geïnstitutionaliseerd en hebben zij zich op lange termijn-doelstellingen gericht. Daar waar — zoals in Nederland — meerdere emancipatiebewegingen tegelijkertijd en min of meer door elkaar heen functioneren, is men ook gaan inzien dat die lange termijn-politiek onvermijdelijk moest leiden tot een pluriforme samenleving, waarin elk van die bewegingen zijn eigen inbreng zou moeten hebben en waarin ze hun grenzen zouden vinden in elkaar. Om die inbreng zo sterk mogelijk te maken en de eigen aanhang blijvend te mobiliseren hebben de verschillende emancipatiebewegingen hun eigen subculturen opgebouwd.

In de praktijk is hiermee de situatie gegroeid, die Hendriks als één van de voorwaarden voor het ontstaan van een emancipatiebeweging beschouwde: een consensus over de basiswaarden van een samenleving. De algemene erkenning van de parlementaire spelregels is een voorbeeld van die consensus. En zelfs het begrip 'zuil', als aanduiding van de instituten die uit de subcultuur voortkomen, is met die consensus in verband te brengen. Het woord werd nl. voor de eerste maal gebruikt in de Tweede Kamer om aan te geven, dat de vier verschillende subculturen, die men meestal onderscheidt, tezamen het nationale dak dragen.

Die consensus en die pluriformiteit moeten we meer als een resultaat van de verschillende emancipatiebewegingen beschouwen dan als een voorwaarde. Dat brengt ook mee, dat in de loop van de jaren de nadruk meer is komen te liggen op de doelstelling gelijkheid dan op vrijheid. Daarbij liggen ook weer de mogelijkheden en verwachtingen van de verschillende bewegingen ver uiteen. Bepaalde vormen van gelijkheid zijn nl. door de ene groep veel eerder verworven dan door de andere: de katholieken kregen in principe gelijke burgerrechten in 1793, maar de arbeiders en de vrouwen hadden die burgerrechten toen nog lang niet. De katholieken konden daardoor eerder hun streven richten op andere vormen van gelijkheid, met name die in opvoeding en onderwijs, terwijl vrouwen en arbeiders nog om het kiesrecht vochten.

Ook nu dat kiesrecht en andere politieke rechten door vrijwel alle emanciperende groepen verworven zijn, is die gelijkstelling allerminst voor allen voltooid. Er zijn uiteraard emancipatiebewegingen die hun doel hebben bereikt en die dan ook als zodanig nauwelijks meer zichtbaar zijn: niemand spreekt meer over emancipatie in verband met doopsgezinden of hugenoten en men kan met goed recht betogen, dat de gereformeerden en de katholieken hun emancipatie hebben voltooid.

Er zijn echter nieuwe groepen bijgekomen, wier emancipatie nog nau-

welijks of nog helemaal niet is begonnen. Ook bij hen gaat het nu grotendeels om gelijkheid en dan niet meer in de eerste plaats om gelijkheid voor de wet; voor zover zij Nederlander zijn, hebben zij formeel alle rechten, de buitenlanders hebben een goed omschreven rechtspositie, die o.a. de kanalen aangeeft waarlangs zij Nederlander kunnen worden. Alleen de groepen met een omstreden status: illegale buitenlanders, ziguners, kunnen zich beklagen over onvrijheid en willekeur.

De ongelijke behandeling, die de huidige minder machtige groepen — vrouwen, buitenlanders, Surinamers, bejaarden, gehandicapten — ten deel valt, is dus niet in de eerste plaats door wetten bepaald, maar door maatschappelijke netwerken. Zij liggen op het terrein van de arbeidsmarkt, de woningmarkt en het onderwijs en ook in de subtiele verhoudingen die ontstaan binnen de buurt en in sociale verbanden. Daarom zal het ook niet mogelijk zijn een grotere gelijkheid te bereiken alleen maar door een wet te ontwerpen die discriminatie verbiedt.

Hoe de thans nog machteloze groepen tot emancipatie zullen komen, is nog niet te voorzien. Voorlopig zullen zij waarschijnlijk hun eigen subculturen opbouwen en wellicht zullen ze politieke partijen vormen. Demografische, technische en culturele invloeden van buiten zullen ze stellig ondergaan. Of voor hen de strategieën die andere bewegingen hebben ontworpen bruikbaar zullen zijn, is twijfelachtig: in bepaalde opzichten blijft iedere emancipatiebeweging uniek!

Er is één vraag die nog aan de orde moet komen bij een algemene beschouwing over emancipatie. Dat is de vraag of bij een geslaagd emancipatieproces alle individuele leden van de emanciperende groep even sterk profiteren. Die vraag wordt o.a. gesteld in een artikel van Mart Bax en Aad Nieuwenhuis in het 'Tijdschrift voor Sociale geschiedenis'. Zij stellen daarin: 'Emancipatiebewegingen hebben naast een samenbindende ook een differentiatie-bevorderende werking op emanciperende groepen' en tonen aan dat de Brabantse boeren die onder leiding van een aantal geestelijken de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond stichtten, om zich onafhankelijk te maken van (naar hun zeggen voornamelijk joodse) handelaren in vee en zuivelprodukten, daarvan niet op gelijke wijze hebben geprofiteerd.

De conclusie van het onderzoek dat zij in enkele Brabantse gemeenten instelden, was dat de rijke boeren die veelal de bestuursfuncties in de NCB in handen hadden door die emancipatie meer hadden bereikt dan de arme boeren voor wie er feitelijk niets was veranderd. Wat hebben wij op dit punt gevonden bij andere emancipatiebewegingen?

In verschillende bewegingen blijkt er inderdaad sprake te zijn van een zekere differentiatie, maar in een aantal gevallen, bijv. bij de vrouwen, bestond die differentiatie al voordat het proces inzette. Het waren met

name de ongetrouwde vrouwen uit intellectuele kringen die de 'eerste emancipatiegolf' hebben gestart en in eerste instantie hebben zij er ook de meeste vruchten van geplukt. Men kan echter niet volhouden dat andere groepen van vrouwen — de getrouwde vrouwen en de minder goed geschoolden — niet hebben meegeprofiteerd van hun acties: alle vrouwen hebben het kiesrecht gekregen, een betere huwelijkswetgeving en tenminste de aanzetten voor een gelijke positie op de arbeidsmarkt.

Binnen de arbeidersklasse is ook sprake van een grotere differentiatie. Die viel in de tijd weliswaar samen met het ontstaan van een machtige arbeidersbeweging maar het is de vraag of er een directe samenhang tussen beide verschijnselen is geweest. Wel is onmiskenbaar de machtsbalans voor een deel van de loonarbeiders sneller en duurzamer gewijzigd dan voor andere delen — men kan ook met M. Mulder zeggen dat de machtsafstand-reductie (MAR) voor sommigen groter is geweest dan voor anderen — maar dat geldt nu juist niet voor degenen, die actief waren in de arbeidersbeweging of daar de leiding hadden; het gold meer voor de beter-opgeleiden, die zich buiten de arbeidersbeweging hebben geplaatst: zij plukten de vruchten van de differentiatie.

In het algemeen kan men zeggen dat bij een succesvolle emancipatiebeweging de interne cohesie van de groep de neiging heeft om af te nemen. Dat kan uitlopen op interne tegenstellingen, scheuringen en versplinteringen. Het kan ook betekenen dat een deel van de groep achterblijft en zich machteloos blijft voelen, terwijl voor anderen het doel bereikt schijnt te zijn. Nieuwe emancipatiebewegingen van een heel andere samenstelling en met andere, nieuw geformuleerde, doeleinden, zouden daar het gevolg van kunnen zijn.

De belangrijkste les van deze vergelijking lijkt mij dat het ontstaan van emancipatiebewegingen — zelfs het ontstaan van nieuwe machteloze groepen — zelden wordt voorzien en dat zij dus niet het gevolg zijn van geplande en gestuurde veranderingen, maar spontaan ontstaan in een telkens veranderende situatie. Volstrekt goed bedoelde maatregelen — zoals het verlenen van het Nederlanderschap aan 'Rijksgenoten' en het overbrengen van een deel van het KNIL naar Nederland — kunnen er toe leiden, dat er bevolkingsgroepen ontstaan die 'de ervaring van ondergeschiktheid' ondergaan en die dan te zijner tijd om een grotere vrijheid en gelijkheid zullen vragen!

Litteratuur

Bax, Mart en Nieuwenhuis, Aad, 'Boerenemancipatie in Brabant. Verguizeling van een beeld', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, juni 1980.
Janeway, Elizabeth, *Powers of the Weak*, New York (Knopf), 1980. Mosselaar Yvon-

ne van de, *Emanciperen moet je leren*. De psychologische betekenis van emancipatie voor de vrouw in haar leefsituatie, Rotterdam, 1977.

Visser 't Hooft, W.A., *The fatherhood of God in an age of emancipation*, Geneve (World Council of Churches), 1982.

Wirth, Louis, 'The problem of minoritygroups', in: Linton, R., *The science of man in the world crisis*, New York (Columbia press), 1945.

----- end of text -----

This publication is made available in the context of the history of social work project.

See www.historyofsocialwork.org

It is our aim to respect authors' and publishers' copyright. Should you feel we violated those, please do get in touch with us.

Deze publicatie wordt beschikbaar gesteld in het kader van de canon sociaal werk.

Zie www.canonsociaalwerk.eu

Het is onze wens de rechten van auteurs en uitgevers te respecten. Mocht je denken dat we daarin iets fout doen, gelieve ons dan te contacteren.

----- einde van de tekst -----